

ԼԵՄՎԵԼ ՎԱԼԵՍՅԱՆ

ԱՇԽԱՐՀԱԳՐԱԿԱՆ ԿԱՆԽԱՏԵՍՈՒՄ

Մեթոդաբանական հիմունքները
Կիրառական և կառուցողական նշանակությունը

ԵՐԵՎԱՆ

ԵՊՀ ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ

2008

ՀՏԴ 91
ԳՄԴ 26.8
Վ 152

**Հրատարակության է երաշխավորվել
ԵՊՀ աշխարհագրության և երկրաբանության
ֆակուլտետի խորհրդի կողմից**

Խմբագիր՝ աշխ. գիտ. դոկտոր Կ. Դանիելյան

Գրախոսներ՝ աշխ. գիտ. դոկտոր Ա. Ավագյան
աշխ. գիտ. թեկն. Ս. Սուվարյան

Վալեսյան Լեմվել

Վ 152 Աշխարհագրական կանխատեսում: Մեթոդաբանական հիմունքները, կիրառական և կառուցողական նշանակությունը: - Եր.: ԵՊՀ հրատ., 2008, 264 էջ:

Մենագրությունը նվիրված է կանխատեսագիտություն (պրոգնոստիկա) և աշխարհագրություն գիտությունների փոխշփման հատվածում ձևավորված աշխարհագրական կանխատեսում (պրոգնոզ) կոչվող ուղղության մեթոդաբանական հիմունքներին և կիրառական նշանակության գնահատմանը: Մտավոր գործունեության համակարգի և գիտական ճանաչողության զարգացման մակարդակների ու առանձնահատկությունների վերլուծության համատեքստում քննարկված են գիտական կանխատեսման համընդհանուր (համագիտական) մեթոդները, աշխարհագրական կանխատեսման տեսական հիմքերը և պրակտիկ կիրառման քննադատները, վերջինիս կապը Կայուն զարգացման հայեցակարգի, հասարակական կյանքի տարածքային կազմակերպման ու ռեզիլիենտ քաղաքականության հիմնախնդիրների և կառավարման տեսության հետ: Աշխարհագրական կանխատեսման հիմնական տեսակներից և ուղղություններից որպես ինտեգրալ կանխատեսման օրինակ առանձնացված և առավել հանգամանորեն քննարկված է սոցիալ-տնտեսաաշխարհագրական կանխատեսումը:

ԳՄԴ 26.8

ISBN 978-5-8084-1043-5

© ԵՊՀ հրատարակչություն, 2008 թ.
© Լ. Վալեսյան, 2008 թ.

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ԱՌԱՋԱԲԱՆ..... 9

ԲԱԺԻՆ ԱՌԱՋԻՆ ԿԱՆԽԱՏԵՍՈՒՄԸ ՄՏԱՎՈՐ

ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԻ ԲԱՂԱԴՐԻՉ ԵՎ
ԳԻՏԱԿԱՆ ՃԱՆԱՉՈՂՈՒԹՅԱՆ ԲԱՐՉՐԱԳՈՒՑՆ
ՄԱԿԱՐԴԱԿ..... 17

ԳԼՈՒԽ 1 ՆԵՐԱԾԱԿԱՆ ՄԱՍ: ԱՇԽԱՐՀԱԳՐՈՒԹՅԱՆ
ԳԻՏԱՃԱՆԱՉՈՂԱԿԱՆ ՀԱՏԿԱՆԻՇՆԵՐԻ ԵՎ
ԿԱՌՈՒՑՈՂԱԿԱՆ ՆԵՐՈՒԺԻ ՇՈՒՐՁ..... 17

ԳԼՈՒԽ 2 ԳԻՏԱԿԱՆ ՃԱՆԱՉՈՂՈՒԹՅՈՒՆ..... 43

2.1 ԳԻՏԱԿԱՆ ՃԱՆԱՉՈՂՈՒԹՅԱՆ ԷՈՒԹՅՈՒՆԸ,
ՀԱՏԿԱՆԻՇՆԵՐԸ 43

2.2 ԳԻՏԱԿԱՆ ՃԱՆԱՉՈՂՈՒԹՅԱՆ ՄԱԿԱՐԴԱԿՆԵՐԸ:
ՓՈՒԼԱՅԻՆ ԶԱՐԳԱՑՈՒՄ 49

ԲԱԺԻՆ ԵՐԿՐՈՐԴ ԿԱՆԽԱՏԵՍՈՒՄԸ ԳԻՏԱԿԱՆ
ՃԱՆԱՉՈՂՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳՈՒՄ..... 72

ԳԼՈՒԽ 3 ԳԻՏԱԿԱՆ ԿԱՆԽԱՏԵՍՄԱՆ ԷՈՒԹՅՈՒՆԸ, ԿԱՌՈՒՑ-
ՎԱԾՔԸ, ՄԱԿԱՐԴԱԿՆԵՐԸ: ՀԱՏԿԱՆԻՇՆԵՐԸ 72

ԳԼՈՒԽ 4 ԳԻՏԱԿԱՆ ԿԱՆԽԱՏԵՍՄԱՆ ՀԱՄԸՆԴՀԱՆՈՒՐ
(ՀԱՄԱԳԻՏԱԿԱՆ) ՄԵԹՈԴՆԵՐԸ 86

4.1 ՎԵՐԼՈՒԾՈՒԹՅԱՆ (ԱՆԱԼԻԶԻ) ԵՎ ՀԱՄԱԴՐՄԱՆ (ՍԻՆԹԵԶԻ)
ՄԵԹՈԴՆԵՐ 89

4.2 ԱՐՏԱՐԿՄԱՆ (ԷՔՍՐԱՊՈԼԱՑԻԱՅԻ) ԵՎ ՄԻՋԱՐԿՄԱՆ
(ԻՆՏԵՐՊՈԼԱՑԻԱՅԻ) ՄԵԹՈԴՆԵՐ..... 92

4.3 ՄԱԿԱԾՈՒԹՅԱՆ (ԻՆԴՈՒԿՑԻԱՅԻ) ԵՎ ԱՐՏԱԾՄԱՆ
(ԴԵԴՈՒԿՑԻԱՅԻ) ՄԵԹՈԴՆԵՐ..... 93

4.4 ԱՆԱԼՈԳԻԱՅԻ (ՀԱՄԱՆՄԱՆՈՒԹՅԱՆ, ԶՈՒԳՈՐԴՈՒԹՅԱՆ)
ՄԵԹՈԴ..... 95

4.5 ՎԱՐԿԱԾԻ` ՀԻՊՈԹԵԶԻ ՄԵԹՈԴ..... 96

4.6 ԳԻՏԱՓՈՐՉԻ` ԷՋՄՊԵՐԻՄԵՆՏԻ ՄԵԹՈԴ..... 97

4.7 ՄՈԴԵԼԱՎՈՐՄԱՆ ՄԵԹՈԴ..... 99

4.8 ԳՐԱՖՆԵՐԻ ՄԵԹՈԴ..... 102

ԲԱԺԻՆ ԵՐՐՈՐԴ ԱՇԽԱՐՀԱԳՐԱԿԱՆ ԿԱՆԽԱՏԵՍՈՒՄ ... 107

ԳԼՈՒԽ 5 ԱՇԽԱՐՀԱԳՐԱԿԱՆ ԿԱՆԽԱՏԵՍՈՒՄԸ ԳԻՏԱԿԱՆ
ՃԱՆԱԶՈՂՈՒԹՅԱՆ ԲԱՂԱԴՐԻՉ ԵՎ ՊՐԱԿՏԻԿ
ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅԱՆ ՏԵՍԱԿԱՆ ՀԻՄՔ 107

5.1 ԱՇԽԱՐՀԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՏԵՂԸ ԱՇԽԱՐՀԻ ԳԻՏԱԿԱՆ
ՃԱՆԱԶՈՂՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳՈՒՄ ԵՎ ՊՐԱԿՏԻԿ
ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅԱՆ ՈԼՈՐՏՈՒՄ 107

5.2 ԱՇԽԱՐՀԱԳՐԱԿԱՆ ԿԱՆԽԱՏԵՍՄԱՆ ԷՈՒԹՅՈՒՆԸ:
ԳԼԽԱՎՈՐ ԱՌԱՆՉՆԱԳԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ: 117

5.3 ԱՇԽԱՐՀԱԳՐԱԿԱՆ ԿԱՆԽԱՏԵՍՈՒՄԸ ԵՎ ԿԱՅՈՒՆ
ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ ՀԱՅԵՑԱԿԱՐԳԸ 126

5.4 ԱՇԽԱՐՀԱԳՐԱԿԱՆ ԿԱՆԽԱՏԵՍՈՒՄԸ ՈՐՊԵՍ ՌԵԳԻՈՆԱԼ
ՔՂԱՎՔԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԵՎ (ՏԱՐԱԾՔԱՅԻՆ) ԿԱՌԱՎԱՐՄԱՆ
ԳԻՏԱՏԵՍԱԿԱՆ ՀԻՄՔ 143

5.5 ԱՇԽԱՐՀԱԳՐԱԿԱՆ ԿԱՆԽԱՏԵՍՄԱՆ ՈՒՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ
ԵՎ ՏԱՐԱՏԵՍԱԿՆԵՐԸ 157

ԳԼՈՒԽ 6 ԱՇԽԱՐՀԱԳՐԱԿԱՆ ԿԱՆԽԱՏԵՍՄԱՆ ԳԻՏԱԿԱՆ
ՀԱՍԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԵՎ ԿԱՏԵԳՈՐԻԱՆԵՐԸ 169

ԲԱԺԻՆ ԶՈՐՐՈՐԴ ՍՈՑԻԱԼ-ՏՆՏԵՍԱԱՇԽԱՐՀԱԳՐԱԿԱՆ.
(ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ԱՇԽԱՐՀԱԳՐԱԿԱՆ)
ԿԱՆԽԱՏԵՍՈՒՄ 199

ԳԼՈՒԽ 7 ԷՈՒԹՅՈՒՆԸ: ԳԼԽԱՎՈՐ ՕՐՅԵԿՏՆԵՐԸ, ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ
ԲՆՈՒԹԱԳՐԻՉՆԵՐԸ 199

7.1 ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ԿՅԱՆՔԻ ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՈԼՈՐՏԸ 199

7.2 ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ԿՅԱՆՔԻ ՏԱՐԱԾՔԱՅԻՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՄԱՆ
ՀԻՄՆԱԿԱՆ ՄԻՎԱՌՈՆԵՐԸ 204

7.2.1 ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ (ՍՈՑԻԱԼ-ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ) ՇՐՋԱՆ:
ՇՐՋԱՆԱԳՈՅԱՑՈՒՄ 206

7.2.2 ՏԱՐԱԾՔԱՅԻՆ-ԱՐՏԱԴՐԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼԻՐ (ՏԱՀ) 216

7.2.3 ԲՆԱԿՉՈՒԹՅԱՆ ՏԱՐԱԲՆԱԿԵՑՄԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳ 223

ԳԼՈՒԽ 8 ՍՈՑԻԱԼ-ՏՆՏԵՍԱԱՇԽԱՐՀԱԳՐԱԿԱՆ ԿԱՆԽԱՏԵՍՄԱՆ
ՄԵԹՈԴԱԲԱՆԱԿԱՆ ՀԻՄՈՒՆՔՆԵՐԸ 230

ՎԵՐՋԱԲԱՆԻ ՓՈԽԱՐԵՆ 249

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ 254

ГЕОГРАФИЧЕСКОЕ ПРОГНОЗИРОВАНИЕ

Методологические основы

Практическое и конструктивное значение

Монография посвящена анализу методологических основ и оценке практического значения научного направления, известного под названием географическое прогнозирование, возникшее на стыке географии и прогностики. В контексте анализа системы умственной деятельности и уровня научного познания рассмотрены общенаучные методы научного познания, теоретические основы географического прогнозирования, области его практического применения, связи с концепцией Устойчивого развития, проблемами и принципами территориальной организации общественной жизни и региональной политики, с теорией управления. Из множества основных методов и направлений географического прогнозирования выделено и подробно рассмотрено в качестве примера интегрального прогноза социально-экономикогеографическое прогнозирование.

ОГЛАВЛЕНИЕ

ПРЕДИСЛОВИЕ	9
<u>ЧАСТЬ ПЕРВАЯ</u> ПРОГНОЗ КАК КОМПОНЕНТ СИСТЕМЫ УМСТВЕННОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ И ВЫСШИЙ УРОВЕНЬ НАУЧНОГО ПОЗНАНИЯ	17
<u>ГЛАВА 1</u> ВВОДНАЯ ЧАСТЬ. ВОКРУГ НАУЧНО- ПОЗНАВАТЕЛЬНЫХ ОСОБЕННОСТЕЙ И КОНСТРУКТИВНОГО ПОТЕНЦИАЛА ГЕОГРАФИИ ... 17	
<u>ГЛАВА 2</u> НАУЧНОЕ ПОЗНАНИЕ	43
2.1. СУЩНОСТЬ НАУЧНОГО ПОЗНАНИЯ. ПРИЗНАКИ... 43	
2.2. УРОВНИ НАУЧНОГО ПОЗНАНИЯ. ПОЭТАПНОЕ РАЗВИТИЕ.....	49
<u>ЧАСТЬ ВТОРАЯ</u> ПРОГНОЗ В СИСТЕМЕ НАУЧНОГО ПОЗНАНИЯ	72
<u>ГЛАВА 3</u> СУЩНОСТЬ НАУЧНОГО ПРОГНОЗА. СТРУКТУРА. УРОВНИ. ПРИЗНАКИ	72
<u>ГЛАВА 4</u> ОБЩИЕ (ОБЩЕНАУЧНЫЕ) МЕТОДЫ НАУЧНОГО ПРОГНОЗА	86
4.1. МЕТОДЫ АНАЛИЗА И СИНТЕЗА.....	89
4.2. МЕТОД ЭКСТРАПОЛЯЦИИ И ИНТЕРПОЛЯЦИИ.....	92
4.3. МЕТОДЫ ИНДУКЦИИ И ДЕДУКЦИИ.....	93
4.4. МЕТОД АНАЛОГИИ.....	95

4.5. МЕТОД ГИПОТЕЗЫ	96
4.6. МЕТОД ЭКСПЕРИМЕНТА	97
4.7. МЕТОД МОДЕЛИРОВАНИЯ.....	99
4.8. МЕТОД ГРАФОВ	102
ЧАСТЬ ТРЕТЬЯ ГЕОГРАФИЧЕСКИЙ ПРОГНОЗ.....	107
ГЛАВА 5 ГЕОГРАФИЧЕСКИЙ ПРОГНОЗ КАК КОМПОНЕНТ НАУЧНОГО ПОЗНАНИЯ И ТЕОРЕТИЧЕСКАЯ ОСНОВА ПРАКТИЧЕСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ.....	107
5.1. МЕСТО ГЕОГРАФИИ В СИСТЕМЕ НАУЧНОГО ПОЗНАНИЯ МИРА И В СФЕРЕ ПРАКТИЧЕСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ	107
5.2. СУЩНОСТЬ ГЕОГРАФИЧЕСКОГО ПРОГНОЗА ГЛАВНЫЕ ОСОБЕННОСТИ.....	117
5.3. ГЕОГРАФИЧЕСКИЙ ПРОГНОЗ И КОНЦЕПЦИЯ УСТОЙЧИВОГО РАЗВИТИЯ	126
5.4. ГЕОГРАФИЧЕСКИЙ ПРОГНОЗ КАК НАУЧНО-ТЕОРЕТИЧЕСКАЯ ОСНОВА РЕГИОНАЛЬНОЙ ПОЛИТИКИ И РЕГИОНАЛЬНОГО УПРАВЛЕНИЯ.	143
5.5. НАПРАВЛЕНИЯ И РАЗНОВИДНОСТИ ГЕОГРАФИЧЕСКОГО ПРОГНОЗА	157
ГЛАВА 6 НАУЧНЫЕ ПОНЯТИЯ И КАТЕГОРИИ ГЕОГРАФИЧЕСКОГО ПРОГНОЗА.....	169
ЧАСТЬ ЧЕТВЕРТАЯ СОЦИАЛЬНО – ЭКОНОМИКО – ГЕОГРАФИЧЕСКИЙ (ОБЩЕСТВЕННО - ГЕОГРАФИЧЕСКИЙ) ПРОГНОЗ	199
ГЛАВА 7 СУЩНОСТЬ, ГЛАВНЫЕ ОБЪЕКТЫ, ОБЩИЕ ПОКАЗАТЕЛИ	199
7.1. ЭКОНОМИЧЕСКАЯ СФЕРА ОБЩЕСТВЕННОЙ ЖИЗНИ	199
7.2. ОСНОВНЫЕ ЕДИНИЦЫ ТЕРРИТОРИАЛЬНОЙ ОРГАНИЗАЦИИ ОБЩЕСТВЕННОЙ ЖИЗНИ.....	204
7.2.1. ЭКОНОМИЧЕСКИЙ (СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКИЙ) РАЙОН. РАЙОНООБРАЗОВАНИЕ	206
7.2.2. ТЕРРИТОРИАЛЬНО-ПРОИЗВОДСТВЕННЫЙ КОМПЛЕКС (ТПК)	216
7.2.3. СИСТЕМА РАССЕЛЕНИЯ НАСЕЛЕНИЯ.....	223
ГЛАВА 8 МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИКО-ГЕОГРАФИЧЕСКОГО ПРОГНОЗА	230
ВМЕСТО ЗАКЛЮЧЕНИЯ.....	249
ЛИТЕРАТУРА.....	254

GEOGRAPHICAL PROGNOSIS

Methodological fundamentals

Practical and constructive significance

The monograph is devoted to the methodological principles and practical meaning of scientific direction known as geographical prognosis arisen in the junction of prognostics and geographic sciences. In the context of mental activities system and levels and particularities of scientific cognition are discussed general scientific prognosis methods, the theoretical bases of geographical prognosis, relation to the sustainable development concept, to spatial organization of public life, to regional policy and management theory. From the set of principal geographical prognosis types social-economic geographical prognosis is separated and discussed in details as an example of integral prognosis.

CONTENTS

PREFACE	9
<u>PART I</u> PROGNOSIS AS A COMPONENT OF THE SYSTEM OF MENTAL ACTIVITY AND THE HIGHEST LEVEL OF SCIENTIFIC COGNITION	17
<u>CHAPTER 1</u> INTRODUCTION: ON THE SCIENTIFIC-COGNITIVE PECULIARITIES AND THE CONSTRUCTIVE POTENTIAL OF GEOGRAPHY	17
<u>CHAPTER 2</u> SCIENTIFIC COGNITION	43
2.1. THE SUBSTANCE OF THE SCIENTIFIC COGNITION. FEATURES.....	43
2.2. PERIODS OF EVOLUTION OF SCIENTIFIC COGNITION. THE LEVELS.....	49
<u>PART II</u> THE POSITION OF PROGNOSIS IN THE SYSTEM OF SCIENTIFIC COGNITION	72
<u>CHAPTER 3</u> THE SUBSTANCE OF SCIENTIFIC PROGNOSIS	72
<u>CHAPTER 4</u> GENERAL (GENERAL SCIENTIFIC) METHODS OF SCIENTIFIC PROGNOSIS	86
4.1. ANALYSIS AND SYNTHESIS.....	89
4.2. EXTRAPOLATION AND INTERPOLATION.....	92

4.3. INDUCTION AND DEDUCTION	93
4.4. ANALOGY	95
4.5. HYPOTHESIS	96
4.6. EXPERIMENT	97
4.7. MODELING	99
4.8. GRAPH METHOD	102
PART III GEOGRAPHICAL PROGNOSIS.....	107
<u>CHAPTER 5</u> GEOGRAPHICAL PROGNOSIS AS A COMPONENT OF SCIENTIFIC COGNITION AND A THEORETICAL BASIS OF PRACTICAL ACTIVITY	107
5.1. THE POSITION OF GEOGRAPHY IN THE SYSTEM OF SCIENTIFIC COGNITION OF THE WORLD AND IN THE SPHERE OF PRACTICAL ACTIVITY.....	107
5.2. THE SUBSTANCE AND PECULIARITIES OF GEOGRA- PHICAL PROGNOSIS.....	117
5.3. GEOGRAPHICAL PROGNOSIS AND THE CONCEPT OF SUSTAINABLE DEVELOPMENT.....	126
5.4. GEOGRAPHICAL PROGNOSIS AS A SCIENTIFIC- THEORETICAL BASIS FOR REGIONAL POLITICS AND GOVERNANCE.....	143
5.5. TRENDS AND VARIETIES OF GEOGRAPHICAL PROGNOSIS	157
<u>CHAPTER 6</u> SCIENTIFIC CONCEPTS AND CATEGORIES OF GEOGRAPHICAL PROGNOSIS	169
<u>PART IV</u> ECONOMIC GEOGRAPHICAL (SOCIO- GEOGRAPHICAL) PROGNOSIS	199
<u>CHAPTER 7</u> SUBSTANCE, OBJECTS AND GENERAL INDICATORS	199
7.1. THE ECONOMIC SPHERE OF SOCIAL LIFE.....	199
7.2. THE UNITS OF TERRITORIAL ORGANISATION OF SOCIAL LIFE	204
7.2.1. ECONOMIC (SOCIO-ECONOMIC) REGION. DISTRICT FORMATION	206
7.2.2. TERRITORIAL-PRODUCTION COMPLEX (TPC).....	216
7.2.3. THE SYSTEM OF POPULATION SETTLEMENT	223
<u>CHAPTER 8</u> METHODOLOGICAL FUNDAMENTALS OF SOCIO- ECONOMIC AND GEOGRAPHICAL PROGNOSIS	230
CONCLUDING REMARKS.....	249
BIBLIOGRAPHY	254

***Ըմբռնել, որպեսզի կանխատեսել,
կանխատեսել, որպեսզի տիրանալ.
ահա կանխատեսագիտության
(պրոգնոստիկայի) հիմնական
կրեդոն:***

*Գիտական աշխարհում չայն
տարածում ունեցող կարգախոս*

ԱՌԱՋԱԲԱՆ

Աշխարհագրական կանխատեսումը որպես համընդհանուր ճանաչում գտած գիտական ճյուղ ձևավորվել է *աշխարհագրական գիտությունների համակարգի և կանխատեսագիտության (պրոգնոստիկայի)* փոխներթափանցման հատվածում անցյալ դարի կեսերին միայն: Ներկայումս այն հանդես է գալիս որպես աշխարհագրական գիտության *տեսական մակարդակի բարձրագույն աստիճան*: Դրա միջոցով է, որ աշխարհագրությունը նույնպես ուղղակիորեն կապվում է պրակտիկայի հետ և գիտաճանաչողական ու աշխարհայացքային նշանակությունից բացի ձեռք է բերում նաև ցայտուն արտահայտված *կիրառական, կառուցողական նշանակություն*:

Աշխարհագրական կանխատեսումը ներկայումս ընդունվում է որպես *տարածական չափում ունեցող* տարբեր ծագման ու բովանդակության օբյեկտների կառավարման *գիտատեսական հիմք և ուղղակիորեն ծառայում է հասարակության, հասարակական կյանքի, նրա առանձին ոլորտների տարածքային կազմակերպման ու կառավարման պրակտիկային*:

Հասարակական կյանքը, որ տարածականորեն համընկնում է մարդուրտի (սոցիոլորտի) հետ, նրա տարածքային

կազմակերպումը գոյություն ունեն և զարգանում են որպես *երկիր մոլորակի աշխարհագրական թաղանթի պարտադիր բաղադրիչ, նրա հինգ ոլորտներից մեկը*: Այն լինելով նույն թաղանթի *բնածին ոլորտների` քարոլորտի, մթնոլորտի, ջրոլորտի, կենսոլորտի* փոխազդեցության արդյունք, *ազդվելով դրանցից*, ինքն է հակադարձ ազդեցություն ունենում դրանց վրա և փոխում աշխարհագրական թաղանթի կառուցվածքը և զարգացման ուղղվածությունը:

Հայտնի է, որ աշխարհագրական թաղանթը, դրա ոլորտները, ոլորտների տարածքային բաղադրիչները` տարբեր մակարդակի ու ծագման *գեոհամակարգերը*, ներուլորտային և միջուլորտային կապերն ու առնչություններն աշխարհագրական գիտությունների *ուսումնասիրության օբյեկտն ու առարկան են*:

Հասարակական կյանքի, գիտության, տեխնիկայի ու տեխնոլոգիաների զարգացման համեմատ ուժեղանում է մարդուլորտի հակադարձ ազդեցությունը բնածին ոլորտների վրա, որի հետևանքով նկատելիորեն բարդանում և նոր որակ են ձեռք բերում աշխարհագրական թաղանթում ընթացող ինչպես *բնական ու հասարակական, այնպես էլ ինտեգրալ (համալիր) երևույթներն ու գործընթացները*: Մարդկության առջև ծառանում են *մարդ-բնություն հարաբերությունների կարգավորման և հասարակական կյանքի տարածքային կազմակերպման նոր հիմնախնդիրներ*:

Պայմանավորված այդ ամենով, ներկայիս, տեսականորեն վերազինված աշխարհագրական գիտությանը (հետևապես և աշխարհագրական կանխատեսմանը) ներկայացվող *մարտահրավերներն աչքի են ընկնում ընդգծված համալիրությամբ* և առանձնահատուկ *բարդությամբ*: Դրանից էլ բխում է աշխարհագրական կանխատեսման այն յուրահատկությունը, որ նա *տարարնույթ օբյեկտներ ունեցող և տարբեր մեթոդներ կիրառող կանխատեսումների մի ամբողջ գերհամակարգ է*:

Ինչպես ամեն մի *համակարգ*, աշխարհագրական կանխատեսումների համակարգը նույնպես ունի իր ճյուղային կա-

ռուցվածքը: Այն բաղկացած է տարբեր տեսակի ու բարդու-
թյան, *փոխկապակցված ու փոխլրացնող բաղադրիչներից*
(կառուցվածքի սխեման ներկայացված է ստորև. տես գծ. 1):

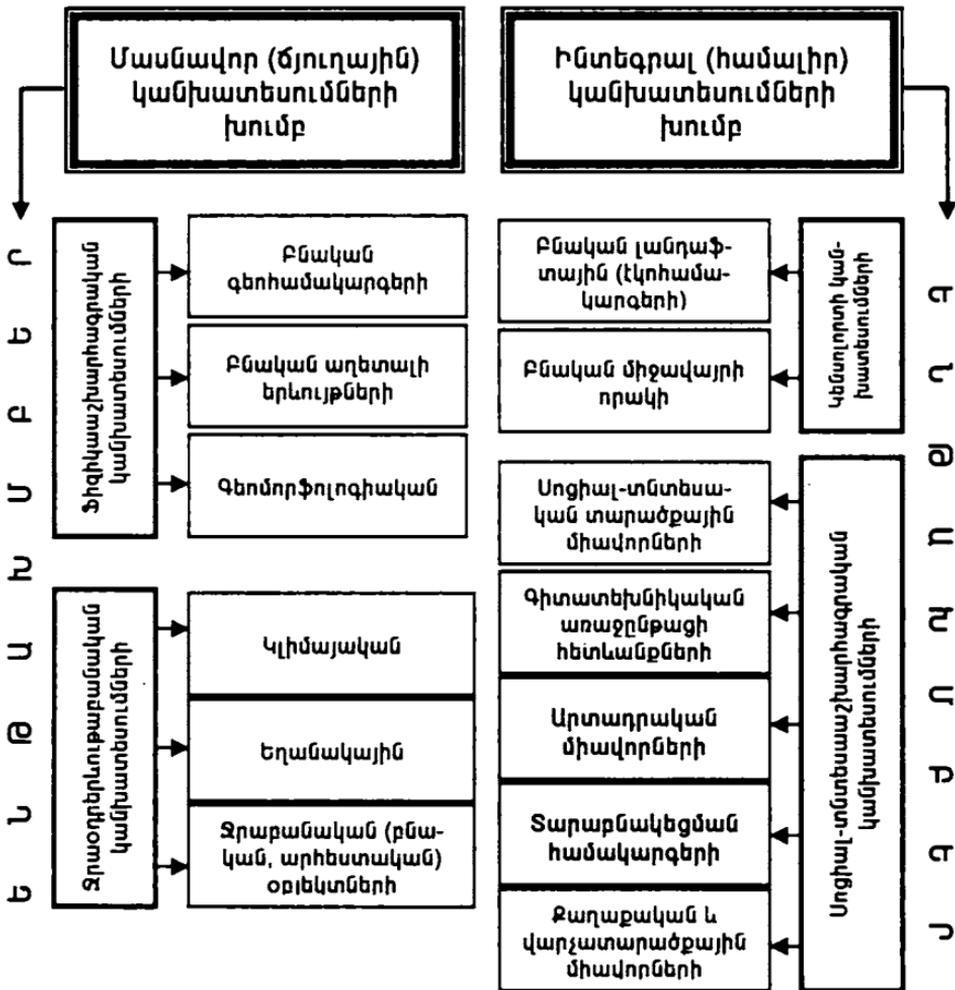
Ինչպես երևում է սխեմայից, աշխարհագրական կանխա-
տեսման կառուցվածքային բաղադրիչները բաժանվում են 2
հիմնական խմբի: Խմբերից մեկը միավորում է այսպես կոչ-
ված *մասնավոր կամ ճյուղային կանխատեսումները*, որոնք
զբաղվում են աշխարհագրական թաղանթի *արհողեն ոլորտ-
ների (քարոլորտ, մթնոլորտ, ջրոլորտ)* և դրանց բաղադրիչ-
ների կանխատեսմամբ: Երկրորդ խումբը միավորում է կենսո-
լորտի ու մարդուլորտի և դրանց, *այսինքն բիոզեն ու անթրո-
պոզեն բաղադրիչների, տարրերի* կանխատեսումով զբաղվող
գիտական ենթաճյուղերն ու ուղղությունները:

Երկրորդ խմբին պատկանող կանխատեսումների հա-
մար ընդհանուր է այն, որ կանխատեսման ենթակա օբյեկտ-
ներն ունեն բացառապես *համալիր բնույթ*, այսինքն դրանց
զարգացմանը մասնակցում են ինչպես *արհողեն ու բիոզեն,*
այնպես էլ անթրոպոզեն (սոցիալ-տնտեսական) գործոնները:

Երկրորդ խմբի կանխատեսումները ի տարբերություն
մասնավոր (ճյուղային) կանխատեսումների, հայտնի են *հն-
տեզրալ կանխատեսումներ անունով*:

Ներկայումս ընդունված տիպաբանության համաձայն
աշխարհագրական կանխատեսման վերը նշված խմբերից
յուրաքանչյուրում առանձնացվում են *ենթախմբեր և ավելի
փոքր միավորներ՝ կանխատեսման ճյուղեր*: Ինչպես պատկեր-
ված է գծագրում, աշխարհագրական կանխատեսումների ներ-
կայումս առավել լայն կիրառություն ունեցող տիպաբանու-
թյան համապատասխան առանձնացվում են *2 խումբ, 4 ենթա-
խումբ և 13 ճյուղ*:

ԿԱՆԽԱՏԵՍՈՒՄՆԵՐԻ ԽՄԲԵՐ

Պժ. 1. Աշխարհագրական կանխատեսումների համակարգը

Ընդհանուր կանխատեսագիտությունը (պրոգնոստիկան) տարբերում է կանխատեսումների *երկու դաս՝ որոնողական* (հետազոտական) և *նորմատիվային* (նույնն է, թե ծրագրային,

նախագծային, նպատակային): Դա հավասար չափով վերաբերում է կանխատեսումով զբաղվող բոլոր գիտություններին, դրանց թվում և աշխարհագրությանը:

Աշխարհագրական կանխատեսմանը նվիրված մեզ հայտնի ընդհանրական գիտական ուսումնասիրությունները հիմնականում վերաբերում են կանխատեսման առանձին խմբերի, ենթախմբերի ու ճյուղերի: Դրանցում էլ գերակշռում են մասնավոր (ճյուղային) կանխատեսման խմբին պատկանող ենթախմբերն ու ճյուղերը:

Գրեթե *բացակայում են ինտեգրալ կանխատեսմանը և հատկապես աշխարհագրական կանխատեսման մեթոդաբանությանն ու տեսությանը նվիրված* ընդհանրացնող աշխատությունները:

Պետք է ընդունենք նաև, որ դեռևս *չի հասունացել* աշխարհագրական կանխատեսումը որպես աշխարհագրական գիտությունների համակարգի *ինքնուրույն ճյուղ ամբողջական տեսքով ներկայացնելու ժամանակը:*

Սույն մենագրությամբ փորձ է արվում *նպաստել* աշխարհագրական կանխատեսման՝ որպես աշխարհագրական գիտության նոր ճյուղի, ապագա ծավալման ու զարգացման և կիրառական դաշտի ընդլայնման համար անհրաժեշտ գիտատեսական և մեթոդաբանական նախադրյալների ամրապնդմանը:

Նաև նպատակ է դրված շուկայական և ժողովրդավարական սկզբունքները որդեգրած և պետական անկախությունը վերանվաճած հայ հասարակությանը, պետական կառավարման տարբեր ոլորտների ու մակարդակների պատասխանատուներին, տեղական ինքնակառավարման մարմիններին, տնտեսվարող սուբյեկտներին, գիտական հանրությանը ներկայացնել արդի, տեսականորեն վերազինված աշխարհագրական գիտության ոչ միայն *գիտատեսական, այլ նաև կիրառական, կառուցողական ներուժը:*

Սեզանում քչերին է հայտնի այդ ներուժը: Մինչդեռ աշխարհի առաջատար երկրներում այն գնահատվում է *«Աշխար-*

հազրությունը պետականության ատրիբուտ է» լայն տարածում գտած կարգախոսի ձևով:

Մենք ցանկացել ենք նաև հայ ընթերցողի և պետական մարմինների ուշադրությունը հրավիրել այն հանգամանքի վրա, որ *այդ ներուժի իմացությունը, գործնական տիրապետումն ու կիրառումը* հասարակական կյանքի տարածքային կազմակերպման ու կառավարման բնագավառներում ու ենթակարգային բոլոր մակարդակներում (սկսած ամենաստորին օղակից մինչև ամենաբարձր համապետական մակարդակը), աշխարհի բոլոր զարգացած երկրներում վերջին տասնամյակներով փորձարկված այն հզոր միջոցն է, որն ապահովում է երկրի գիտականորեն հիմնավորված տարածքային կառավարումը, *կայուն սոցիալ-տնտեսական զարգացումը, պետականության ամրապնդումը և ժողովրդի կենսամակարդակի անշեղ քարծրացումը:*

Աշխարհագրական կանխատեսման ընդհանուր փիլիսոփայական, մեթոդաբանական, ինչպես նաև տեսական գիտական ճանաչողության պրոցեսում դրա տեղի ու դերի հետ առնչվող հարցերից բացի հատուկ քննարկման են ենթարկվում աշխարհագրական թաղանթի մարդուլորտի, ավելի կոնկրետ՝ հասարակական կյանքի և դրա սոցիալ-տնտեսական բաղադրիչների տարածքային կազմակերպմանն առնչվող երևույթների հնարավոր զարգացումների, *ապագա վիճակի և դրանք ծրագրավորելու, պլանավորելու և արդյունավետ կիրառելու հիմնախնդիրները, որոնց լուծմանն է ուղղված «ռեգիոնալ քաղաքականություն» կոչվող երևույթը:*

Դրանց գիտական կանխատեսումը հիմնականում պատկանում է *ինտեգրալ կանխատեսումների խմբին և կատարվում է ինչպես որոնողական, այնպես էլ նորմատիվային կանխատեսումների սկզբունքներով:*

Գիտական կանխատեսման արդի մեթոդների թիվը գերազանցում է 150-ը, բայց դրանց ճնշող մեծամասնությունը կիրառվում է մասնավոր (ճյուղային) կանխատեսման համար, որոնք գործ ունեն համեմատաբար պարզ բովանդակություն

(կառուցվածք) և ծագում ունեցող օբյեկտների հետ:

Ինտեգրալ կանխատեսումների խումբն սպասարկող մեթոդները ավելի փոքրաթիվ են, բայց ունեն ունիվերսալ բնույթ և պարտադիր են նաև մասնավոր կանխատեսումների ժամանակ:

Գրքում հատուկ քննարկման են ենթարկված կանխատեսման բոլոր խմբերի համար «պարտադիր» համարվող, այսինքն ունիվերսալ կիրառություն ունեցող մեթոդները: Դրանք այլ կերպ հայտնի են **կանխատեսման համագիտական մեթոդներ** անունով:

Ինչ վերաբերում է մասնավոր կանխատեսումներին և ինտեգրալ կանխատեսումների խմբի կենսոլորտի կանխատեսումների ենթախմբի ճյուղերին (բնական լանդշաֆտների՝ էկոհամակարգերի և բնական միջավայրի), ապա դրանք իրենց **բովանդակությամբ, սկզբունքներով ու մեթոդիկայով էապես տարբերվում են ինտեգրալ կանխատեսումների խմբին պատկանող ճյուղերից**: Դրանց վերլուծությունն ու բնութագրությունը դուրս է մեր հետազոտության նպատակից և գտնվում է աշխարհագրական կանխատեսման համապատասխան ճյուղերի և աշխարհագրության ճյուղային մասնագետների հետաքրքրությունների ոլորտում:

Պետք է հուսալ, որ դրանք գիտական հանրությանը կներկայացվեն առանձին և կվերացնեն գիտաճանաչողական և գործնական-կիրառական ոլորտներում այն ակնհայտ **բացը, որը մեզանում առկա է բնություն-մարդ-հասարակություն հարաբերությունների կարգավորման, օպտիմալ բնօգտագործման, հասարակական կյանքի տարածքային կազմակերպման գիտատեսական հիմքերի ամրապնդման և ռեգիոնալ կառավարման արդիական մակարդակի գիտական ապահովման բնագավառներում**:

Գիրքը նախատեսված է երկրի սոցիալ-տնտեսական համակարգային զարգացման, ռեգիոնալ պլանավորման, կառավարման տեսության, բնօգտագործման ու բնապահպանության, աշխարհագրական միջավայրի որակի համար

պատասխանատու մասնագետների, պետական կառավարման ոլորտի աշխատողների, աշխարհագրական, Երկրի մասին գիտությունների, փիլիսոփայական, տնտեսագիտական, սոցիոլոգիական մասնագիտությունների ուսանողների, ասպիրանտների, Հայրենիքի ներկայով ու ապագայով մտահոգված մասնագետների ու ընթերցող լայն շրջանների համար:

Հեղինակը իր շնորհակալությունն է հայտնում Երևանի պետական համալսարանի աշխարհագրության ու երկրաբանության ֆակուլտետի բոլոր գործընկերներին, գրքի ձեռագրի քննարկմանը մասնակցելու և օգտակար դիտողություններ անելու համար, ինչպես նաև ֆակուլտետի ուսումնաօժանդակ անձնակազմի ներկայացուցիչներ Մ. Չիքիլիզյանին, Ժ. Մնացականյանին, Տ. Սարգսյանին, Ա. Մկրտչյանին, Ա. Այրիյանցին ձեռագիրը տպագրության նախապատրաստելուն օժանդակելու համար:

ԿԱՆԽԱՏԵՍՈՒՄԸ ՄՏԱՎՈՐ
ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԻ
ԲԱՂԱԴՐԻՉ ԵՎ ԳԻՏԱԿԱՆ
ՃԱՆԱԶՈՂՈՒԹՅԱՆ ԲԱՐՉՐԱԳՈՒՅՆ
ՄԱԿԱՐԴԱԿ

ԳԼՈՒԽ 1 ՆԵՐԱԾԱԿԱՆ ՄԱՍ: ԱՇԽԱՐՀԱԳՐՈՒԹՅԱՆ
ԳԻՏԱՃԱՆԱԶՈՂԱԿԱՆ ՀԱՏԿԱՆԻՇՆԵՐԻ
ԵՎ ԿԱՌՈՒՑՈՂԱԿԱՆ ՆԵՐՈՒԺԻ ՇՈՒՐՋ

Մինչև գրքի բուն բովանդակությանը՝ *աշխարհագրական կանխատեսման մեթոդաբանական հիմունքների քննարկմանն անցնելը*, նշենք մի քանի ելակետային դրույթներ, որոնք ընթերցողին կարող են նախապատրաստել ճիշտ ընկալելու աշխարհագրական գիտության տեսական ու մեթոդաբանական վերակառուցման ընթացքը, ծագող հիմնախնդիրները և ավելի փաստարկված դպրձնելու դրանց բազմակողմանի վերլուծությունը:

Դրույթ առաջին: Կանխատեսումը, կանխատեսման կարողությունը ոչ միայն գիտական *ճանաչողության տեսական մակարդակի*, այլև ամեն մի մասնագետ անհատի *գիտելիքների, կարողությունների ու հմտությունների քարծրագույն աստիճանն է:*

Հայտնի է, որ գիտական ճանաչողությունը ընդհանրապես և դրա յուրաքանչյուր ճյուղ իր ձևավորման ու զարգացման ընթացքում անցնում է որոշակի պարտադիր փուլեր, այն է.

- փաստական նյութի կուտակման փուլ,
- փաստերի ու երևույթների նկարագրության փուլ,
- վերլուծության, բացատրության ու տեսական ընդհանրացումների փուլ,
- գիտական կանխատեսման և երևույթների կառավար-

ման գիտական ապահովման փուլ (տե՛ս գծ.2):

Յուրաքանչյուր փուլ ունենալով նախորդների համեմատությամբ զարգացման ավելի բարձր մակարդակ, ոչ միայն հենվում է դրանց վրա, *այլև ամփոփում է դրանց բոլոր հատկանիշներն ու հնարավորությունները*: Դա նշանակում է, որ բարձրագույն, այսինքն *կանխատեսման ու կառավարման փուլը* նախորդ երեք փուլերի *խտացրած արդյունքն է*: Այն վերաճում է ամբողջովին նոր՝ երևույթների զարգացումը ոչ միայն կանխատեսելու, այլև կառավարելու որակի, հատկությամբ: Դրա շնորհիվ է, որ *գիտական ուսումնասիրությունը ճանաչողական ու աշխարհայացքային նշանակությունից բացի ձեռք է բերում կառուցողական հատկանիշ և ստանում է նաև գործնական, կիրառական նշանակություն*:

Դրույթ երկրորդ: Երևույթների զարգացումը կանխատեսելու և կառավարելու կարողությունը ոչ միայն գիտության ամեն մի ճյուղի զարգացման բարձրագույն փուլն է, այլև *գիտահետազոտական գործունեության առանձին՝ կանխատեսում (պրոգնոզ)* կոչվող բնագավառ է:

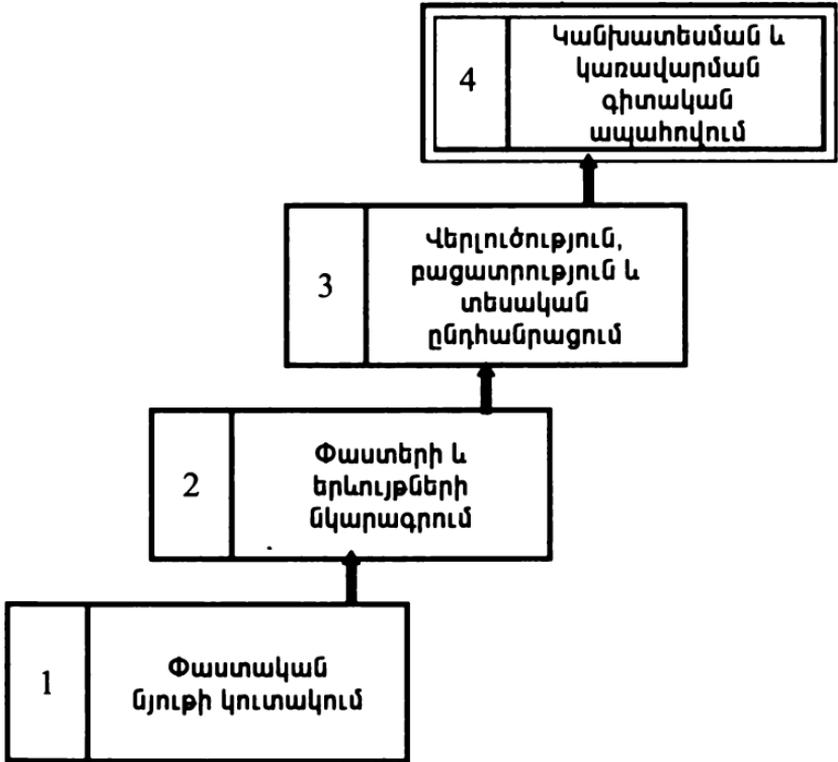
Կանխատեսում բնագավառը գիտությունների դասակարգման արդի համակարգում հանդես է գալիս որպես համընդհանուր գիտության ինքնուրույն ճյուղ *կանխատեսագիտություն (պրոգնոստիկա)* անունով:

Սույն հետազոտությունը, որ նվիրված է *աշխարհագրական կանխատեսմանը*, չի կարող շրջանցել ընդհանուր գիտական կանխատեսման՝ *կանխատեսագիտության* հատկանշական կողմերը, որոնք անհրաժեշտ են գիտական կանխատեսման բոլոր տեսակների, այդ թվում և աշխարհագրական կանխատեսման համար:

Դրույթ երրորդ: Գիտական կանխատեսումը լինելով գիտական ճանաչողության բարձրագույն մակարդակը՝ *գիտության ամեն մի ճյուղի պսակը*, անհրաժեշտ է դարձնում հստակ

սահմանել կանխատեսում կատարող ճյուղի՝ մայր գիտության, տվյալ դեպքում *աշխարհագրության գլխավոր հատկանիշները*, որոնք նույնությամբ փոխանցվում են աշխարհագրական կանխատեսմանը:

ԳԻՏԱԿԱՆ ԾԱՆԱՀՈՂՈՒԹՅՈՒՆ

Գծ. 2. Գիտական ծանաչողության փուլերը

Այս դեպքում հատուկ կարևորություն է ստանում աշխարհագրության *գիտաճանաչողական, աշխարհայացքային և կառուցողական* հատկանիշների վերլուծությունը:

Աշխարհագրության (նրա կազմում և աշխարհագրական կանխատեսման) համար կարևորագույն հատկանիշներ են

կառուցվածքի խիստ արտահայտված բարդությունը և դրանով պայմանավորված՝ *առանձնահատուկ տեղը* գիտությունն կոչվող *սուպերհամակարգի* (գերհամակարգի) կազմում:

Գիտությամբ հետաքրքրվող, առավել ևս զբաղվող ամեն մի մասնագետի հայտնի է, որ գոյություն ունեն գիտությունների տարբեր դասակարգումներ: Ներկայումս առավել լայն տարածում ունեցող *օբյեկտային դասակարգման համաձայն* գիտության ճյուղերն իրարից տարբերվում են ըստ հետազոտության օբյեկտների, որոնք են *մատերիալի շարժման ձևերը և դրանց կրողները*:

Այդ դասակարգման համապատասխան առանձնացվում են տարրական մասնիկների, ատոմի, մոլեկուլների, կենդանի և անկենդան տարրերի, մարդկային հասարակության և մտածողության մասին գիտությունները, որոնք միավորվում են *հիմնարար (ֆունդամենտալ) գիտություններ կոչվող խմբի մեջ*: Այդ խմբում առանձնացվում են *բնական գիտություններ, հասարակական (և հումանիտար) գիտություններ, տեխնիկական գիտություններ, փիլիսոփայական գիտություններ*:

Նույն դասակարգումով առանձնացվում են նաև այն գիտությունները, որոնք ուսումնասիրում են մատերիալի ոչ թե առանձին վերցրած ձևը, այլ տարբեր *ձևերի կոմբինացիաները*, (համակցությունները) *որոշակի տարածության մեջ*: Այդպիսի տարածություններ են, օրինակ. Տիեզերքը (երկնային տարաբնույթ, մատերիալի տարբեր ձևերի կոմբինացիաներ հանդիսացող գոյացություններ), Երկիր մոլորակը, դրա մակերեսամերձ հատվածը՝ *աշխարհագրական թաղանթը*, որը նրա հիմնական բաղադրիչների՝ քարոլորտի, ջրոլորտի, մթնոլորտի, կենսոլորտի և մարդոլորտի (սոցիոլորտի), հետևապես և *դրանցում առկա մատերիալի շարժման տարբեր ձևերի ու դրանց կրողների համակցություն է*:

Ինչպիսին աշխարհագրական թաղանթ համակցությունը,

համակարգն է, այնպիսին էլ այն ճյուղային գիտությունների համակարգն է, որոնց համար աշխարհագրական թաղանթը իր բաղադրիչներով հանդերձ հանդես է գալիս որպես ուսումնասիրության միասնական օբյեկտ: Գիտությունների օբյեկտային դասակարգման համաձայն աշխարհագրական թաղանթն ուսումնասիրող ճյուղային գիտությունների համակարգը *աշխարհագրությունն է:* Գիտությունների աշխարհագրություն կոչվող համակարգում, տարածված տեսակետի համաձայն առանձնացնում են առաջին կարգի երկու բաղադրիչ՝ *բնաաշխարհագրական գիտությունների խումբ և հասարակական աշխարհագրական* (տնտեսական, սոցիալական և քաղաքական-աշխարհագրական) *գիտությունների խումբ:*

Դա աշխարհագրական գիտության *ներքին կառուցվածքի* մասին *ավանդական պատկերացումն է,* որի վերանայումը այժմ համարվում է հասունացած հարց:

Այդ հարցում դիրքորոշման հստակեցումը անհրաժեշտ է հատկապես կանխատեսման համար, քանի որ նրա *հավաստիությունն ու արդյունավետությունը* մեծապես կախված է կանխատեսման օբյեկտների ճիշտ ընտրությունից, այդ օբյեկտների բովանդակության ու հատկանիշների լիարժեք իմացությունից: Իսկ դա ուղղակիորեն պայմանավորված է մայր գիտության ներքին կառուցվածքով, այդ կառուցվածքի մասին մեր պատկերացումների *նույնականության աստիճանով:*

Ավանդական պատկերացման դեպքում ստացվում է, որ աշխարհագրական կանխատեսման օբյեկտներ կարող են լինել առանձին վերցրած բնական օբյեկտներն ու երևույթները և առանձին վերցրած հասարակական օբյեկտներն ու երևույթները: *Դուրս են մնում աշխարհագրական թաղանթի այն նյութական բաղադրիչները,* որոնք ոչ զուտ բնական են և ոչ էլ զուտ հասարակական, այլ բնական միջավայրի և մարդկային հասարակության *փոխազդեցության ու ինտեգրման* արդյունք են:

Այս փաստի ընդունումը անխուսափելի է դարձնում աշխարհագրական գիտության բովանդակությանը և ներքին կառուցվածքին ցուցաբերվող մոտեցման վերանայումը: Հատկանշական է, որ այդպիսի վերանայման ձգտում դրսևորում են նաև այն երկրներում ու գիտական կոլեկտիվներում, որտեղ աշխարհագրությունը ավանդաբար դիտվել է որպես երկու, լավագույն դեպքում իրավահավասար, իսկ ավելի հաճախ՝ *առաջնային* (ֆիզիկական աշխարհագրության) և *օժանդակ* (տնտեսական, այժմ ավելի հաճախ օգտագործվող սոցիալ-տնտեսական կամ հասարակական աշխարհագրության) ճյուղերի համատեղ գոյակցություն:

Ահա թե այդ հարցի մասին ինչ է գրում Ռուսաստանի (նախկին ԽՍՀՄ) ֆիզիկական աշխարհագրության ճանաչված լիդեր, ակադեմիկոս, ՌԴ ԳԱ աշխարհագրության ինստիտուտի դիրեկտոր Վ. Մ. Կոտլյակովը: «Ժամանակակից աշխարհագրության ուժը,- գրում է նա,- դրա երկու բաղադրիչ մասերի՝ ֆիզիկական (բնական) և սոցիալ-տնտեսական (հասարակական), *իրավահավասար գոյակցության, փոխազդեցության և նույնիսկ փոխադարձ միահյուսման մեջ է* (ընդգծումը մերն է - Լ. Վ.): Հենց այդպիսի առանձնահատկությունն է, որ աշխարհագրական գիտությանը թույլ է տալիս բազմակողմանիորեն ուսումնասիրել բնության ու հասարակության փոխազդեցության բարդագույն հիմնախնդիրը: ...Այժմ պահանջվում է ոչ միայն արմատապես փոխել աշխարհագրական գիտությանը մեր մոտեցումները, այլև փոփոխություններ կատարել բնապատմական և հասարակական ուղղությունների միջև մեզանում ձևավորված անհամասնության մեջ: Ակնհայտ է դարձել հասարակագիտական հետազոտությունների աճող դերը, քանի որ մեր գլխավոր հոգսերի թվում է ռուսաստանյան նոր պայմաններում (նաև հետխորհրդային ամբողջ տարածքում -

Լ. Վ.) ...տնտեսության սոցիալական ուղղվածության կտրուկ բարձրացումը»¹:

Կասկածից վեր է, որ համընդհանուր ընդունելություն է գտնում այն տեսակետը, որ աշխարհագրական գիտությունների համակարգի հիմնական բաղադրիչները *ոչ թե երկուսը, այլ երեքն են՝ 1. բնաաշխարհագրական (ֆիզիկաաշխարհագրական) գիտությունների խումբը, 2. հասարակական (սոցիալ-տնտեսական) աշխարհագրական գիտությունների խումբը, 3. ընդհանուր (ինտեգրալ) աշխարհագրական գիտությունների խումբը:*

Ժամանակն է, որ մեզանում նույնպես այս տեսակետը պաշտոնական ճանաչման արժանանա՝ այդտեղից բխող բոլոր *կազմակերպչական ու ինստիտուցիոնալ* հետևանքներով:

Թվարկված խմբերը համապատասխանում են մատերիայի շարժման ձևերի և դրանց կրողների՝ աշխարհագրական թաղանթում հանդիպող տարածքային երեք՝ *բնական, հասարակական և ինտեգրալ կոմբինացիաներին* (համակցություններին), որոնք աշխարհագրական գիտություններում հայտնի են *գեոհամակարգեր* անունով:

Անկենդան և կենդանի բնությանը հատուկ մատերիայի շարժման ձևերի և դրանց կրողների կոմբինացիաները (համակցությունները) կազմում են աշխարհագրական թաղանթի բնական ոլորտները (քարոլորտ, ջրոլորտ, մթնոլորտ, կենսոլորտ) և դրանցից յուրաքանչյուրի ներսում մասնավոր (ճյուղային) *տարածքային համալիր* առաջացնող մասերը (տարբեր բովանդակության ու մակարդակի բնաաշխարհագրական համալիրներ՝ գեոհամակարգեր):

---

¹ В. М. Котляков. География, общество, окружающая среда. “Экологическое планирование и управление” N1(2), 2007, с. 4-5.

Մարդուն, մարդկային հասարակությանը հատուկ մատերիայի շարժման ձևերի և դրանց կրողների կոմբինացիաները (համակցությունները) կազմում են աշխարհագրական թաղանթի *մարդուլորտը* (սոցիոլորտը) և դրա ներսում ձևավորվող *տարածքային համալիրները՝ տնտեսական շրջանները, սոցիալ-քաղաքական շրջանները (պետությունները), ենթաշրջանները և այլ տիպի հասարակական տարածքային կազմավորումները*:

Աշխարհագրական գիտությունների *երրորդ թաղադրիչը՝ ընդհանուր (ինտեգրալ) աշխարհագրությունը* գործ ունի մատերիայի շարժման ձևերի և դրանց կրողների տարածքային *կոմբինացիաների երրորդ տեսակի՝ ինտեգրալ կոմբինացիայի, այսինքն՝ երրորդ տեսակի գեոհամակարգի հետ*:

Ինտեգրալ տարածքային կոմբինացիաներ են մարդու կողմից բնական նյութերի ու էներգիայի օգտագործման միջոցով ստեղծված *արհեստական տարածքային գոյացությունները*, որոնք հայտնի են *բնատեխնիկական տարածքային համակարգեր* անունով: Այդպիսի համակարգեր են, օրինակ, բնակավայրերն ու դրանց կուտակումները (գյուղ, քաղաք, քաղաքային ագլոմերացիա, մեգալոպոլիս), գյուղատնտեսական մշակվող դաշտերը, տնտեսական ինտեգրալ և ճյուղային շրջանները, մարդու ձեռքով ստեղծված ամեն մի այլ տարածքային գոյացություն: Սրանք գոյանում ու զարգանում են *բնական և հասարակական օրենքների ու օրինաչափությունների համատեղ ազդեցությամբ*: Իսկ դա նշանակում է, որ բնատեխնիկական տարածքային համակարգերը չեն կարող դիտվել ուսումնասիրության, առավել ևս գիտական կանխատեսման, օբյեկտ առանձին վերցրած բնական աշխարհագրության կամ հասարակական աշխարհագրության համար: Դրանց ուսումնասիրությամբ զբաղվող գիտության ճյուղը այժմ հայտնի է դառ-

նում **ընդհանուր (ինտեգրալ) աշխարհագրություն անունով**¹:

Աշխարհագրական գիտությունների **սկզբունքային նշանակության հատկանիշ** է նաև այն, որ դրանց հետազոտության օբյեկտները, անկախ տարածական չափերից, **ոչ թե միատարր գոյացություններ են, այլ համալիր, գեոհամակարգ** կազմող միավորներ: (Աշխարհագրության՝ ճյուղային կառուցվածքի և ուսումնասիրության օբյեկտի տարածքային կառուցվածքի պարզեցված սխեման ներկայացված է գծ. 3-ում):

Գեոհամակարգերը, ինչպես արդեն նշվել է, ըստ ծագման ու բովանդակության կարող են լինել **քնական, հասարակական կամ դրանց փոխներգործության արդյունքում՝ ինտեգրալ**: Դա նշանակում է, որ աշխարհագրությունը ի տարբերություն մյուս հիմնարար գիտությունների, ստիպված **գործ է ունենում մատերիայի շարժման շատ ավելի մեծաքանակ ձևերի**, դրանց փոխազդեցության արդյունքում ծագող երևույթների և, որ առավել կարևոր է, դրանց **նյութական կրողների գրեթե բոլոր հայտնի տեսակների ամենատարբեր կոմբինացիաների հետ**:

Ասվածից հետևում է, որ աշխարհագրական կանխատեսումը նույնպես, որը կոչված է բացահայտելու մայր գիտության հետազոտության **օբյեկտի ապագա վիճակը** և ըստ անհրաժեշտության ազդելու դրա վրա և ուղղորդելու, կառավարելու զարգացումը, **ստիպված է հաշվի առնել շատ ավելի քան, իրարամերժ ու բազմաքանակ գործոններ**:

Դա նշանակում է, որ գեոհամակարգերի աշխարհագրական ուսումնասիրությունը, հետևապես և աշխարհագրական կանխատեսումը կարող է լինել արդյունավետ և հավաստի,

---

¹ Այդ վիճահարույց խնդրին անդրադարձել են շատ հեղինակներ: Առանձնացնենք մասնավորապես հետևյալ աղբյուրները. Преображенский В. С. Поиск в географии (М., 1986), Исаченко А. Г. Теория и методология географической науки (М., 2004), Լ. Գ. Վալեսյան, Աշխարհագրական գիտությունների մեթոդաբանական և տեսական հիմունքներ (Ե., 2004) Մ., Մ., Голубчик и др. Экономическая и социальная география. Основы науки (М., 2003), Աշխարհագրական գիտությունը Հայաստանում: Ներկան և ապագան. Գիտաժողովի նյութեր (Ե., 2006):

ՊՃ. 3 Աշխարհագրության ուսումնասիրության օբյեկտի տարածքային կառուցվածքի և գիտության ճյուղային կառուցվածքի առաջին կարգի բաղադրիչները

եթե բացահայտված են դրանց նաև *բովանդակային և ժամանակային ու տարածական հատկանիշները*: Իսկ դա իր հերթին նշանակում է, որ աշխարհագրական կանխատեսումը գործ է ունենում *ռեալ իրողությունների շատ ավելի մեծաթիվ հատկանիշների հետ*.

Աշխարհագրական կանխատեսման այս առանձնահատկությունները ճիշտ հասկանալուն ու գնահատելուն կարող է օգնել գիտությունների օբյեկտային դասակարգումից տարբեր

և ոչ պակաս ճանաչում ունեցող մի այլ՝ *«մեթոդաբանական»* կոչվող դասակարգումը, որը հայտնի է նաև *գիտությունների Կանտ-Յեթներյան դասակարգում անունով*¹:

Ըստ Կանտ-Յեթներյան դասակարգման միասնական սուպեր գիտությունը բաղկացած է հետևյալ 3 բաղադրիչներից.

I. *սիստեմատիկ* (կամ առարկայական, դասակարգող) գիտությունների խումբ,

II. *պատմական* խրոնոլոգիական (կամ ժամանակային պարբերացնող) գիտությունների խումբ,

III. *տարածական* խորոլոգիական (շրջանացնող կամ տեղայնացում կատարող) գիտությունների խումբ:

Սիստեմատիկ գիտությունների առանձնացման հիմքում ընկած է այն մոտեցումը, որ իրական աշխարհում առկա իրողությունները (առարկաները, երևույթները) ունեն որոշակի կայուն հատկանիշներ և գոյության ու զարգացման օրենքներ ու օրինաչափություններ, որոնց հետազոտումը այդ գիտությունների հիմնական խնդիրն է: Սիստեմատիկ (առարկայական) գիտություններ են ֆիզիկան, մեխանիկան, քիմիան, կենսաբանությունը:

Իրական աշխարհի իրողությունների *ունիվերսալ հատկանիշ* է այն, որ դրանք փոփոխվում, զարգանում են ժամանակի մեջ, ունեն իրենց *ժամանակային չափումը՝ ասպեկտը*, որով զբաղվում են պատմական (լայն իմաստով)՝ *խրոնոլոգիական գիտությունները* (հուն. *chronos* - ժամանակ և *logos* - բառ, միտք բառերից):

---

¹ Այդ դասակարգումը մշակել է Ալֆրեդ Յետները հենվելով գերմանական կլասիկ փիլիսոփայության հիմնադիր էմանուել Կանտի աշխատությունների վրա: Sten A. Гетнер, География, ее история, сущность и методы. Л.-М., 1930.

(Է.Կանտը ամբողջ կյանքում բնակվելով Արևելյան Պրուսիայի Զյունիգսբերգ քաղաքում (այժմ Ռուսաստանի Դաշնության Կալինինգրադի մարզի Կալինինգրադ քաղաք) տեղի համալսարանում վարել է մի շարք փիլիսոփայական դասընթացներից բացի նաև «Ֆիզիկական աշխարհագրություն» դասընթացը:

Սկզբունքային կարևորության հատկանիշ է նաև այն, որ իրական աշխարհի նույն իրողությունները՝ առարկաները, երևույթները տեղի են ունենում ոչ միայն ժամանակի, այլև տարածության մեջ, որոշակի վայրում, տարածքում և կախված վայրի, տարածքի պայմաններից՝ փոփոխվում են, ձեռք են բերում քանակական ու որակական նոր հատկանիշներ: Դա նշանակում է, որ նույն այդ իրողությունները՝ առարկաներն ու երևույթներն ունեն նաև իրենց տարածական, աշխարհագրական չափումը՝ ասպեկտը: Դրա ուսումնասիրությամբ զբաղվում են *խորոլոգիական գիտությունները* (հուն. choro - տեղ, վայր բառից և logos- բառ, միտք, բառերից):

Դեռևս խորհրդային ռեժիմի պայմաններում (նրա գոյության վերջին տարում) երկրի գաղափարախոսական գլխավոր ամսագիրը՝ «Вопросы философии», տպագրեց հայտնի աշխարհագետ Բ. Ռոդոմանի «Աշխարհագրության դասերը» ադմուկ հանած հոդվածը: Հոդվածի առաջնային հարցը գիտությունների դասակարգման համակարգում աշխարհագրության տեղի հարցն էր: Մերժելով աշխարհագրության տեղի և գիտական ճանաչողության գործընթացում նրա դերի մասին ԽՍՀՄ-ում և սոցիալիստական աշխարհում ընդունված պաշտոնական տեսակետը և հավանություն տալով գիտությունների դասակարգման Կանտ-Յեթներյան մոդելին, հոդվածի հեղինակը անդրադառնում է նաև աշխարհագրության էությանը և գիտաճանաչողական կարողությանը: Նա գրում է. «Աշխարհագրությունը ... իր ողջ գաղափարախոսությամբ օբյեկտիվորեն հակադրվում է վարչաիրամայական համակարգին, անհամատեղելի է գերկենտրոնացված տոտալիտարիզմի հետ այն պատճառով, որ աշխարհագրությունը - ռա գիտություն է տեղական առանձնահատկությունների մասին, ռեգիոնների միջև առկա տարբերությունների մասին: ...*Երկրային աշխարհի տարածական բազմազանությունը ինքնին քաղաքակրթության կարևոր ռեսուրս է, իսկ բազմազանության նվազումը*

ռեզրես է, դեզրադացիա, էնտրոպիա, կործանում»¹ (ընդգծումը Լ.Վ.):

Վերադառնալով աշխարհագրության տեսական ու մեթոդաբանական վերազինման ընթացքի վերլուծությանը, նշենք հետևյալ ելակետային դրույթը ևս:

Դրույթ չորրորդ: Աշխարհագրական թաղանթի իրողությունները՝ տարբեր ժազման ու բնույթի գեոհամակարգերը, բաղկացած լինելով գիտության տարբեր ճյուղերի (անկախ նրանից, թե դասակարգման որ սկզբունքներով են առանձնացված) կողմից ուսումնասիրվող առարկաներից ու երևույթներից, ամբողջությամբ *վերաբերում են այդ թաղանթի տարածական, աշխարհագրական ասպեկտին և ուսումնասիրության (հետևապես և կանխատեսման) օրյեկտ են աշխարհագրական գիտությունների համակարգի համար:*

Դրույթ հինգերորդ: Գիտության ճյուղի զարգացման մակարդակի գլխավոր ցուցանիշը կանխատեսման և երևույթների գիտական կառավարման արդյունավետությունն է, քանզի այստեղ է, որ իրենց խտացրած արտահայտությունն են գտնում գիտության ճյուղի *մեթոդաբանական ու տեսական հնարավորությունները, տեսական ու կիրառական կարողությունը:*

Այդ հնարավորությունների ու կարողությունների լայնացումն ու խորացումը եղել և մնում են գիտական ճանաչողության անկապտելի հատկանիշը:

Դրույթ վեցերորդ: Կանխատեսման արդյունքում բացահայտած ու բազմակողմանի հիմնավորում ստացած հնարավոր արդյունքները իրականություն դարձնելու համար պետք է առկա լինեն երևույթի զարգացման՝ մեզ համար նպատակային համարվող ներքին օրինաչափությունների դրսևորմանը նպաստող *արտաքին պայմաններ և կառավարման համապատասխան համակարգ:* Պատմական զարգացման ընթացքում եղել են այդ դրույթից խտորումներ, և երևույթի զարգացման

---

¹ Родоман Б. Б., Уроки географии. “Вопросы философии”, 1990, № 4, с.36-37.

ներքին հնարավորությունները չեն օգտագործվել, և կանխատեսման ակնկալվող արդյունքները իրականություն չեն դարձել: Օրինակները բազմաթիվ են: Բերենք միայն մեկը:

Անցյալ դարի 30-ական թվականներից սկսած, երբ Խորհրդային Միություն կոչված պետությունում ձևավորվեց հասարակության կառավարման վարչահրամայական համակարգը և ավարտվեց պետական իշխանության՝ իր նախադեպը չունեցող համակենտրոնացումը, գիտության այն բոլոր ճյուղերն ու ուղղությունները, դրանց շարքում նաև հասարակական աշխարհագրական և ինտեգրալ աշխարհագրական գիտությունները, որոնք կոչված էին կանխատեսել հասարակության զարգացմանն առնչվող երևույթները, հայտնվեցին *տոտալիտար կառավարման և կուսակցական ղեկավարության խստագույն հսկողության ներքո:*

Ստեղծվել էր մի տարիմաստ (պարադոքսալ) իրավիճակ: *Մի կողմից* հասարակական զարգացումը կառավարելու գլխավոր միջոց էր հռչակվում *կենտրոնացված պլանավորումը*, որը հենվում էր հատուկ գիտական մշակումների և դրանց շնորհիվ ստացված արդյունքների վրա: Համարվում էր, որ կատարվող գիտական մշակումները և համապետական ու ռեգիոնալ պլաններն ու ծրագրերը իրենց բովանդակությամբ ու նպատակային ուղղվածությամբ *գիտական կանխատեսման տարբերակներ են:*

Մյուս կողմից, շատ հաճախ գործնական կյանքում այդ պլանների ու ծրագրերի հիմնական գործառույթը հանդիսանում էր կուսակցական ղեկավարության ծայրահեղ *գաղափարայնացված դիրեկտիվների վերապատմումն ու գովաբանումը:* Ինչպես ցույց տվեց կյանքը, այդ դիրեկտիվները, ծրագրերն ու պլանները, հատկապես ԽՍՀՄ գոյության վերջին՝ «լճացման» ու «վերակառուցման» տարիներին, խարսխված են եղել ավելի շուտ *ուտոպիստական ցանկությունների, քան հասարակության զարգացման օբյեկտիվ օրենքների ու գիտական կանխատեսումների արդյունքների և դրանց հաշվառ-*

մամբ իրական կյանքի առաջադրած խնդիրների արդյունավետ լուծումներ գտնելու վրա:

Ոչ միայն կուսակցական ու պետական նշանակության փաստաթղթերում, այլև խորհրդային գիտական գրականության մեջ *կանխատեսման քարծրագույն նվաճում էին համարում ԽՍՀՄ Կոմկուսի ծրագիրը և կուսակցության համագումարների ընդունած հերթական հնգամյա պլանով նախատեսված սոցիալ-տնտեսական զարգացման գլխավոր ուղղություններն* ու, այսպես կոչված, *կոնտրոլ թվերը*, որոնք որպես կանոն, հատկապես ԽՍՀՄ գոյության վերջին՝ «լճացման տարիներին» *իրականություն էին դառնում մասամբ կամ ընդհանրապես մատնվում էին ծախողման:*

Նման պայմաններում, հասկանալի է, քիչ տեղ էր մնում *գիտական օրյեկտիվ տվյալներից բխող* անկախ հետազոտությունների ու հետևությունների, ժանրակշիռ, հիմնավորված կանխատեսումների ու առաջարկությունների համար:

Սոցիալիզմի բուլշևիկյան մոդելը և խորհրդային պլանային էկոնոմիկան, որոնց սկզբունքներով էին առաջնորդվում «սոցիալիստական ճամբարի» բոլոր երկրները, ժամանակի քննությունը չբռնեցին և պատմության բեմից հեռացան: Դրա հետ մեկտեղ *լիակատար ծախողման ենթարկվեց* բացառապես պետական սեփականատիրության վրա հիմնված և մեկ՝ պետական բյուրոկրատական կենտրոնից կառավարվող սոցիալիստական էկոնոմիկայի մոդելը ևս:

Հետխորհրդային երկրներում (նաև Հայաստանի Հանրապետությունում) հասարակական զարգացման հայեցողական «դիրեկտիվային պլանավորումը» անցյալ դարի 90-ական թվականներից սկսած իր տեղը սկսեց գիջել *ազատական տնտեսության զարգացման օրենքներով ու ժողովրդավարական սկզբունքներով ամրապնդված կառավարման համակարգին:* Տիրապետող էին դառնում ազատ շուկայական էկոնո-

միկային (դա նշանակում է նաև հասարակություն-բնություն հարաբերություններին) հատուկ տնտեսվարության ձևերն ու մեխանիզմները, որոնք շուկայական հարաբերությունների և ազատ ձեռներեցության սկզբունքների վրա հենվող *ինքնակարգավորվող էկոնոմիկայի* ստեղծման անհրաժեշտ պայման են: Դրա շնորհիվ հասարակական կյանքի բոլոր ոլորտները, այդ թվում և գիտական հետազոտությունները, հատկապես հասարակական երևույթների աշխարհագրական կանխատեսումը հնարավորություն ստացան ձերբազատվելով գաղափարական կապանքներից, ավելի հետևողականորեն և համարձակ ձևով հենվել *իրական աշխարհի օբյեկտիվ օրենքների ու երևույթների ինքնազարգացման օրինաչափությունների հաշվառման և հնարավորության դեպքում նաև կառավարման վրա:*

Հասկանալի է, որ դա ակնհայտ դարձավ առաջին հերթին այն գիտություններում, որոնք ուսումնասիրում են մեծաթիվ և տարաբնույթ գործոնների ազդեցությամբ ու բարդ կապերի շնորհիվ ձևավորված *բաց համակարգերը*, ինչպիսին են աշխարհագրական թաղանթը, դրա ոլորտները և վերջիններիս տարածական բաղադրիչները՝ տարբեր տարածական ընդգրկման ու բարդության *գեոհամակարգերը:*

Հայտնի է, որ աշխարհագրական գիտությունների հետազոտության օբյեկտ և առարկա հանդիսացող աշխարհագրական թաղանթի և դրա բաղադրիչների շարքում կառավարման ենթակա *քնատեխնիկական և հասարակական գեոհամակարգերը*, ի տարբերություն բնական գեոհամակարգերի, հանդիսանում են *ոչ միայն կանխատեսման, այլև կառավարման օբյեկտ:*

Հայտնի է նաև, որ ներկայումս մարդկության առջև ծառայած շատ հիմնախնդիրներ, որոնք կապված են *մարդ-հասարակություն-բնություն փոխառնչությունների* հետ, ուղղակիորեն վերաբերում են *հասարակական և քնատեխնիկական գեոհամակարգերին*, որոնցում ծագող հիմնախնդիրները

բնական միջավայրի վրա մարդու ազդեցության ուժեղացմանը և հասարակական զարգացման համամոլորակային, տարածաշրջանային ու տեղական նշանակության հիմնախնդիրների խորացմանը համընթաց ավելի *ծավալվում ու սրվում են*: Այստեղից բխում է հաջորդ դրույթը:

Դրույթ յոթերորդ: *Մեծանում են* կյանքի կողմից աշխարհագրությանը *առաջադրվող պահանջները, բարդանում են նրան ներկայացվող մարտահրավերները*: Օրվա հրամայական է դարձել ավանդական նկարագրական, վերլուծական, բացատրական *հետազոտություններից կտրուկ անցում կատարել դեպի տեսական ու մեթոդաբանական մակարդակի* հետազոտությունները: Իսկ այդպիսի անցումը կարող է հենվել, և վերջին տասնամյակներում արդեն հենվում է *աշխարհագրության մաթեմատայնացման, համակարգային մոտեցման, կիբեռնետիկայի ու սիներգետիկայի սկզբունքների կիրառման վրա*: Դրա շնորհիվ է, որ աշխարհագրությունը լույս ճանաչողական գիտությունից վերածվել է *կառուցողական գիտության, ամրապնդել են աշխարհագրական կանխատեսման տեսական-մեթոդաբանական ու մեթոդական հիմքերը*:

Հասարակական զարգացման արդի փուլում աշխարհագրական կանխատեսման կատարելագործումը և դրա միջոցով *գեոհամակարգերի կառավարման գիտական մակարդակի բարձրացումը դառնում են աշխարհագրության առանցքային հարցեր* և ձեռք են բերում հասարակական ու պետական առաջնային նշանակություն:

Դրույթ ութերորդ: Աշխարհագրական կանխատեսումը ներկայումս *դիտվում է որպես* համաաշխարհային ընդգրկված ու առանձին վերցրած պետություններում ու տարածաշրջաններում *հասարակության և հասարակական կյանքի, դրա ոլորտների հեռանկարային զարգացման ու տարածքային կազմակերպման ռազմավարության մշակման գիտատեսա-*

կան հիմնաքար: Այն ներկայումս **առաջատարների** թվում է այն ընդհանրական կանխատեսումների շարքում, որոնց ամբողջությունը միայն կարող է ապահովել մարդկության զարգացման հնարավոր ուղղությունների և հավանական ապագայի հավաստի կանխորոշումը: Այդպիսի **ընդհանրական կանխատեսումներ են համարվում համատնտեսականը, սոցիոլոգիականը, էկոլոգիականը, բնապահպանականը, ժողովրդագրականը, գիտատեխնիկականը, իհարկե նաև աշխարհաքաղաքականը:**

Դրույթ իններորդ: Աշխարհագրական կանխատեսումը գտնվելով թվարկված ընդհանրական կանխատեսումների շարքում, դրանցից տարբերվում է մի **կարևոր յուրահատկությամբ:** Ինքը լինելով ընդհանրական կանխատեսման առանձին տեսակ և ունենալով սեփական օբյեկտ (տարբեր ընդգրկման ու բովանդակության տարածքային միավորներ՝ գեոհամակարգեր), միաժամանակ պարտադիր մասնակիցն է դրանցից յուրաքանչյուրի գործառույթների: Դա բացատրվում է նրանով, որ բոլոր թվարկված կանխատեսումների օբյեկտները գոյություն ունեն և զարգանում են **տարածության մեջ**, այսինքն ունեն իրենց **տարածական ասպեկտը**, առանց որի վերլուծության ու գնահատման ոչ մի կանխատեսում **չի կարող լինել գիտական, ամբողջական ու հավաստի:**

Դժվար չէ եզրակացնել, որ ընդհանրական կանխատեսումները, դրանց շարքում և աշխարհագրական կանխատեսումն իր վերը նշված կրկնակի գործառույթներով, կազմում են կանխատեսումների **այն համակարգը, առանց որի արդյունքների բազմակողմանի հաշվառման և լիարժեք օգտագործման կառավարման տարբեր մակարդակներում ամհնար է որևէ երկրի համաքայլ ընթացքը արդի քաղաքակրթության հետ և լիարժեք մասնակցությունը համաշխարհային զարգացման բարդ գործընթացներին:**

Ակամա մտաբերում ես պրոֆեսոր Սաուշկինի, դեռևս ավելի քան 40 տարի առաջ, կատարած այն զգուշացումը, որ «Գիտությունը, որ չի տալիս հիմնավորված կանխատեսում, կորցնում է իր նշանակությունը: Այն երկրին, որտեղ *աջակցություն չեն գտնում ապագայի կանխատեսմանն ուղղված ուսումնասիրությունները, սպասում է հեռանկարի կորստի և ետին պլան մղվելու վտանգը*»¹ (ընդգծումը Լ. Վ.):

Դրույթ տասներորդ: Կարևոր իմացաբանական նշանակություն ունի այն, որ գիտական ճանաչողության ամեն մի փուլի, դրա ամեն մի մակարդակի համար բնորոշ են հետազոտության *որոշակի մեթոդներ*: Իզուր չէ, որ թևավոր խոսք է դարձել, թե «*գիտությունն ինքը հետազոտության մեթոդն է*»:

Ժամանակակից աշխարհագրական գիտական հետազոտություններում, նաև դրանց կանխատեսման փուլում, ակտիվորեն ներդրվում են *նոր մեթոդներ ու միջոցներ*, որոնք անսահմանորեն մեծացնում են գիտության ճյուղի հնարավորությունները, այն դարձնում են կառուցողական, դրան հաղորդում են *հասարակության զարգացման ռազմավարական խնդիրների լուծմանը նպաստող անհամեմատ մեծ ներուժ*:

Հայտնի է, որ աշխարհագրության ավանդական, հիմնականում նկարագրական մեթոդները սկսել են ձևավորվել դրա բուռն զարգացման ընթացքում (15-17-րդ դարերում): Աշխարհագրական մեծ հայտնագործությունների, մայրցամաքների, նոր երկրների ուսումնասիրման առաջին փուլում: Հետագայում, աշխարհագրական գիտության զարգացմանը համընթաց, ուսումնասիրության մեթոդները կատարելագործվել են, ի հայտ են եկել նորերը: Այդ մեթոդների ամբողջությունը ներկայումս հայտնի է *աշխարհագրական ուսումնասիրություն-*

---

¹ Саушкин Ю. Г. Прогноз в экономической географии. «Вестник Московского университета. Серия N 5 География». 1967, с. 39-45. (Վերաժայված է նույն հեղինակի «Избранные труды» ժողովածուում, Смоленск, 2001 թ.):

ների դասական մեթոդներ անունով: Անկասկած, այդ մեթոդներն *այժմ էլ* աշխարհագրական հետազոտությունների *պարտադիր բաղադրիչ են*.

Սակայն արդի աշխարհագրությունը որպես գիտություն իր զարգացման ավելի բարձր, մասնավորապես կանխատեսման աստիճանում, *ավանդական դասական մեթոդներով սահմանափակվել չի կարող*: Բնություն-մարդ-հասարակություն կապերի, *հասարակության տարածքային կազմակերպման* հիմնահարցերի հարաճուն բարդացումը և դրա հետ կապված՝ աշխարհագրության *կիրառական, կառուցողական ուղղությունների առաջանցիկ զարգացումը անհրաժեշտ դարձրին նոր մեթոդների մշակումը և ներդրումը*: Այնպիսի մեթոդների, որոնք հնարավորություն են տալիս ոչ միայն բացահայտել, նկարագրել, վերլուծել աշխարհագրական համակարգերը (գեոհամակարգերը), այլև դրանցում *հայտնաբերել քանակական և հասարակական գործընթացների ու երևույթների բարդ փոխկապվածությունը թե՛ որակական և թե՛ քանակական առումով*, ի հայտ բերել դրանց զարգացման և փոխազդեցության *օրինաչափությունները, չափել և քանակապես գնահատել զարգացման միտումները և հնարավոր ապագան*.

Դրույթ տասնմեկերորդ: Աշխարհագրության զարգացման արդի փուլը բնութագրվում է այնպիսի հատկանիշների գերակա զարգացումով, ինչպիսին են *տեսական վերազինումը, մաթեմատայնացումը, համակարգային մոտեցումը, էկոլոգացումը, հումանիզացումը*:

Թվարկված հատկանիշների շարքում առանձնահատուկ կարևորություն ունի մաթեմատայնացումը՝ *մաթեմատիկական մեթոդների կիրառումը*: Դրանց կարևորագույն արժանիքն այն է, որ անսահմանորեն ընդլայնում են աշխարհագրական հետազոտությունների *հնարավորությունները* և բարձրացնում դրանց *գիտականության, ապացուցելիության մակարդակը*:

Մաթեմատիկական մեթոդներն են, որ հնարավոր են

դարձնում ոչ միայն որակապես, այլև *քանակապես հետազոտել ու զնահատել* աշխարհագրական գործընթացների, բազմաբնույթ գեոհամակարգերի *տարածաժամանակային զարգացումն ու փոխներգործությունը*, դրանցում ընթացող բնական ու հասարակական բարդ երևույթների *ներքին ու արտաքին կապերը, փոխազդեցությունները, օրինաչափությունները*, ոչ միայն ուսումնասիրել, այլև բացահայտել ու գիտականորեն ձևակերպել *նոր հատկանիշներ*։ Առանց արդեն հայտնի և նոր բացահայտված հատկանիշների բազմակողմանի իմացության և կիրառման *ձախողման է դատապարտված գիտական կանխատեսման ու կառավարման և դրա միջոցով ապագան կերտելու ամեն մի փորձ*։

Այնուամենայնիվ, աշխարհագրության մաթեմատայնացման նշանակությունը *չպետք է բացարձականացվի*։ Մաթեմատիկական մեթոդները առաջին հերթին ծառայում են որպես գիտական *հետազոտության միջոց, եղանակ*։ Դրանց *չեն կարող փոխարինել* երևույթների փոխառնչությունների և օրինաչափությունների *քովանդակության, բուն էության բացահայտմանը*, այլ կերպ ասած՝ *աշխարհագրական համակարգային մոտեցմանը, որը գիտական ճանաչողության արդի փուլում զլխավորն է աշխարհագրական գիտությունների համար* և լայնորեն հենվում է նաև մաթեմատիկական մեթոդների ամենալայն կիրառման վրա։

Դրույթ տասներկուերորդ։ Դամակարգային մոտեցումը գիտական հետազոտության (իհարկե նաև կանխատեսման) մեթոդների ու միջոցների միագումար է, որի կիրառումը և դրա շնորհիվ հետազոտվող համակարգի (օբյեկտի) ներքին և արտաքին կապերի և դրանց հետևանքների բացահայտումը հանդես է գալիս որպես *գիտական ճանաչողության մեթոդաբանական դրույթ, մոտեցում*։

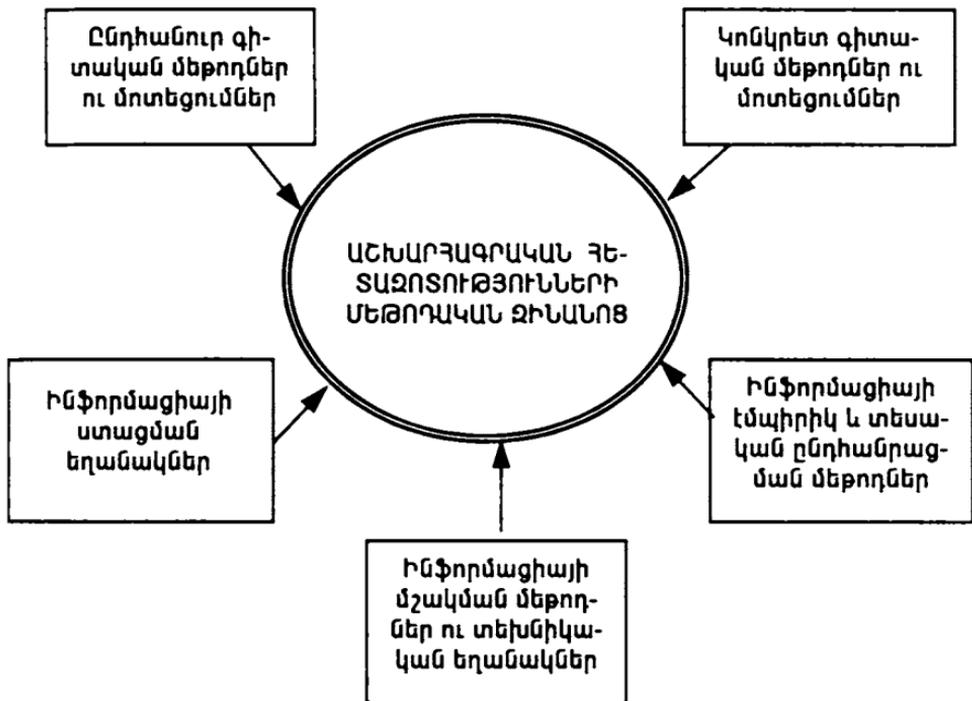
Դամակարգային մոտեցման շնորհիվ է, որ *աշխար-*

հագրությունը կարողանում է բացահայտել, հիմնավորել և գնահատել իր ուսումնասիրության (նաև կանխատեսման) օբյեկտների այնպիսի հատկանիշներ, ինչպիսիք են *տարածականությունը, կոնկրետությունը, համալիրությունը, գլոբալությունը*։ Չմոռանանք հստակ ընդգծել, որ հիշյալ հատկանիշների հետազոտության ընթացքում նույնպես անհրաժեշտորեն կիրառվում են մաթեմատիկական մեթոդներ: Այդ մեթոդներն են հենց, որ իմի վերցրած հնարավոր են դարձնում այդ հատկանիշների բացահայտումը, հետազոտումն ու գնահատումը:

Համակարգային մոտեցման, աշխարհագրական օբյեկտների հիմնական հատկանիշների ուսումնասիրության մեթոդների *ամբողջությունն է, որ ի վերջո կազմում է աշխարհագրական մոտեցման բովանդակությունը*:

Բուն աշխարհագրական մոտեցման և դրա իրականացման գլխավոր միջոցների ու եղանակների՝ ուսումնասիրության օբյեկտների թվարկված գլխավոր հատկանիշների բացահայտման ու գնահատման, ինչպես նաև *շրջանացման (ռեզիոնալացման) և քարտեզագրման հիմքի վրա է, որ ձևավորվել է աշխարհագրական գիտության արդի մեթոդական գինանոցը*:

Գիտության ամեն մի ճյուղի հետազոտական մեթոդների ամբողջությունը, որ կոչվում է *մեթոդիկա*, իրենից ներկայացնում է *մի կուռ համակարգ*: Աշխարհագրության դեպքում նույնպես այդ համակարգի հիմնական բաղադրիչներն են *ընդհանուր գիտական մեթոդներն ու մոտեցումները, կոնկրետ գիտական մեթոդները ու մոտեցումները, ինֆորմացիայի ստացման եղանակները, ինֆորմացիայի էմպիրիկ և տեսական ընդհանրացման մեթոդները, ստացված ինֆորմացիայի մշակման մեթոդներն ու տեխնիկական եղանակները*: (Աշխարհագրական հետազատությունների մեթոդական գինանոցի հիմնական բաղադրիչները պատկերված են գծ. 4-ում):

Պճ. 4 Աշխարհագրության մեթոդական զինանոցի բաղադրիչները

Մեթոդների ու եղանակների համակարգի փիլիսոփայական իմաստավորման շնորհիվ է, որ ձևավորվում է գիտության յուրաքանչյուր ճյուղի **մեթոդաբանությունը՝ այն սկզբունքները, մոտեցումները, եղանակների ու միջոցների**, այսինքն մեթոդական զինանոցի **ամբողջությունը**, որը հնարավորություն է տալիս կատարել գիտական հետազոտություն և ստանալ հավաստի գիտական արդյունք: Գիտության մեթոդաբանության միջոցով է, որ իրականացվում է աշխարհի ճանաչողությունը, երևույթները մեզ համար դառնում են հասկանալի ու բացատրելի, բացահայտվում են դրանց զարգացման օրենքներն ու օրինաչափությունները, զարգացման միտումները:

Վերջապես, դրա միջոցով է, որ **ճանաչելի է դառնում նույն այդ երևույթների նաև ապագան, այսինքն կատարվում է գիտական կանխատեսում և դրա հիման վրա ապահովվում է**

ժրագրավորում, պլանավորում և իրականացվում է արդյունավետ կառավարում:

ԻՆՔՆԱՍՏՈՒԳՄԱՆ ՀԱՐՑԵՐ

1. Որո՞նք են գիտական ճանաչողության ընդհանրապես և գիտության յուրաքանչյուր ճյուղի զարգացման հիմնական փուլերը: Ո՞ր փուլում է, որ այն ձեռք է բերում նաև կառուցողական հատկանիշ և ստանում է կիրառական, գործնական նշանակություն:
2. Կա՞ արդյոք ելակետային դրույթների ամբողջություն, որի իմացությունն է, որ գիտական կանխատեսումով զբաղվելու անհրաժեշտ նախապայման է:
3. Որո՞նք են գիտությունների դասակարգման օբյեկտային և մեթոդաբանական սկզբունքների տարբերությունները:
4. Ինչպե՞ս են կոչվում այն գիտությունները, որոնց համար ուսումնասիրության օբյեկտ են ծառայում մատերիայի շարժման
ա/ առանձին ձևերը և դրանք կրող օբյեկտները,
բ/ շարժման ձևերի ու դրանց կրող օբյեկտների կոմբինացիաները (համակցությունները) որոշակի տարածության մեջ:
5. Ինչպիսի՞ն են աշխարհագրական գիտության ներքին կառուցվածքի և հիմնական ֆունկցիաների մասին ավանդական և արդիական պատկերացումները:
6. Որո՞նք են աշխարհագրական գիտության (և աշխարհագրական կանխատեսման) ուսումնասիրության օբյեկտներն ու առարկաները:
7. Որո՞նք են աշխարհագրական կանխատեսման տեսակների երկու հիմնական խմբերը:
8. Գիտությունների որ խմբի՞ն է պատկանում աշխարհագրությունը և ի՞նչ հիմնավորմամբ:

9. Ինչպիսի՞ն են աշխարհագրական գիտության կառուցվածքի մասին ներկա պատկերացումները և ինչպե՞ս են դրանք առնչվում կանխատեսման հետ:
10. Աշխարհագրական գիտության (և աշխարհագրական կանխատեսման) ինչպիսի՞ հատկանիշներ կարելի է առանձնացնել:
11. Աշխարհագրության ներկա փուլում ո՞ր հատկանիշներն են, որ ունեն գերակա զարգացում և ապահովում են կանխատեսման գիտականություն, ապացուցելիություն և հավաստիություն:
12. Որո՞նք են աշխարհագրության ուսումնասիրության (և կանխատեսման) օբյեկտների՝ գեոհամակարգերի, երեք հիմնական տեսակները ըստ ծագման ու բովանդակության:
13. Ինչու՞ անցումը աշխարհագրական հետազոտությունների ավանդական (նկարագրական, վերլուծական, բացատրական) մեթոդներից դեպի տեսական ու մեթոդաբանական մակարդակի մեթոդները, անցումը ճանաչողական ֆունկցիայից դեպի կառուցողական ֆունկցիան օրվա հրամայական է:
14. Որո՞նք են գիտական հետազոտության նոր մեթոդները, միջոցներն ու եղանակները, որոնք ձևավորելով նոր մեթոդական զինանոց, աշխարհագրությունը դարձնում են կառուցողական գիտություն:
15. Ի՞նչ հատկանիշների շնորհիվ է, որ աշխարհագրական կանխատեսումը ճանաչվում է որպես հիմնաքար աշխարհում և դրա առանձին տարածքային միավորներում հասարակության (հասարակական կյանքի) և դրա ոլորտների հեռանկարային զարգացման և տարածքային կազմակերպման ռազմավարության մշակման համար:
16. Ինչպե՞ս է գնահատվում աշխարհագրական գիտության մաթեմատայնացման ազդեցությունը աշխարհագրական կանխատեսման վրա:
17. Ո՞րն է աշխարհագրության մեջ համակարգային մոտեց-

ման բովանդակությունը: Այդ մոտեցման շնորհիվ աշխարհագրության ուսումնասիրման (նաև կանխատեսման) օբյեկտների ինչպիսի՞ հատկանիշներ են բացահայտվում ու գնահատվում:

18. Որո՞նք են աշխարհագրական գիտության արդի մեթոդական զինանոցի հիմնական բաղադրիչները:

ԳԼՈՒԽ 2 ԳԻՏԱԿԱՆ ՃԱՆԱԶՈՂՈՒԹՅՈՒՆ

Ինչպես հուշում է Բաժին առաջինի վերնագիրը, *կանխատեսումը* բանական մարդու գլխավոր հատկանիշի՝ մտածողության, մտավոր գործունեության անկապտելի մասն է, ավելին՝ գիտական մտածողության, հետևաբար *գիտական ճանաչողության բարձրագույն մակարդակը*:

Ակնհայտ է, որ գիտական ճանաչողության բարձրագույն մակարդակը, որտեղ կատարվում է ներկայումս ընթացող, մեզ ժամանակակից երևույթի զարգացման հեռանկարի, ապագայի կանխատեսում, անհնար է յուրացնել *առանց յուրացնելու դրա անցյալ ընթացքի և ներկա վիճակի օրինաչափություններն ու օրենքները*, առանց խորապես իմանալու *գիտական ճանաչողության մեխանիզմը, փուլերը, հատկանիշները, մակարդակները*:

Այդ պատճառով էլ մինչև գիտական կանխատեսման էության, մեթոդներին, առանձնահատկություններին անցնելը, անհրաժեշտ է թեկուզ թուցիկ քննարկել ճանաչողության՝ որպես հոգևոր գործունեության ոլորտի, *էությունը, հատկանիշները*, դրա այն մակարդակները, որոնք նախորդելով գիտական կանխատեսման մակարդակին, հիմք են ծառայում մեզ հետաքրքրող երևույթների զարգացման միտումները բացահայտելու, դրանց հնարավոր ապագան կանխորոշելու և ընթացքի վրա ազդելու, այսինքն դրանց զարգացումը *կառավարելու* համար:

2.1. Գիտական ճանաչողության էությունը, հատկանիշները

Բանական մարդը՝ Homo sapiens-ը մտավոր գործունեության ընթացքում ի սկզբանե ձգտել է իրեն շրջապատող

երևույթները ճանաչելուց բացի կռահել, կանխագուշակել դրանց փոփոխության ընթացքը և սպասվելիք արդյունքը:

Ստավոր գործունեության զարգացումը արտահայտվել է բանական մարդու մտավոր կարողությունների, ստեղծագործական ընդունակությունների, աշխարհի ճանաչողության խորացման ու ընդլայնման ձևով: Դա է, որ իր զարգացման որոշակի փուլում հանգեցրել է **Գիտություն կոչվող երևույթին**. Պատմական զարգացման ընթացքում գիտությունը վերածվել է մարդկային **հոգևոր գործունեության ինքնուրույն բնագավառի**, իսկ ներկայումս հանդես է գալիս որպես **հասարակական կյանքի կազմակերպման, մարդկության ներկան ու ապագան որոշող վճռական գործոն**:

Գիտության բովանդակության, ծագման պատճառների ու զարգացման օրինաչափությունների, հասարակական կյանքում դրա տեղի ու դերի մասին գոյություն ունեն տարբեր կարծիքներ ու պատկերացումներ:

Ներկայումս առավել լայն տարածում ունի այն պատկերացումը, ըստ որի **գիտությունը մարդկային հոգևոր գործունեության այն բնագավառն է, որտեղ տեղի է ունենում իրականության մասին գիտելիքների արտադրություն, պահպանում ու փոխանցում**:

Նոր գիտելիքի շնորհիվ նոր մակարդակի է բարձրանում աշխարհի ճանաչողությունը, բացահայտվում են իրականության նոր հատկանիշներ, օրենքներ ու օրինաչափություններ: Դրա շնորհիվ է, որ գիտությունը հասարակական կյանքի **արտադրական-տնտեսական ոլորտի հաճար հեղափոխականացնող գործոնի** դեր է կատարում և իր սեփական գործառույթների ծավալման ու խորացման համապատասխան անուղղակի ներգործություն է ունենում հասարակական կյանքի նաև մյուս՝ **սոցիալական, քաղաքական, հոգևոր-մշակութային**

ուլորտների վրա, *ուղղորդում է հասարակական զարգացումը ընդհանրապես:*

Իրականությունը՝ նյութական աշխարհը և հասարակական կեցությունը, չափազանց բարդ, բազմաշերտ ու խայտաբղետ իրողություն է՝ կազմված ծագումով ու բովանդակությամբ խիստ տարաբնույթ բաղադրիչներից: Հասարակական գիտակցության մեջ դրանք արտացոլվում են զանազան ձևերով: *Գիտությունը լինելով այդ ձևերից մեկը, փոխկապակցված է մյուս ձևերի հետ, ազդում է դրանց վրա և ենթարկվում հակադարձ ազդեցության: Գիտության հետ սերտ կապի մեջ գտնվող հասարակական գիտակցության ձևերից (նույնն է, թե հոգևոր կյանքի բնագավառներից) են փիլիսոփայությունը, արվեստը, կրոնը, քաղաքականությունը, քաղաքական և իրավական հայացքներն ու գաղափարները:*

Հարկ է տվյալ դեպքում *հատուկ ընդգծել* գիտական ճանաչողության առավել էական մի քանի առանձնահատկություններ, որոնք հանդիսանալով *գիտականության գլխավոր չափանիշներ, հավասար չափով վերաբերում են նաև կանխատեսմանը:*

1) Ընդունված է որպես *առաջին չափանիշ* առանձնացնել գիտական ճանաչողության *հիմնական խնդրի կատարումը*, այն է՝ իրականության (բնության, հասարակության, ճանաչողության, մտածողության) *օբյեկտիվ օրենքների բացահայտումը:* Դա հնարավոր է լինում այն դեպքում, եթե հետազոտողը հենվում է հետազոտվող օբյեկտի, առարկայի *էական* հատկանիշների և վերջիններիս բնութագրման ու վերացարկման (աբստրակցիայի)՝ այսինքն *տեսական ընդհանրացման վրա:*

Բացարձակ ճշմարտություն է՝ եթե ճանաչողության այդ չափանիշը չկա, չկա նաև գիտություն:

2) Գիտական ճանաչողության *անհրաժեշտ և կարևոր հատկանիշ և չափանիշ է* հետազոտվող երևույթի *ապագայի կանխատեսումը*, որը կատարվում է երևույթի գոյության և զարգացման արդեն բացահայտված օրենքների հիման վրա և նպատակ ունի ներկա իրողության, այդ օրենքների գործնական օգտագործումն ապագայում: Այլ կերպ ասած, *գիտական կանխատեսման հիմքում պետք է լինի անցյալը և ներկան ապագա դարձնող մեխանիզմը:*

Ըստ որում, պետք է հաշվի առնվի այն հանգամանքը, որ ներկան ապագա դարձնող մեխանիզմը նախորդի զուտ կրկնությունը չէ: Որպես կանոն *ապագայում փոխված են լինում երևույթի զարգացման պայմանները և դրա վրա ազդող գործոնները*, մի բան, որ կանխատեսման ժամանակ անհրաժեշտորեն պետք է հաշվի առնվի:

Բանն այն է, որ ապագայի կանխատեսումը գիտական ճանաչողության տրամաբանական շղթայի *երրորդ օղակն է*: Նախորդ օղակներն են *ներկայի վերլուծությունը և անցյալի ուսումնասիրությունը*, դրանց բազմակողմանի ճանաչումը ոչ թե մեկուսացված վիճակում, այլ *միասնության մեջ*: Միայն այդ դեպքում կարող են բացահայտվել երևույթի զարգացման օրինաչափություններն ու միտումը, որոնք էլ, հաշվի առած դրանց վրա ազդող նոր գործոնները, կարող են հիմք ծառայել ապագայի ճշմարիտ կանխատեսման համար:

3) Գիտական ճանաչողության *անկապտելի հատկանիշ է գիտելիքների համակարգայնությունը*: Դա նշանակում է, որ փաստերը, դրանց մասին տեղեկությունները չեն կարող գիտական արժեք ունենալ, եթե անջատ են և ընդամենը մեխանիկական ամբողջություն են կազմում: Դրանք գիտական գիտելիքի որակ են ձեռք բերում, եթե միավորված, *«կարգավորված» են որոշակի տեսական սկզբունքներով*, եթե փաստերի նպատակային հավաքումը, նկարագրումն ու ընդհանրացումը

բարձրացել է այն մակարդակին, որը հնարավոր է դարձրել դրանք ներառել *հասկացությունների համակարգի և գիտական տեսությունների մեջ*։ Այդ դեպքում միայն առանձին գիտելիքները միավորվում են մեկ *միասնական՝ գիտություն կոչվող ամբողջական համակարգի մեջ*։

4) Առանձնահատուկ կարևորություն է տրվում *այն հատկանիշին*, որը հայտնի է *գիտության մեթոդաբանական ռեֆլեքսիա* անունով։ Գիտությունը բնության ու հասարակության օրենքները բացահայտելուն ու ճանաչելուն զուգընթաց ուսումնասիրում է ճանաչողության, մտածողության, ավելի կոնկրետ՝ բնության ու հասարակության օրենքների *բացահայտման ընթացքն ու օրենքները* նույնպես։ Գիտական լեզվով ասած, անպայմանորեն զբաղվում է *ինքնաճանաչմամբ ու ինքնակատարելագործմամբ*։ Իսկ դա կարող է տեղի ունենալ *մեթոդաբանական ռեֆլեքսիայի* (լատ. reflexioz - անդրադարձում բառից) շնորհիվ, շնորհիվ այն բանի. թե ինչպե՞ս է զարգանում և ի՞նչ մակարդակի վրա է գտնվում տվյալ երևույթն ուսումնասիրող գիտական ճյուղի *մեթոդաբանական ինքնաանդրադարձը*¹։

Եթե ընդհանրապես ճանաչողության գիտականության անհրաժեշտ պայմանը ներքին մեթոդաբանական ռեֆլեքսիայի առկայությունն է, ապա դրա ցածր կամ բարձր մակարդակի չափանիշը նույն այդ *ռեֆլեքսիայի տիպն է, դրա աստիճանը*։

Ներքին ռեֆլեքսիայի աստիճանը այնքան ավելի բարձր է, ինչքան ճանաչողության պրոցեսում մեծ է տեսական մտածողությունն իրականացնող անձի՝ սուբյեկտի դերը։ Եթե

---

¹ Գիտության, մասնավորապես աշխարհագրության, մեթոդաբանական ռեֆլեքսիային և դրա տիպերին կարելի է ծանոթանալ Լ. Վալեսյան, «Չասարակական աշխարհագրության ներածություն» գրքից (Ե., 1999), զրված աշխարհագրական և տնտեսագիտական մասնագիտությունների համալսարանական ուսանողների համար։

մեթոդաբանական ռեֆլեքսիայի առաջին աստիճանում՝ *օնտոլոգիզմ* (հուն. *ontos* - գոյ՝ այն, ինչ գոյություն ունի) տիպում, տիրապետում է *գիտության էմպիրիզմը*, և գիտելիքի միակ աղբյուրը հանդիսանում է *փորձը* (հուն, *empeiria* - փորձ), ապա երկրորդ աստիճանում՝ *գնոսեոլոգիզմ* (հուն. *gnosos*- իմացություն, գիտելիք) տիպում զլխավորը *գիտական վերացարկումն ու տեսությունն* է, այլ կերպ ասած՝ *հետազոտող անձի՝ սուբյեկտի տեսական մտածողության կարողությունը*: Դա նույնն է, թե գիտական վերացարկումն ու տեսությունը զարգանում են ոչ թե *«գիտելիք-օբյեկտ»* այլ *«սուբյեկտ-օբյեկտ» կապի շնորհիվ*:

Ռեֆլեքսիայի երրորդ՝ ամենաբարձր աստիճանը՝ *մեթոդոլոգիզմ* կոչվող տիպը, նախորդ տիպի անմիջական շարունակությունն ու ավելի բարձր մակարդակն է: Այստեղ նույնպես զլխավորը համարվում է «սուբյեկտ-օբյեկտ» կապը, բայց որոշիչ են ոչ միայն սուբյեկտի տեսական մտածողության կարողությունը, այլև (և առավելապես) *մեթոդաբանությունը, հետազոտության տեսական մոտեցումները, այդ մոտեցումների ընտրության, գիտական վարկածի ու նոր գիտական տեսության կառուցման սկզբունքները*:

Դժվար չէ եզրակացնել, որ ինչքան բարձր աստիճանի վրա է գտնվում գիտության մեթոդաբանական ռեֆլեքսիան, դրա շնորհիվ էլ՝ օբյեկտների ու երևույթների, դրանց զարգացման օրինաչափությունների գիտական ճանաչողության մակարդակը, այնքան *ավելի հիմնավորված, հավաստի ու ճշմարտությանը մոտ կլինի դրանց հնարավոր հեռանկարային զարգացումների և ապագա վիճակի բացահայտումը՝ գիտական կանխատեսումը*:

5) Նշենք գիտական ճանաչողության մի կարևոր առանձնահատկություն ևս: Դա գիտելիքների վերարտադրության պրոցեսի *բարդությունը և հակասականությունն է*:

Ինչպե՞ս է դրսևորվում գիտականության այդ հատկանիշը: Նախ և առաջ նրանով, որ գիտական գիտելիքները կազմում են *հասկացությունների, տեսությունների, օրենքների, վարկածների և այլ բաղադրիչների մի ամբողջական, մշտապես զարգացող համակարգ*: Գիտական գիտելիքի բաղադրիչները բնական լեզվում ամրագրվում են *սահմանումների ու նկարագրությունների* ձևով, իսկ արհեստական լեզվում *մաթեմատիկական, քիմիական և այլ ՝ բանաձևերի ու սիմվոլների տեսքով*: Այդ բաղադրիչների և դրանց ամբողջության՝ համակարգի, զարգացումը ոչ այլ ինչ է, քան դրանց *նորացումն ու կատարելագործումը*, որոնցով ապահովվում է գիտության անկասելի *մոտեցումը Աշխարհի ճշմարիտ պատկերի կերտմանը*¹:

Ինչպես ասվեց, գիտական ճանաչողությունը լինելով ամբողջական, զարգացող համակարգ, ունի չափազանց բարդ կառուցվածք: Դա արտահայտվում է համակարգը կազմող *բաղադրիչների՝* կառուցվածքային միավորների *բազմաբնույթ փոխադարձ կապերի ձևով*: Այդ կապերի *բացահայտման ու դասակարգման արդյունքում* է, որ միասնական գիտությունը բաժանվում է բնագավառների, ճյուղերի, ենթաճյուղերի, ուղղությունների և ավելի ցածր կարգի միավորների:

2.2. Գիտական ճանաչողության մակարդակները: Փուլային զարգացում

Ինչպես ամբողջությամբ վերցրած իրական աշխարհի, այնպես էլ դրա տարբեր կողմերի գիտական ճանաչումը և

---

¹ Գիտական ճանաչողության և գիտականության չափանիշները մանրամասն ներկայացված են մասնավորապես В. П. Кохановский, Философия и методология науки, Москва, 1999 գրքում:

աշխարհի միասնական պատկերի կերտումը կատարվում է ամբողջական գիտության բաղադրամասերի կողմից ձևավորված *պատկերացումների համադրման ու ընդհանրացման միջոցով:*

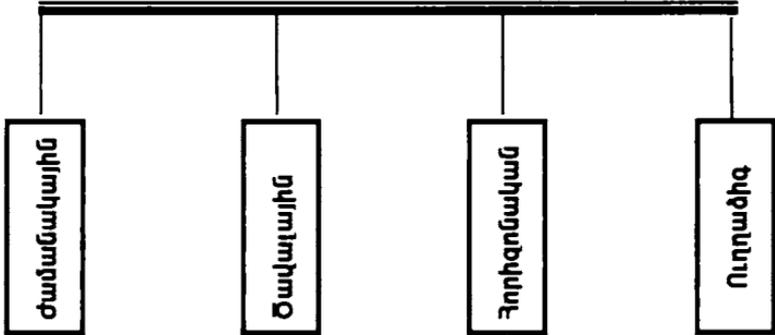
Գիտության ճյուղերն ու ենթաճյուղերը ձևավորվում են աշխարհի գիտական ճանաչողության ընդլայնման ու խորացման և դրա արդյունքում՝ միասնական գիտության ինչպես *դիֆերենցման*, այնպես էլ արդեն ձևավորված ճյուղերի *ինտեգրման* միջոցով:

Գիտության ամեն մի ճյուղ ուսումնասիրում է իրական աշխարհի *առանձին բաղադրամասը կամ հատկանիշը*, երևույթի կողմը (ասպեկտը), ուստի և իր *բովանդակությամբ, ուսումնասիրության օբյեկտով ու առարկայով* տարբերվում է մյուս ճյուղերից: Սակայն դրանք բոլորը պատկանում են իրականության՝ նյութական աշխարհի և հասարակական կեցության, մասին *գիտելիքների արտադրության ոլորտին*: Դրանք ունեն *նույն ընդհանուր նպատակը*, այն է՝ ճանաչել իրական աշխարհը, բացահայտել դրա օրենքներն ու օրինաչափությունները, կերտել աշխարհի գիտական պատկերը, արտադրել գիտելիքներ, սովորել օգտվել այդ օրենքներից ու օրինաչափություններից և ի վերջո, *մարդու համար կառավարելի դարձնել րնական ու հասարակական երևույթների զարգացման ընթացքը:*

Դրանց համար *ընդհանուր են նաև սեփական գործունեության ընթացքը, ինքնազարգացումը*, այլ կերպ ասած՝ *գիտական ճանաչողության պրոցեսը, այդ պրոցեսի առանձնահատկությունները, հատկանիշները:*

Գիտության ամեն մի ճյուղին հատուկ են *գիտական ճանաչողության բոլոր չորս հիմնական չափումները, այն է՝ ուղղաձիգ, հորիզոնական, ժավալային, ժամանակային:*

ԳԻՏԱԿԱՆ ԾԱՆԱՀՈՂՈՒԹՅԱՆ ԳԻՄՆԱԿԱՆ ՉԱՓՈՒՄՆԵՐԸ

Գժ. 5.

Գիտական ճանաչողության մեխանիզմը, հատկանիշները և *չափումները* հանդես են գալիս որպես *փիլիսոփայական կատեգորիաներ* և ուսումնասիրվում են փիլիսոփայական գիտությունների կողմից: Տվյալ դեպքում մեզ հետաքրքրում է *գիտական ճանաչողության ուղղաձիգ չափումը*: Այստեղ է ընդգրկված *գիտական կանխատեսումը*, որի աշխարհագրական տարատեսակի քննարկումն էլ մեր հիմնական խնդիրն է:

Գիտությունը, գիտական ճանաչողությունը լինելով հոգևոր արտադրության, այսինքն իմացական, ճանաչողական ու հետազոտական գործունեության ոլորտ, աչքի է ընկնում *կառուցվածքի ոչ միայն բարդությամբ, այլև ընդգծված հարկանությանը (ենթակարգությամբ)*:

Հայտնի է, որ ամենաընդհանուր ձևով տարբերում են *իմացության զգայական և տրամաբանական մակարդակներ*: Դրանց համապատասխանում են գիտական ճանաչողության *էմպիրիկ և տեսական մակարդակները*:

Մարդու առաջին գիտելիքները գիտական ճանաչողության էմպիրիկ մակարդակում ձևավորվում են զգայարանների՝ տեսողության, լսողության, հոտառության, շոշափելիքի,

ճաշակելիքի միջոցով, *այսինքն կենդանի հայեցողության հիման վրա:*

Ընդունված է ասել, որ զգայարանները մարդու *գիտակցության պատուհաններն* են՝ բացված դեպի շրջապատող արտաքին աշխարհը, որը և արտացոլվում է նրա գիտակցության մեջ: Այդուհանդերձ, *կենդանի հայեցողության հիման վրա* ստացված գիտելիքները *բավարար չեն* մեզ շրջապատող իրականությունը, իրական *աշխարհը ամբողջությամբ ճանաչելու* համար: Դրանք *տեղեկություն չեն տալիս այն երևույթների մասին, որոնք*

- տեղի են ունենում տվյալ պահին, բայց մեր բացակայությամբ,
- տեղի են ունեցել անցյալում,
- կարող են տեղի ունենալ ապագայում:

Գիտական ճանաչողության, իմացության զգայական, կենդանի հայեցողական, էմպիրիկ մակարդակից *անցումը տեսական մակարդակի կատարվում է տրամաբանական, վերացական մտածողության միջոցով:*

Տրամաբանական, վերացական մտածողության մակարդակն է այն սահմանը, որը գիտական գիտելիքը բաժանում է առօրեական գիտելիքից:

Ամեն մի գիտական գիտելիք ձևավորվում, զարգանում ու կատարելագործվում է գիտական ճանաչողության պրոցեսում: Այդ պրոցեսի *ուղղածիզ չափումը սկսվում է էմպիրիկա կոչվող հարկից:* Այստեղ գերակշռում է կենդանի հայեցողությունը, այսինքն գիտելիքի ստացումը զգայարանների միջոցով, որոնք ենթարկվելով մեզ շրջապատող իրականության իրերի ու երևույթների ազդեցությանը, առաջ են բերում.

ա) զգայություններ (իմացության պարզագույն, տարրական ձևը),

բ) ընկալում (իրի ու երևույթի ամբողջական, անմիջական արտացոլումը մեր գիտակցության մեջ) և, ի վերջո՝

գ) մտապատկեր (ընկալված առարկայի վերարտադրությունը մեր գիտակցության մեջ նրա բացակայության պայմաններում):

Գիտական ճանաչողության պրոցեսում փիլիսոփայությունը ընդունում է ուղղաձիգ չափման մի բաղադրիչ ևս՝ փաստերի, երևույթների, ճանաչողության *ինտուիցիա* (լատ. *intuitio* լարված, սևեռուն նայել բառից) տեսակը, որը հայերեն թարգմանվում է *կռահում, ներըմբռնում, ներհայեցողություն*: Դա այն դեպքն է, երբ մարդը որևէ երևույթ, փաստ ընկալում, ճանաչում է ոչ թե շրջակա երևույթների, էմպիրիկ փաստերի անմիջական ազդեցությամբ կամ տրամաբանության, դատողության (ռեֆլեքսիայի), կշռադատության ու ապացուցման միջոցով, *այլ անմիջական հայեցողությամբ*: Ինտուիցիան պայմանավորող հոգեկան պրոցեսները տեղի են ունենում անսպասելի և անմիջականորեն *իրրև գիտակցության, մտքի «փայլատակում»* կամ *«չպատճառաբանված մտածառագում»*¹:

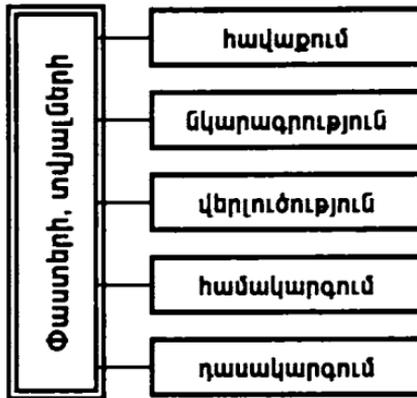
Էմպիրիկային են վերաբերում նաև այն հատուկ գիտական մեթոդները, միջոցները, եղանակները, հնարքները, որոնք մարդը (հետազոտողը) մտահղանում և օգտագործում է իրականության իրերն ու երևույթները ճանաչելու համար: Դա համապատասխանում է իմացության զգայական մակարդակին:

Գիտական էմպիրիկ ճանաչողությունը նույնպես ունի իր փուլերը, որոնք պատկերված են գծ. 6 սխեմայում:

Գիտական ճանաչողության *երկրորդ հարկը՝ տեսական ճանաչողությունը*, բառի լայն իմաստով, ամբողջությամբ *հենվում է տրամաբանական մտածողության (իմացության տրա-*

¹ Философский энциклопедический словарь, М., 1998

**ԳԻՏԱԿԱՆ ԷՄՊԻՐԻԿ ՃԱՆԱՉՈՂՈՒԹՅԱՆ ՓՈՒԼԵՐԸ
(ՄԱԿԱՐԴԱԿՆԵՐԸ)**

Գժ. 6

մարանական մակարդակի) վրա, որին նույնպես հատուկ է փոլւային զարգացումը: Որպես տրամաբանական մտածողության առանձին փուլեր առանձնացվում են.

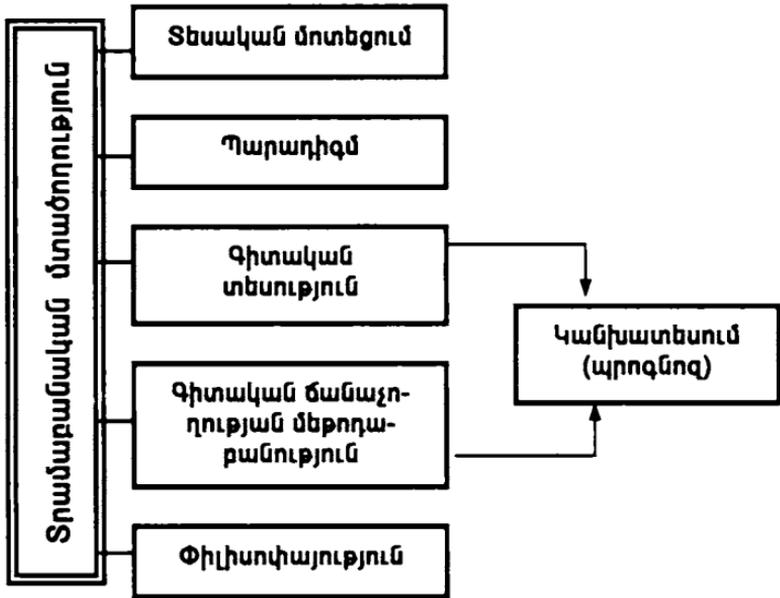
- *գիտական (տեսական) մոտեցումները,*
- *պարադիգմները ¹,*
- *գիտական տեսությունները (ընդհանուր և մասնավոր),*
- *գիտական ճանաչողության մեթոդաբանությունը, փիլիսոփայությունը (տե՛ս գժ. 7):*

Գիտական ճանաչողության համակարգի տեսական մակարդակում առանձնահատուկ տեղ է զբաղեցնում *կանխատեսումը*՝ միջազգային տերմինաբանությամբ *պրոզնոզը* ²:

¹ Պարադիգմ է կոչվում գիտական հանրության ներսում տվյալ ժամանակահատվածում տիրապետող այն հիմնարար հայեցակարգը (հայեցակարգային սխեման), որի շրջանակներում դրվում և լուծվում են տվյալ ոլորտին վերաբերող գիտական հիմնախնդիրները:

² «Պրոզնոզը» (հուն. prognōsis նախիմացություն, նախատեսություն բառից) օգտագործվում է որպես գիտական տերմին՝ հայերեն «կանխատեսում» թարգմանությամբ, իսկ prognostikե-ն (պրոզնոստիկա)՝ որպես կանխատեսման սկզբունքների ու մեթոդների մասին գիտություն «կանխատեսագիտություն» թարգմանությամբ:

ԳԻՏԱԿԱՆ ՏԵՍԱԿԱՆ ՃԱՆԱԶՈՂՈՒԹՅԱՆ (ՏՐԱՄԱԲԱՆԱԿԱՆ ՄՏԱԾՈՂՈՒԹՅԱՆ) ՓՈԻԼԵՐԸ

96. 7

Մինչև կանխատեսման բովանդակության վերլուծությունը հարկ է համառոտակի վերլուծել գիտական ճանաչողության տեսական մակարդակի կառուցվածքը ընդհանրապես, դրա զարգացման փուլերը, որոնց բարձրագույն աստիճանը, ինչպես ասվեց, գիտական կանխատեսումն է:

Գիտական կանխատեսումը իմացաբանության տեսակետից գիտական ճանաչողության *տեսական մակարդակի ոչ միայն բարձրագույն աստիճանն է, այլև կիրառական դրսևորումն է*: Իսկ տեսական մակարդակն ընդհանուր մոտեցմամբ այն է, երբ արտաքին հատկանիշներից՝ *երևույթից*, անցում է կատարվում դեպի *էությունը*, այլ կերպ ասած՝ կատարվում է ուսումնասիրվող *օբյեկտի բացատրություն*: Իմացաբանությունը բացատրություն, բացատրել համարում է այն, *երբ բացա-*

հայտվում են օրյեկտի ներքին կապերն ու զարգացման օրինաչափությունները, երբ ճանաչվում է օրյեկտն իր ողջ էությունը:

Գիտական ճանաչողության տեսական մակարդակում տեղի է **ունենում էմպիրիկ տվյալների տրամաբանական մշակում**, որը հիմնվում է մտածողության, դրա փոխկապակցված տեսակների ու համակարգերի **համատեղ օգտագործման** վրա:

Տարբերում են մտածողության, ճանաչողության **տեսական մակարդակի երկու խումբ ձևեր՝ պարզ (ելակետային) և բարդ¹** (տե՛ս գծ. 8):

Պարզ (ելակետային) ձևեր են համարվում

- **դատողությունը,**
- **հասկացությունը,**
- **մտահանգումը:**

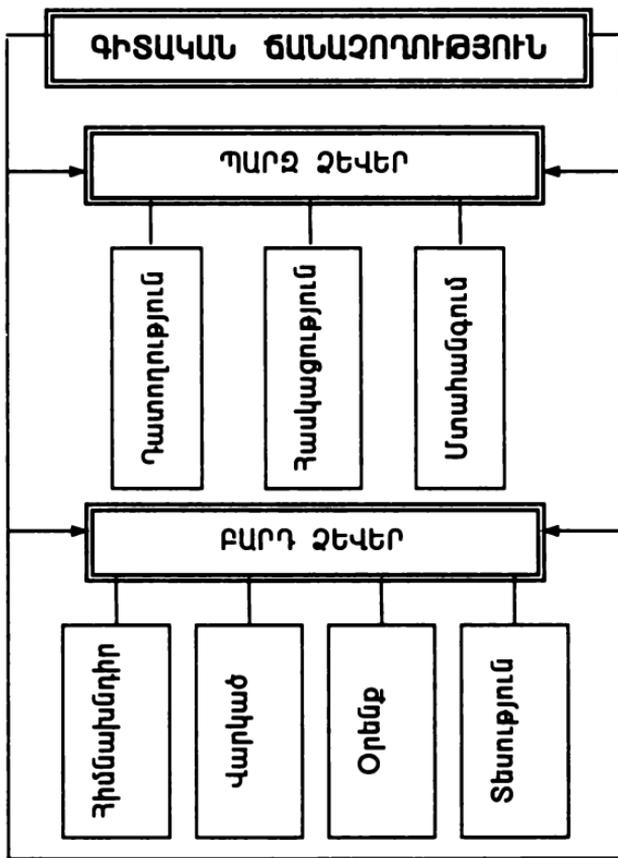
ա) Դատողությունը գիտական մտածողության այն ելակետային ձևն է, որի միջոցով **գիտակցության մեջ արտացոլվում են օրյեկտն իր ամբողջությամբ, երևույթը**, դրանց հատկանիշներն ու հարաբերությունները:

Ստավոր արտացոլումը դատողության միջոցով կատարվում է **պատմողական նախադասության** ձևով:

բ) Հասկացությունը մարդու մտածողության մեջ աշխարհի **արտացոլման այն ելակետային ձևն է, որի միջոցով ճանաչվում է օրյեկտի էությունը, նրա էական կողմերն ու հատկանիշները**: Արտացոլումը կատարվում է **առանձին բառերի կամ բառակապակցությունների** տեսքով: **Մասնավոր գիտություններում հասկացությունները կոնկրետ են** (լիճ, վերընթաց գոտիա-

---

¹ Մտածողության տեսական մակարդակի ձևերի հետ աշխարհագրության առնչություններին մանրամասն անդրադարձել ենք մեր «Աշխարհագրական գիտությունների մեթոդաբանական և տեսական հիմունքներ», (Ե., 2004 թ.) աշխատությունում (էջ 71-82):

Գժ. 8. Գիտական ծանաչողության մեքերը

կանություն, Երկրի մակերևույթի հողային շերտ, պետություն, մարդկային ռասա, տրանսպորտային հանգույց, կրթական համակարգ) և վերաբերում են հետազոտության կոնկրետ օբյեկտին ու առարկային:

Ընդհանուր, ունիվերսալ նշանակության հասկացությունները փիլիսոփայական հասկացություններ (կատեգորիաներ) են: Այդպիսիք են, օրինակ, մատերիա, ժամանակ, տարածություն, որակ, քանակ, շարժում, զարգացում հասկացությունները:

գ) Մտահանգում ելակետային ձևը օգտագործվում է *մի հասկացությունից մյուսին անցում կատարելու* և դրա միջոցով գիտական ճանաչողության պրոցեսում *նոր արդյունք ստանալու համար*: Այդ ընթացքին հասկացությունից բացի մասնակցում է նաև դատողությունը: Մտահանգումն է, որ հնարավորություն է տալիս *նախկինում ձեռք բերված գիտելիքից դուրս բերել նոր գիտելիք*:

Մտահանգման համար օգտագործվում են *տրամաբանության ինդուկտիվ և դեդուկտիվ տեսակները*:

Մտածողության, ճանաչողության պարզ, ելակետային ձևերի հիման վրա *կառուցվում են մտածողության, ճանաչողության տեսական մակարդակի բարդ (ռացիոնալ ճանաչողության) ձևերը*: Դրանք հանդես են գալիս որպես գիտական ճանաչողության, գիտելիքի *կառուցվածքային միավորներ, որոնց համատեղ հիմքի վրա էլ կառուցվում է գիտական կանխատեսումը*:

Բարդ ձևերի շարքում գլխավորներն են

- *հիմնախնդիրը,*
- *վարկածը,*
- *օրենքը,*
- *տեսությունը:*

Ի նկատի ունենալով գիտական կանխատեսման համար ռացիոնալ ճանաչողության ձևերի հիմնարար նշանակությունը, համառոտակի վերլուծենք դրանք:

ա) Հիմնախնդիրը (պրոբլեմ) գիտական իմացության այն մակարդակն է, երբ *գիտակցում ու պատկերացնում ենք թե ի՞նչ չգիտենք և ինչու՞ է անհրաժեշտ դա գիտենալ*: Դա տեսական գիտելիքի այն ձևն է, երբ ինչ-որ բան *դեռևս գիտականորեն չի ճանաչվել, բայց ճանաչման ու լուծման պահանջն ակնհայտ է*:

Հիմնախնդրի բացահայտումը և գիտական ճիշտ ձևակերպումը դրա լուծման *անհրաժեշտ նախադրյալն է*: Իմացաբանությունը գիտության զարգացման գործընթացը համարում է հիմնախնդիրների՝ որպես *գիտական իմացության միասնական շղթայի հաջորդական օղակների* ճանաչում, մշտական շարժում *ավելի պարզ հիմնախնդրից դեպի ավելի բարդը*:

բ) Վարկածը (հիպոթեզ) գիտական մտածողության այն ձևն է (և գիտական գիտելիքի կառուցվածքային միավորը), որի հիմքում *ենթադրությունն է*: Ինչ-որ փաստերի հիման վրա արվում է որոշակի մտահանգում, եզրակացություն, որը սակայն *վերջնական չէ*: Այն պետք է ստուգվի ու ապացուցվի: Վարկածային մտահանգումը մեծապես հենվում է *անհատի ստեղծագործական երևակայության* վրա:

Վարկածը երևույթի *գիտական ճանաչողության, նրա գիտական պատկերի կերտման առաջին քայլն է*: Ստուգման և ապացուցման դեպքում այն վերածվում է գիտական տեսության և օրենքի:

գ) Օրենք է կոչվում երևույթների միջև *անհրաժեշտ, էական, կայուն կրկնվող հարաբերությունները*:

Տարբերում են օբյեկտիվ իրականության օրենքների *երկու խումբ*: Առաջինը նյութական (աբիոտիկ և բիոտիկ) աշխարհի, մարդկային հասարակության և մտածողության օրենքների խումբն է: *Դրանք գիտական օրենքներն են, որոնք գոյություն ունեն մեր կամքից անկախ*, և մարդը դրանք կարող է միայն բացահայտել, ուսումնասիրել և օգտագործել:

Երկրորդ խումբը հասարակության, հասարակական կյանքի *կազմակերպման ու կառավարման օրենքներն են, որոնք մշակվում և կիրառվում են մարդկանց կողմից*:

Գիտական օրենքը բնութագրվում է որպես օբյեկտիվ իրականության առարկաների ու երևույթների և զարգացման տարբեր աստիճանների միջև *մարդու կամքից անկախ* գոյու-

թյուն ունեցող և նրա միջոցով բացահայտված *ներքին անհրա-
ժեշտ, համընդհանուր և էական կապ, որը կայուն է և հաճա-
խակի փոփոխվել չի կարող*:

Գիտական օրենքները լինում են՝

համընդհանուր (հավասարապես վերաբերում են թե՛
բնությանը, թե՛ հասարակությանը, թե՛ մտածողությանը),

ընդհանուր (ունեն գործողության լայն ոլորտ և վե-
րաբերում են ոչ թե մեկ, այլ մի քանի հարակից գիտություն-
ների ուսումնասիրության օբյեկտին), և

մասնավոր (գործողության ոլորտն ավելի նեղ է և վերա-
բերում է գիտության որևէ մեկ ճյուղի կամ հետազոտության
բնագավառի):

Գիտական օրենքներն այն *անկյունաքարերն են, որոնց
վրա քարծրանում է տեսական գիտելիքի ամենահասուն ու
ավարտուն միավորը՝ տեսական մտածողության ամենաքարոզ
ծևը, առանց որի չի կարող լինել որևէ գիտական կանխա-
տեսում*:

դ) Տեսությունը (թեորիա- հուն.-theoria դիտարկել, հե-
տազոտել բառից) ընդհանրացված գիտելիքի, իրականության
որոշակի կողմի *քացատրության համակարգ է*, դրան վերաբե-
րող *էական ու օրինաչափ կապերի ու հատկանիշների ամբող-
ջական ու ամփոփ արտացոլումը մեր գիտակցության մեջ*: Գի-
տական գիտելիքի տեսական մակարդակի հանրահայտ օրի-
նակներ են Դարվինի էվոլյուցիոն տեսությունը, Էյնշտեյնի հա-
րաբերականության տեսությունը, իմացության տեսությունը՝
*էպիստեմոլոգիան*¹:

Աշխարհագրության բնագավառում գիտելիքի տեսական
մակարդակի օրինակներ են համաաշխարհագրական, այ-
սինքն ամբողջությամբ վերցրած աշխարհագրական թաղան-

---

¹ էպիստեմոլոգիա - հուն. episteme - գիտելիք, իմացություն և logos -
ուսմունք բառերից:

թին վերաբերող տեսությունները (աշխարհագրական գոտիականության ու զոնայականության, գեոհամակարգերի), աշխարհագրական թաղանթի առանձին ոլորտներին (քարոլորտ, մթնոլորտ, ջրոլորտ, կենսոլորտ, մարդոլորտ) վերաբերող մասնավոր տեսությունները:

Տեսական մտածողության և դրա արդյունք հանդիսացող գիտական տեսությունների ձևավորումը որպես *աշխարհաճանաչողության ինքնուրույն և առանձնահատուկ բնագավառ, համարվում է մեծագույն որակական թռիչք մարդկության պատմության մեջ*: Տեսությունը լինելով գիտական ճանաչողության վերացական-տրամաբանական ձև, մարդուն հնարավորություն տվեց *թափանցելու բնական ու հասարակական երևույթների խորքը և կերտելու Աշխարհի գիտական պատկերը*, որը մարդկային մտածողության անընդհատ կատարելագործման շնորհիվ մշտապես զարգանում է ու մոտենում իրականությանը:

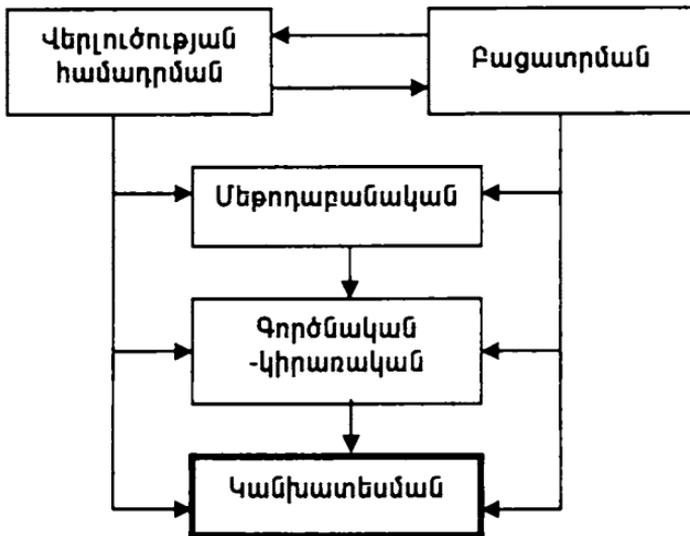
Գիտական ճանաչողության պրոցեսում տեսությունը կատարում է *տարբեր բնույթի ու կարևորության ֆունկցիաներ՝ գործառույթներ*, որոնց առանձնահատուկ նշանակություն է տրվում: Գիտական տեսության գլխավոր ֆունկցիաները սխեմատիկ ձևով պատկերված են գծ. 9-ում:

Տեսության ֆունկցիաների վերաբերյալ գիտնականների կարծիքները բազմազան են¹: Առավել տարածված է այն դասակարգումը, որի համաձայն առանձնացվում են գիտական տեսության գծ. 9-ում պատկերված ֆունկցիաները:

---

¹ Գիտական տեսության էությանը, կառուցվածքին, հարաբերությանը ճանաչողության այլ ձևերի հետ, ֆունկցիաներին անդրադարձել են բազմաթիվ հետազոտողներ: Առկա բազմաբնույթ գրականությունից առանձնացնենք 1987, Գ. Харвей, Научное объяснение в географии. Общая методология науки и методология географии, М., 1974, В. П. Кахановский, Философия и методология науки, М., 1999, В. Ильин. Теория, Эпистемология. М., 1994, Գ. Բրուտյան, «Տրամաբանության դասընթաց» Ե., 1987:

ԳԻՏԱԿԱՆ ՏԵՍՈՒԹՅԱՆ ԳԼԽԱՎՈՐ ՖՈՒՆԿՑԻԱՆԵՐԸ

ՊՃ. 9

1. **Վերլուծության և համադրման** . վերլուծվում և համադրվում են հետազոտվող երևույթի մասին տարաբնույթ հավաստի գիտելիքները, որոնք կազմում են մեկ ամբողջական համակարգ:
2. **Բացատրման**. բացահայտվում են երևույթի պատճառահետևանքային կապերը, էական բնութագրիչ հատկանիշները, ծագման ու զոյության պայմանները, զարգացման օրենքները, օրինաչափություններն ու միտումները:
3. **Մեթոդաբանական**. սահմանվում են երևույթի ուսումնասիրության մոտեցումները, սկզբունքները, ինչպես նաև մեթոդները, միջոցները:
4. **Գործնական-կիրառական**. այս ֆունկցիայի շնորհիվ որպես անհերքելի ճշմարտություն է ընկալվում այն

պնդումը, թե **«ոչինչ ավելի գործնական չէ, քան լավ տեսությունը»**:

5. **Կանխատեսման**. եզրակացություն է արվում դեռևս անհայտ փաստերի, հատկությունների ու կապերի գոյության, երևույթի ապագա վիճակի և դրանից բխող ցանկալի և իրականանալի միջոցառումների մասին: (Տեսության այս ֆունկցիան հանգամանորեն քննարկվում է գլխի հաջորդ բաժնում):

Ավարտելով սույն ենթագլուխը մեկ անգամ էլ ընդգծենք, որ գիտական ճանաչողության բարձրագույն ձևը՝ տեսությունը, իր բոլոր դրսևորումներով ու ֆունկցիաներով **ուղղված է Աշխարհի գիտական պատկերի կերտմանը և նոր արտադրված գիտելիքները մարդկության բարօրությանը ծառայեցնելուն**: Հայտնի է, որ մարդու աշխատանքային գործունեության, հասարակական արտադրության արդյունքն իր բոլոր տեսակներով հանդերձ **«գիտելիքի առարկայացած ուժն է»** և հաստատումն է այն հանրահայտ աֆորիզմի, որ **«գիտելիքը ուժ է»**:

Դրանով հանդերձ, քիչ չեն այն դեպքերը, երբ հաստատագրված, բոլոր առումներով ճշմարտացի թվացող տեսությունը կյանքում չի գտնում իր կիրառությունը, չի վերածվում «առարկայացած ուժի» և **իրեն չի արդարացնում որպես գիտական կանխատեսման հիմք**:

Որպեսզի գիտական տեսությունը գտնի իր կիրառությունը, ծառայի որպես գիտական կանխատեսման հիմք և վերածվի «առարկայացած ուժի», պետք է առկա լինեն որոշակի պայմաններ: Թվարկենք գլխավոր պայմանները.

- Տեսությունը պետք է լինի **հավաստի և ճշմարիտ պատկերացում տա** իրականության այն կողմի, այն հատվածի մասին, որին նվիրված է:

- Տեսությունը պետք է օրյեկտիվ իրականությունը արտացոլի ոչ թե ստատիկ վիճակում, ինչպիսին է տվյալ պահին, այլ շարժման ու զարգացման, *անցյալի, ներկայի ու ապագայի միասնության մեջ:*
- Տեսությունը պետք է ընդունվի հասարակության կողմից, ներդրվի մարդկանց գիտակցության մեջ, որպեսզի դառնալով *հասարակական համոզմունք, վերածվի գործողությունների ծրագրի ու պլանի և այդ միջոցով էլ ներդրվի կյանքում և առարկայանա:*
- Տեսությունն ինքը պետք է *փոխվի, ընդլայնվի, խորանա ու կատարելագործվի* պրակտիկայի զարգացմանը և նոր տվյալների ու օրինաչափությունների բացահայտմանը համեմատ:
- Տեսական գիտելիքները կարող են իրականանալ, եթե առկա են իրականացման *օրյեկտիվ և սուբյեկտիվ պայմաններ ու հնարավորություններ*, այսինքն՝ անհրաժեշտ տեխնիկական միջոցներ, հասարակության կազմակերպման որոշակի ձևեր, քաղաքական կառույցներ ու սոցիալական ինստիտուտներ, աշխատանքի կազմակերպման պատշաճ մակարդակ:
- Տեսությունը կարող է նյութականանալ, եթե կատարվում է դրան վերաբերող *գիտելիքների տեխնոլոգացում*: Դա նշանակում է *տեսությունից պրակտիկային անցման գործողությունների ամբողջական շղթա*, որն սկսվում է հատուկ ծրագրի կազմումով և ավարտվում է *գաղափարի առարկայացման վերջնական փուլով:*

Գիտելիքի տեխնոլոգացումը բնական գիտություններում և հասարակական գիտություններում տարբեր է:

Բնական գիտություններում անցումը տեսությունից պրակտիկային կատարվում է *ինժեներական-կիրառական մշակումների, արդյունաբերական-արտադրական բազայի, նոր տեխնոլոգիաների ու կոմստրուկտիվ նյութերի ստեղծման*

շնորհիվ: Դրանք են, որ ի վերջո ապահովում են բնական գիտելիքների տեխնոլոգացումը:

Պասարակական կյանքին վերաբերող գիտական տեսությունից պրակտիկային անցումը շատ ավելի բարդ է: Այն ենթակա է հասարակական բազմաբնույթ գործոնների ազդեցությանը (տնտեսական, սոցիալական, քաղաքական, հոգեբանական, կազմակերպչական), որոնք հաճախ միմյանց հետ խոր հակասության մեջ են և որոնց **փոխհամաձայնեցումը** մեծագույն լրացուցիչ ջանքեր է պահանջում: Այս դեպքի համար կիրառվում է **տեսական գիտելիքների սոցիալական տեխնոլոգացում տերմինը:**

Սոցիալական տեխնոլոգացումը ի տարբերություն տեխնիկական-արտադրական տեխնոլոգացման, իրականացվում է ոչ թե ինժեներական-արտադրական, այլ հասարակական, պետական կառավարման, ինչպես նաև սոցիալ-տնտեսական, քաղաքական, հոգևոր-դաստիարակչական այնպիսի միջոցառումների շնորհիվ, որոնք գիտելիքի, տեսության առարկայացման համար կարող են ստեղծել անհրաժեշտ **սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական նախադրյալներ:**

Ինչպես համաշխարհային պատմությունը, այնպես էլ ամեն մի առանձին ժողովրդի ու միջազգային կյանքի առանձին ոլորտի պատմությունը ոչ այլ ինչ է, **քան մարդու մտավոր հնարավորությունների, գիտական տեսությունների ծագման ու տեխնոլոգացման պատմություն:** Միևնույն ժամանակ պատմությանը հայտնի են ոչ քիչ դեպքեր, երբ տեխնոլոգացման թերությունների պատճառով հեռանկարային ու կատարյալ թվացող շատ տեսություններ չեն նյութականացել և մնացել են թղթի վրա¹:

---

¹ Աշխարհագրական երևույթներին վերաբերող գիտական տեսության լիովին հաջողված կամ ըստ էության տապալված մի շարք տեխնոլոգացման օրինակներ վերլուծված են մեր վերը հիշատակված աշխատություններում:

Աշխարհագրական կանխատեսման դեպքում անհրա-
ժեշտ կիրառություն ունի ինչպես տեխնիկական-արտադրա-
կան, այնպես էլ սոցիալական *տեխնոլոգացումը*:

* * *

Աշխարհագրության մեջ գիտական բացատրության և մե-
թոդաբանության (աշխարհագրական ճանաչողության) հատ-
կանշական կողմերի բացահայտման դեռևս չգերազանցված
փորձ մնում է անգլիացի անվանի աշխարհագետ *Ղավիդ Չար-
վեյի* հայտնի աշխատությունը²: Այդ աշխատությունում
քննարկվող բազմաթիվ տեսական հարցերի շարքում ուշա-
գրավ տեղ է գրավում գիտական ճանաչողության երկու հիմ-
նական տրամաբանական ուղիների վերլուծությունը: Նա ներ-
կայացնում և մեկնաբանում է *գիտական ճանաչողության ին-
դուկտիվ և դեդուկտիվ ուղիների և հիմնական փուլերի* գծա-
գիր սխեմաները: (Ստորև բերված գծ. 10 ընդհանրացված և
լրացված սխեման կազմված է Դ. Չարվեյի սխեմաների հիման
վրա և պատկերացում է տալիս աշխարհագրական գիտական
ճանաչողության և դրա օրինակով ընդհանրապես գիտական
ճանաչողության փուլերի և ուղիների մասին):

Ինչպես տեսանք նախորդ շարադրանքից, գիտական
ճանաչողությունը, այդ թվում աշխարհագրական ճանաչողու-
թյունը, լինելով մարդու մտավոր գործունեության հազարամ-
յակների շարունակական և բազմամակարդակ գործունեու-
թյուն, ունի իր առանձնահատկությունները և սեփական հատ-
կանիշները: Մեկ անգամ էլ ընդգծենք, որ նրա *գերազույն
նպատակն է ճանաչել իրական աշխարհը, նրա զարգացման
օրինաչափությունները, կանխատեսել ապագան ու դրա*

---

² Д. Харвей, Научное объяснение в географии. Общая методология
науки и методология географии, М., 1974.

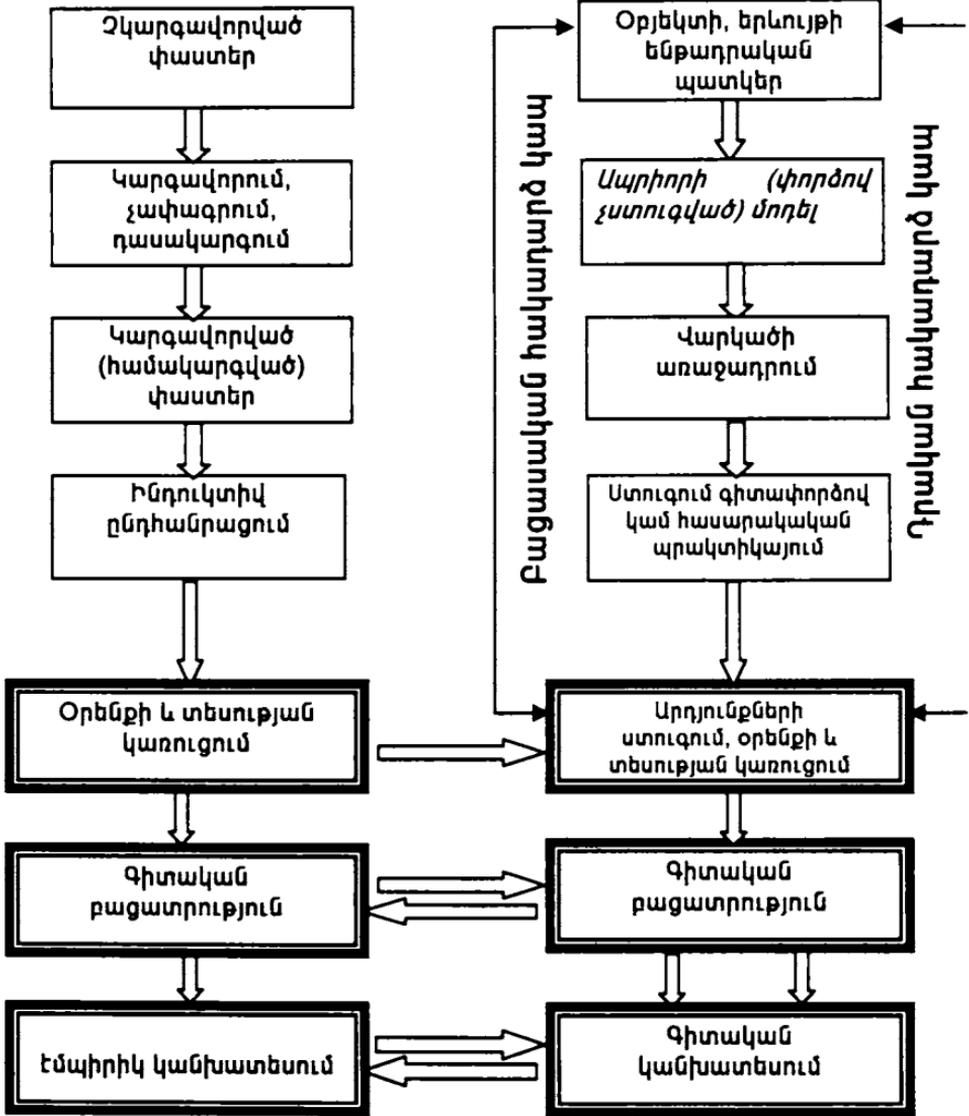
***հետևանքները, ազդել այդ երևույթների վրա և կառավարել
զարգացումը:***

Մարդու, հասարակության, նրանց շրջապատող երևույթների զարգացումը տեղի է ունենում ժամանակի ու տարածության մեջ ընթացող փոփոխությունների, միմյանց փոխլրացնող բազմաթիվ ու բազմաբնույթ գործոնների ազդեցությամբ: Աշխարհում տեղի ունեցող բոլոր աբիոզեն, բիոզեն և անթրոպոզեն երևույթները պարտադիր կարգով ունեն իրենց տարածական ասպեկտը նույնպես, որի գիտական ճանաչումը և ապագայի կանխատեսումը աշխարհագրական գիտությունների համակարգի գլխավոր առաքելությունն է: Դա է մարդկության զարգացման արդի փուլում աշխարհագրական գիտությանը ներկայացվող սոցիալական պատվերը:

ՈՐԴԻՆԵՐ ԵՎ ՓՈՒԼԵՐ

1. «Ինդուկտիվ» ուղի

2. «Դեդուկտիվ» ուղի

Գծ. 10. Գիտական ճանաչողության հիմնական տրամաբանական ուղիները և փուլերը

ԻՆՔՆԱՍՏՈՒԳՄԱՆ ՀԱՐՑԵՐ

1. Ո՞րն է մարդկային հոգևոր գործունեության գիտությունը կոչվող բնագավառի բովանդակությունը:

2. Որո՞նք են հասարակական գիտակցության այն ձևերը, որոնք գիտության հետ սերտ կապի մեջ են, ենթակա են գիտության ազդեցությանը և հակադարձ ազդեցություն են գործում նրա վրա:

3. Որո՞նք են գիտական ճանաչողության առավել էական առանձնահատկությունները, նույնն է՝ թե գիտականության գլխավոր չափանիշները:

4. Որո՞նք են գիտական ճանաչողության առավել էական առանձնահատկությունները, նույնն է՝ թե գիտականության գլխավոր չափանիշները:

5. Ո՞րն է գիտական ճանաչողության հիմնական խնդիրը, որը միաժամանակ հանդիսանում է գիտականության առաջին չափանիշը:

6. Որո՞նք են գիտական ճանաչողության տրամաբանական շղթայի հաջորդական երեք օղակները: Այդ միասնական շղթայում ինչպե՞ս է իրեն դրսևորում կանխատեսումը:

7. Ինչու՞ գիտելիքների համակարգայնությունը համարվում է գիտական ճանաչողության հատկանիշ:

8. Ո՞րն է գիտության մեթոդաբանական ռեֆլեքսիայի բովանդակությունը: Նրա ի՞նչ տիպեր են առանձնացվում և ինչո՞վ են դրանք իրարից տարբերվում:

9. Ինչի՞ շնորհիվ է կատարվում Աշխարհի միասնական գիտական պատկերի կերտումը:

10. Ինչի՞ արդյունք է գիտության դիֆերենցումն ու ինտեգրումը: Ի՞նչ ընդհանուր նպատակ են հետապնդում դրանց արդյունքում ձևավորված գիտական ճյուղերը, ենթաճյուղերն ու ուղղությունները:

11. Որո՞նք են գիտական ճանաչողության (և գիտության ամեն մի ճյուղի) հիմնական չափումները:

12. Ինչի՞ց է սկսվում և ինչո՞վ է ավարտվում գիտական ճանաչողության ուղղաձիգ չափումը: Այդ չափումի մեջ ի՞նչ տեղ է գրավում գիտական կանխատեսումը:

13. Որո՞նք են գիտական ճանաչողության էմպիրիկ մակարդակի և տեսական մակարդակի տարբերությունները: Ինչի՞ վրա է հենվում յուրաքանչյուր մակարդակը:

14. Որո՞նք են էմպիրիկ ճանաչողության և տեսական ճանաչողության փուլերը:

15. Որո՞նք են տեսական ճանաչողության

ա) պարզ (ելակետային) ձևերը,

բ) բարդ ձևերը, որոնք միաժամանակ հանդես են գալիս որպես գիտական ճանաչողության կառուցվածքային միավորներ:

16. Ի՞նչ է գիտական օրենքը, ի՞նչ տեղ է այն գրավում տեսական ճանաչողության բարդ ձևերի շարքում: Որո՞նք են օբյեկտիվ իրականության օրենքների երկու հիմնական խմբերը:

17. Ի՞նչ է տեսությունը: Որո՞նք են տեսության հիմնական ֆունկցիաները:

18. Ո՞րն է գիտական կանխատեսման տեղը գիտական տեսության գլխավոր ֆունկցիաների շարքում:

19. Որո՞նք են այն անհրաժեշտ պայմանները, որոնց առկայության դեպքում գիտական տեսությունը, գիտելիքը կարող է առարկայանալ, գտնել իր կիրառությունը և ծառայել որպես գիտական կանխատեսման հիմք:

20. Ի՞նչ է գիտական տեսության, գիտելիքի տեխնոլոգացումը: Ո՞րն է ինժեներական-արտադրական տեխնոլոգացման և սոցիալական տեխնոլոգացման տարբերությունը:

21. Որո՞նք են գիտական ճանաչողության երկու հիմնական տրամաբանական ուղիները, որոնք միաժամանակ «փիլիսոփայական և ընդհանրապես գիտական մեթոդներ են»:

22. Որո՞նք են այդ մեթոդների ընդհանրությունները և տարբերությունները:

23. Ո՞վ է ուսումնասիրել այդ մեթոդների կիրառելիությունը աշխարհագրական գիտական ճանաչողության բնագավառում և ի՞նչ եզրակացության է հանգել:

ԿԱՆԽԱՏԵՍՈՒՄԸ ԳԻՏԱԿԱՆ

ՃԱՆԱԶՈՂՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳՈՒՄ

ԳԼՈՒԽ 3 ԳԻՏԱԿԱՆ ԿԱՆԽԱՏԵՍՄԱՆ ԷՈՒԹՅՈՒՆԸ,
ԿԱՌՈՒՑՎԱԾՔԸ, ՄԱԿԱՐԴԱԿՆԵՐԸ,
ՀԱՏԿԱՆԻՇՆԵՐԸ

Արդեն ասվել է, որ գիտության՝ որպես մարդկային հոգևոր գործունեության բնագավառի, *գարգացման բարձրագույն ձևը* տեսական *գիտելիքի արտադրությունն է, գիտական տեսությունը, դրա տեխնոլոգացումը և արդյունքների ներդրումը պրակտիկայում*: Այդ միջոցով է, որ գիտելիքը, գիտական տեսությունը ծառայեցվում է մարդու բարօրությանը և ապագային: Տեսական գիտելիքի շնորհիվ է, որ մարդը ճանաչում է բնության, հասարակության ու մտածողության զարգացման *օրինաչափությունները, միտումները* և դրա շնորհիվ էլ *կանխատեսում է երևույթների ընթացքը և ապագան, ազդում է դրանց վրա, կառավարում է*:

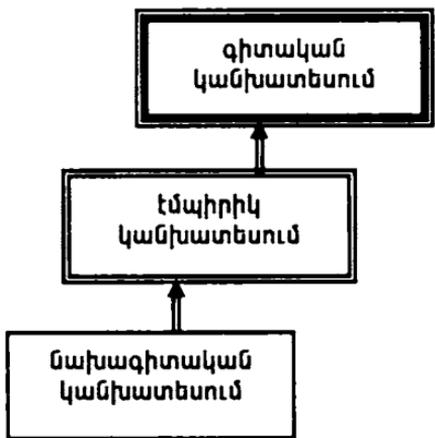
Մարդը մշտապես հետաքրքրվել է իրեն շրջապատող երևույթների փոփոխություններով ու հնարավոր *հեռանկարով*: Բայց սկզբնական շրջանում դա տեղի է ունեցել նրա առօրյա պրակտիկ գործունեության շրջանակներում, իր բնույթով եղել է *իռացիոնալ* (լատ. irrationalis - ոչ տրամաբանական, անտրամաբանական բառից), ընդունել է միստիկական, կրոնական երանգ, դրսևորվել է *բախտագուշակության, մարգարեության ձևով*:

Այդպիսի կանխատեսումը եղել է *առանձին մարդկանց «մասնագիտական զբաղմունքը»*: Տարբեր երկրներում և տարբեր ժամանակներում բախտագուշակությամբ զբաղվել

են քուրմերը, մոզերը, մարգարեները, գուշակները, շամանները, հմայիչները, կախարդները, վիուկները:

Գիտաբանության կողմից ընդունված դասակարգման համաձայն», ինչպես ցույց է տրված գծ. 11 սխեմայում, տարբերում են *կանխատեսման պատմական զարգացման 3 մակարդակ՝ նախագիտական, էմպիրիկ և գիտական:*

ԿԱՆԽԱՏԵՍՄԱՆ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ ՄԱԿԱՐԴԱԿՆԵՐԸ

Գծ. 11

Իռացիոնալ կանխատեսումը՝ գուշակությունը, մարգարեությունը իրենց բոլոր դրսևորումներով կազմում են *ոչ գիտական (նախագիտական)* կանխատեսման խումբը: Դրանց հիմքում ընկած է *էքստրասենսորային* (լատ. extra - որպես նախադիր՝ գեր..., արտա.... և sensus - զգայություն, ընկալում)՝ այսինքն *արտազգայական ընկալումը*, որը տեղի է ունենում հայտնի զգայարաններից (տեսողություն, լսողություն, հոտա-

ռություն, շոշափելիք, ճաշակելիք) անկախ¹:

Իռացիոնալ, էքստրասենսորային կանխատեսումը լայն տարածում է ունեցել Հին Հունաստանում, Հնդկաստանում, Չինաստանում, Եգիպտոսում, Բաբելոնում: Այս երկրներում է կատարվել *կանխատեսման ենթակա երևույթների տարարածանումը երեք հիմնական բնագավառների*, որոնք են՝ *բնության երևույթները* (արեգակի խավարում, եղանակի փոփոխություն, բերքի կանխատեսում), *հասարակական երևույթները* (պատերազմի սկիզբ և ավարտ, երկրի ներսում քաղաքական խմբավորման հաղթանակ կամ պարտություն և այլն), *անհատի կյանքում տեղի ունեցող երևույթները* (մահ, ծնունդ, հիվանդություն, ամուսնություն, հարստացում, աղքատացում):

Իռացիոնալ, էքստրասենսորային կանխատեսման այդ բոլոր օրինակներում արդեն առկա են ռացիոնալ կանխատեսման, երևույթների ապագա վիճակի կռահման *պատճառականության*, այլ կերպ ասած *գիտականության սաղմերը*¹՝ հիմնված *ընկալված ոչ մեծաթիվ, բայց կայուն կապերի հաշվառման ու պարզունակ հաշվարկների վրա*:

Իռացիոնալ կանխատեսման նկատմամբ ավելի բարձր մակարդակ է *էմպիրիկ կանխատեսումը*, որը հենվում է ոչ թե միստիկայի, մարգարեության ու դեռևս չճանաչված զգայական պրոցեսների, այլ մարդկանց *առօրյա փորձի, երևույթների իրական կամ թվացող օրինաչափի ու կայուն փոխադարձ կապերի վրա*:

էմպիրիկ կանխատեսման համար բնորոշ է երևույթների օրինաչափությունների *բացատրման տեսական հիմքի և հա-*

---

¹ Ժամանակակից գիտությունը ընդունում է այլ զգայական երևույթների իրական գոյությունը ևս, որոնք դեռևս հետազոտված ու լիովին ճանաչված չեն: Դրանցից են հեռագագացությունը (տելեպատիա- հուն. tele - հեռու և pathos - զգացություն) և պայծառատեսությունը (ясновидение – clairscuance- պայծառ տեսողություն), որոնք այժմ էլ ապահովում են նախագիտական կանխատեսման հավաստիության բավական բարձր մակարդակ:

տուկ մշակված գիտական մեթոդների բացակայությունը։ Այն որպես կանոն հիմնվում է բնական, հասարակական երևույթներում կամ անձի կյանքում նկատվող ինչ-որ **նախանշանների ու առանձին փաստերի վրա**։ Այդ պատճառով այն հաճախ **անորոշ է ու կասկածելի**։

Այդուհանդերձ, անժխտելի է այն փաստը, որ էմպիրիկ կանխատեսումները շատ հաճախ արդարացել են։ Արդարացել են, օրինակ, սպասվող երաշտների, փոթորիկների, առանձին անձանց, համայնքների, ժողովուրդների հարաբերությունների սրման կամ կարգավորման, անհատի ինչ-որ մտադրության, ձեռնարկման հաջողման կամ ձախողման մասին կանխատեսումները։ Բայց պետք է ի նկատի ունենանք, որ դատելի է ունեցել մարդկանց **գիտակցության մեջ իրական օրինաչափ կապերի չիմաստավորված արտացոլման, երբեմն էլ ուղղակի պատահականության շնորհիվ**։

Ընդունված է էմպիրիկ կանխատեսման առանձին տարատեսակ համարել այնպիսի կանխատեսումը, որն ինչ-որ չափով կոնկրետացված (լոկալացված) է ժամանակի ու տարածության մեջ և պարունակում է բավականաչափ լրիվ ինֆորմացիա։ Այդպիսի կանխատեսումը սովորաբար անվանում են **նախագուշակում, գուշակում** (ռուսերեն՝ предсказание, հուն․ – prognosos)¹։ Գրականության մեջ այդպիսի կանխատեսման (նախագուշակման) օրինակ են համարում **Մենդելեևի քիմիական տարրերի պարբերականության օրենքի հիման վրա**

---

¹ Ընդհանրապես պետք է ի նկատի ունենալ, որ կանխատեսմանը վերաբերող հայերեն տերմինաբանությունը դեռևս լիովին մշակված չէ, միջազգային (նաև անգլերենում ու ռուսերենում ընդունված) տարածում ունեցող, տարբեր իմաստ արտահայտող շատ տերմինների հայերեն հոմանիշները դեռևս չեն գտնված, իսկ առաջարկվողները անկատար են, արհեստականի տպավորություն են թողնում և հասկացության իմաստային տարբերություններ չեն արտահայտում։ Օրինակ, որպես պրոգնոզի հոմանիշներ առկա բառարաններում կանխատեսումից բացի կարող ենք հանդիպել նաև **նախատեսություն, նախագուշակում, գուշակում, նախմտացություն, նախագիտություն, կանխասածություն** բառերը։

դեռևս չհայտնաբերված որոշ քիմիական տարրերի նկարագրությունը, Դիրակի կողմից պոզիտրոնի նախագուշակումը և նման տիպի մի շարք այլ դեպքեր¹:

Բուլորովին այլ է վիճակը կանխատեսման **երրորդ մակարդակի՝ գիտական կանխատեսման դեպքում**: Այն բացառապես հենվում է **գիտական տեսության վրա** և գործնականում իրականացվում է հատուկ մշակված գիտական մեթոդներով ու եղանակներով:

Գիտական տեսությունը, ինչպես գիտենք, փոխապայմանավորված, տրամաբանորեն միմյանց կապված օրենքների մի շղթա է: Գիտական կանխատեսման համար **անհրաժեշտ ելակետային պայման է երևույթի էության, ընթացքի, զարգացման օրինաչափությունների և վերջիններիս գոյության պայմանների գիտատեսական վերլուծությունը**:

Գիտական կանխատեսումն իր նշված բովանդակությամբ գիտական ճանաչողության պրոցեսում և հասարակական պրակտիկայում ձեռք է բերել իմացական ու գործնական նշանակություն և սկսել է ինքնուրույն ֆունկցիա կատարել և տարածում ստանալ, ինչպես արդեն ասվել է, **19-րդ դարի երկրորդ կեսին, 20-րդի սկզբին միայն**:

Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի տարիներին գիտական կանխատեսմանը նվիրված հետազոտություններն ամբողջ աշխարհում կրկին նվազեցին, իսկ ԽՍՀՄ-ում, հատկապես հասարակական երևույթներին վերաբերող մասով դրվեցին գաղափարական կաղապարների մեջ:

Հետպատերազմյան շրջանում, մասնավորապես 60-ական թվականներից սկսած, աշխարհում ծավալված գիտատեխնիկական հեղափոխության պայմաններում սկսվեց տարբեր տեսակի կանխատեսումների մի իսկական «համաշխարհային բում»:

---

¹ Ст'ю Большая Советская Энциклопедия, т. 20, М., 1975, тз 502

Նոր աչքի ընկնող նվաճումներ արձանագրեցին հատկապես բնական գիտությունները: Կատարելագործվեցին և գործնական լայն կիրառություն գտան Երկրի մասին գիտություններում կատարվող եղանակային, ագրոօդերևութաբանական, ջրաբանական, օգտակար հանածոների հայտնաբերման, սեյսմոլոգիական և այլ կանխատեսումներ: Տպավորիչ հաջողություններ ունեցան աստղագիտությունը (երկնային մարմինների, գազերի ճառագայթում), կենսաբանությունն ու բժշկագիտությունը (կենդանիների ու մարդու ֆիզիոլոգիայի և հոգեբանության ոլորտներում), տեխնիկական գիտությունները (գիտատեխնիկական ու տեխնոլոգիական ոլորտներ, նյութերի վիճակի, մեխանիզմների, մեքենաների, սարքերի աշխատանքի ռեժիմ):

Այդ ժամանակներում էր, որ գիտական կանխատեսումը լայն ճանաչում ստացավ որպես *գիտության ինքնուրույն ուղղություն և 20-րդ դարի 60-ական թվականների կեսերից*, ինչպես արդեն հիշատակել ենք, *հայտնի դարձավ «պրոգնոստիկա»՝ կանխատեսագիտություն* անունով: Դրանք այն ժամանակներն էին, երբ երևան եկան տարբեր երևույթների, հատկապես հասարակական կառավարվող երևույթների կանխատեսման («սոցիալական պրոգնոզի») տեսական հիմնախնդիրներին նվիրված հատուկ ուսումնասիրություններ, որոշակիացվեցին գիտական նոր ուղղության բովանդակությունն ու խնդիրները, տրվեց դրա ներկայիս տարածում գտած սահմանումը:

Ամրապնդվեց գիտական կանխատեսման մասին այն կարծիքը, որ այն *բնական ու հասարակական երևույթների շարունակության՝ զարգացման հաջորդ փուլի (փուլերի) կանխատեսումն է, որը հենվում է երևույթի ներքին ու արտաքին օրինաչափությունների բազմակողմանի հաշվառման ու դրանց կոնկրետ հետևանքների հաշվարկման վրա:*

Իսկ պրոգնոստիկան՝ կանխատեսագիտությունը սահմանվեց որպես *գիտության ինքնուրույն ճյուղ կանխատեսման օրենքների ու միջոցների մասին, որը ոչ այլ ինչ է, քան գիտության տարբեր ճյուղերի գծով կատարվող կանխատեսումների մի ընդհանրական մետատեսություն:*

Գիտական կանխատեսումը պատկանում է գիտական ճանաչողության այն բնագավառներին (ուղղություններին), որոնք զարգանալով գիտության տարբեր *ճյուղերի սահմանագլխին, դրանց շփման ու ներթափանցման հատվածում, ունեն բազմակի բնույթ ու բազմակի պատկանելիություն:* Դրանք մի կողմից լինելով հիմնարար գիտությունների զարգացման բարձրագույն փուլ, հանդես գալով որպես դրանց բաղկացուցիչ մաս, մյուս կողմից պատկանում են գիտության մի այլ *ինքնուրույն ճյուղի՝ կանխատեսագիտությանը:*

Թեև կանխատեսումը հատուկ է եղել գիտական ճանաչողությանը դրա ձևավորման ամենավաղ ժամանակներից, բայց կանխատեսագիտությունը որպես գիտության ինքնուրույն ճյուղ ձևավորվել է և ստացել *պրոգնոստիկա* անվանումը այն ժամանակ, երբ երևան եկան *սոցիալ-տնտեսական երևույթների կանխատեսման տեսական պորբլեմներին* նվիրված առաջին ինքնուրույն ուսումնասիրությունները:

Մանրամասնելով նշենք, որ տարբերում են *ընդհանուր* (կամ տեսական) կանխատեսագիտություն և *մասնավոր* (նույնն է, թե կիրառական կամ ճյուղային) կանխատեսագիտություն ենթաճյուղերը: Մասնավոր կանխատեսագիտությունը միաժամանակ մտնում է համապատասխան գիտական ճյուղի, օրինակ, աշխարհագրության, տնտեսագիտության, երկրաբանության, սոցիոլոգիայի, քաղաքագիտության մեջ:

Չկա իրական աշխարհի որևէ բնագավառ, բնական միջավայրի որևէ բաղադրիչ և մարդկային գործունեության որևէ ոլորտ, որը դուրս գտնվի կանխատեսագիտության ուշադրու-

թյունից: Այդ հանգամանքի շնորհիվ է, որ ընդհանուր պրոգնոստիկան աչքի է ընկնում կառուցվածքային բաղադրիչների մեծ բազմազանությամբ:

Դեռևս չի գտնված բաղադրիչների համընդհանուր ճանաչում գտած դասակարգում: Առկա տարբեր դասակարգումներից առավել հիմնավոր է թվում այն դասակարգումը, ըստ որի առանձնացվում են կանխատեսման ուղորտների հետևյալ չորս խոշոր խմբեր՝ *գիտատեխնիկական առաջընթացի* կանխատեսումը, *տնտեսական (տնտեսական զարգացման)* կանխատեսումը, *աշխարհագրական կանխատեսումը և սոցիալական* կանխատեսումը¹:

Այդուհանդերձ ճիշտ կլինի առանձին խումբ համարել նաև *երկրաբնապահպանական (գեոէկոլոգիական)* կանխատեսումը և կանխատեսագիտության կառուցվածքը դիտարկել որպես գիտության ուղորտների ոչ թե չորս, այլ *հինգ խոշոր խմբերից բաղկացած համակարգ*, ինչպես պատկերված է կից սխեմայում (գծ. 12):

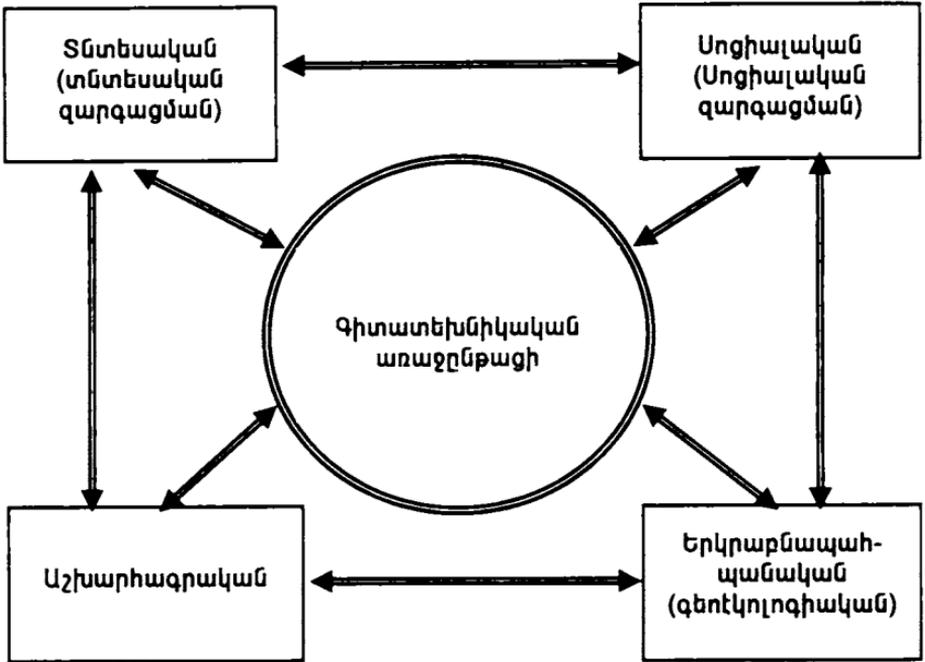
Այդ խմբերից յուրաքանչյուրը կանխատեսագիտություն կոչվող գերհամակարգի կազմում դիտարկվում է որպես առանձին համակարգ (ենթահամակարգ) և առանձնանում է կանխատեսման սեփական օբյեկտներով, մեթոդներով ու եղանակներով:

Հարկ է առանձնացնել կառավարման ենթակա երևույթների կանխատեսման, ինչպես նաև բուն կանխատեսագիտության տեսական հարցերի մշակման ուղղությամբ հասարակական գիտությունների վերջին ժամանակների հաջողությունները: *Աչքի են ընկնում հատկապես գիտաբանությունը,*

---

¹ Ст'у Перцик Е. Н., Районная планировка. Территориальное планирование. М., 2006, с. 124:

**ԿԱՆԽԱՏԵՍԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԻ
ԿԱՌՈՒՑՎԱԾՔԱՅԻՆ ԲԱՂԱԴԴԻՉՆԵՐԻ (ՈԼՈՐՏՆԵՐԻ) ԽՄԲԵՐԸ**

ՊՃ. 12. Կանխատեսագիտության կառուցվածքը

տնտեսագիտությունը, ժողովրդագրությունը, սոցիալական էկոլոգիայի ուղղությունները: Օրինակ, գիտաբանությունը առանձնահատուկ ուշադրություն սկսեց դարձնել գիտության և գիտատեխնիկական առաջադիմության սոցիալական հնարավոր հետևանքների, համընդհանուր գիտության ճյուղային կառուցվածքում սպասվող փոփոխությունների կանխատեսմանը:

Հասարակական կյանքի տնտեսական և սոցիալական ոլորտների ապագայի որոշման համար նույնպես գիտական կանխատեսումը առաջնակարգ նշանակություն է ձեռք բերել:

Տնտեսական ոլորտի և նրա կոմպոնենտային ու տարածքային քաղաքիչների կանխատեսումն արագ զարգացում ապրեց սկզբում սոցիալիստական երկրներում, որտեղ տիրա-

պետող էր տնտեսության *պետական պլանային կարգավորման սկզբունքը*: Այդ պայմաններում կանխատեսումը հանդես էր գալիս *որպես արտադրողական ուժերի ու արտադրական հարաբերությունների զարգացման կենտրոնացված պլանային կարգավորման հայեցակարգային դրույթ* և հիմնվում էր հասարակական զարգացման օրինաչափությունների մասին մարքսիստական տեսության և «կոմունիզմի նյութատեխնիկական բազայի կառուցման» պատկերացումների ու սկզբունքների վրա:

Հետագայում տնտեսական կանխատեսումը, բայց բոլորովին այլ գաղափարական հիմքի վրա, լայն տարածում գտավ լիբերալ շուկայական օրենքներով կառավարվող տնտեսություն ունեցող երկրներում նույնպես և սկսեց լայնորեն կիրառվել ոչ թե միայն տնտեսական ոլորտի, այլ որպես *ամբողջությամբ վերցրած հասարակական կյանքի և նրա տնտեսական, սոցիալական ու քաղաքական ոլորտների կառավարման* արդյունավետ մեթոդ: Բոլոր այդ բնագավառներում առաջանցիկ տեմպերով *մեծացավ աշխարհագրական մոտեցման, հետևապես և աշխարհագրական կանխատեսման նշանակությունը*: Ընդլայնելով իր շրջանակները, այն ներկայումս ընդգրկում է առանձին երկրներից ու դրանց սոցիալ-տնտեսական քաղաքականությունից (ներքին և արտաքին) և խոշոր մոնոպոլիաների գործունեությունից բացի, նաև *համաշխարհային տնտեսության տարրեր բնագավառները, միջազգային տնտեսական հարաբերությունները, վերազգային մոնոպոլիաների գործունեությունը*:

Ներկա պայմաններում տիրապետող է այն տեսակետը, որ առանց սոցիալ-տնտեսական կանխատեսման, որը հենվում է գիտատեխնիկական առաջադիմության, տնտեսական, ժողովրդագրական ու քաղաքական միտումների, աշխարհաքաղաքական իրադրության, ներքին բնական, մարդկային, մտա-

վոր և այլ ռեսուրսների զարգացման ուղղությունների ու հնարավորությունների գիտավերլուծական ուսումնասիրությունների ու արդյունքների բազմակողմանի հաշվառման վրա, *անհնար է վարել արդյունավետ սոցիալ-տնտեսական քաղաքականություն և ապահովել հասարակական կյանքի առաջընթացը:*

Ներկայումս սոցիալ-տնտեսական կանխատեսումն իր բոլոր տարատեսակներով դուրս է եկել առանձին երկրների սահմաններից և ընդգրկում է պետություններ միավորող տարածաշրջանների, ամբողջ մայրցամաքների ու նաև համամոլորակային տնտեսական, սոցիալական, էկոլոգիական հիմնախնդիրները:

Խիստ ընդլայնվել են կանխատեսագիտական հետազոտություններով և կոնկրետ երևույթների ու տարածքների կանխատեսումով զբաղվող ազգային ու միջազգային կազմակերպությունների շրջանակները: Աշխարհագրական կանխատեսման ազգային մարմիններ են գործում աշխարհի գրեթե բոլոր զարգացած երկրներում:

Աշխարհագրական կանխատեսման ակնհայտ ուղղվածություն ունեն *Միավորված Ազգերի Կազմակերպության* մի շարք մասնագիտացված մարմինները (ՓՕՕ, ԽՈՒՏԱԴ, ԽՈՒՄՈՒՄ, ԽՈՒՍԵՓ և ուրիշներ), տարածաշրջանային տնտեսական կազմակերպությունների համապատասխան ստորաբաժանումները, գիտահետազոտական միջազգային կորպորացիաները, բարձրագույն ուսումնական-հետազոտական համալսարանները: Այդ բոլորի արդյունքում այժմ անհնար է գտնել հասարակական կյանքի որևէ ոլորտ, շատ թե քիչ նշանակալի երևույթ, որը *կանխատեսման ենթակա չլինի:*

Կատարելով այս ընդհանրացումը, հարկ է հատուկ առանձնացնել մեկ բնագավառ ևս, որի ներսում ընթացող զարգացումները անմիջական և հաճախ որոշիչ ազդեցություն

են ունենում թե՛ համաշխարհային ընդգրկում ունեցող իրադարձությունների և թե՛ առանձին երկրների ու ժողովուրդների ճակատագրի վրա: *Դա հասարակական կյանքի քաղաքական ուղորտին վերաբերող միջազգային հարաբերությունների, երկիր մուրակի քաղաքական մակրոաշխարհագրական կառուցվածքի, իհարկե նաև, տարածաշրջանային (մեզոաշխարհագրական) փոփոխություններն են և դրանցով պայմանավորված աշխարհի քաղաքական քարտեզի վերածնման գործընթացները:*

Այժմ ամեն մի երկրի զարգացման հաջողությունը մեծապես պայմանավորված է նրանով, թե ինչպես են *հավասարակշռվում զարգացման ներքին և արտաքին գործոնները:* Մարդկության պատմական զարգացման արդի փուլում հատկապես ազդեցիկ արտաքին գործոններ են *գլոբալացումը, միջազգային տնտեսական ինտեգրացումը, տարածաշրջանային արտադրական մասնագիտացումը, էթնիկական, քաղաքակրթական հակասությունների խորացումը, աշխարհաքաղաքական ու աշխարհատնտեսական զարգացումների տիրապետող միտումները:* Դրանք երևույթներ են, որոնք ունեն զարգացման սեփական օրենքներ ու օրինաչափություններ, որոնց բացահայտումը գիտական ճանաչողության գերակա խնդիրների թվում է և նախապայման է դրանց ապագայի կանխատեսման և արդյունավետ կառավարման համար: Հիշյալ երևույթների զարգացման օրենքների ու օրինաչափությունների ճանաչումն է, որ հնարավորություն է տալիս որոշել ու գնահատել զարգացման միտումները, դրանց վրա ազդող գործոնները, փոխադարձ կապերը և այդ բոլորի հիման վրա կանխատեսել դրանց ապագան և հնարավորությունները:

Դրանով հանդերձ, այդ երևույթները զարգանում են ոչ թե իրարից անկախ, մեկուսացված ձևով, այլ համատեղ: Դրանք փոխապայմանավորված են և *իմի վերցրած ներկա-*

յանում են պետությունների տարածաշրջանային համագործակցության խորացման, համընդհանուր խաղաղության պահպանման և միջազգային անվտանգության ապահովման համամարդկային հիմնախնդրի տեսքով:

Միջազգային անվտանգությունը միջազգային հարաբերությունների այն վիճակն է, երբ ամեն մի պետություն վստահ է, որ բացառվում է ընդհանուր խաղաղության ամեն մի խախտում և չկա ժողովուրդների անվտանգության որևէ վտանգ: Այդպիսի վիճակի պահպանումը միջազգայնորեն հայտարարված է ամեն մի *պետության գերագույն նպատակ*: Դրան են ծառայում միջազգային բազմաթիվ հեղինակավոր կազմակերպություններ (ՄԱԿ, Եվրամիություն, ԱՊՀ, այլ տարածաշրջանային կազմակերպություններ):

Միջազգային հարաբերությունների զարգացման կանխատեսումով զբաղվում են ազգային ու միջազգային մեծաթիվ հետազոտական կենտրոններ, որոնք իրենց շուրջն են համախմբում տարբեր գիտություններ ու գիտական ուղղություններ ներկայացնող բարձրորակ մասնագետների և կիրառում են *կանխատեսման ամենատարբեր մեթոդներ ու մեխանիզմներ*:

ԻՆՔՆԱՍՏՈՒԳՄԱՆ ՀԱՐՑԵՐ

1. Սկզբնական շրջանում ինչպե՞ս է դրսևորվել մարդու հետաքրքրությունը իրեն շրջապատող երևույթների ապագա զարգացումների և հնարավոր հեռանկարի նկատմամբ: Ո՞րն է եղել բախտագուշակների ու մարգարեների «մասնագիտական զբաղմունքը»:

2. Որո՞նք են կանխատեսման պատմական զարգացման մակարդակները: Ո՞րն է այդ մակարդակների սկզբունքային, բովանդակային տարբերությունը:

3. Ե՞րբ և ի՞նչ պայմաններում է ձևավորվել պրոգնոստիկան՝ կանխատեսագիտությունը որպես կանխատեսման մասին գիտության ինքնուրույն ճյուղ, գիտելիքի համակարգ:

4. Որո՞նք են այն առաջատար հասարակական գիտությունները, որոնց միջև և որոնց փոխազդեցության արդյունքում սկսեց ձևավորվել կանխատեսագիտության տեսությունը:

5. Ինչպիսի՞ն է պրոգնոստիկայի՝ կանխատեսագիտության ինքնուրույն ճյուղի կառուցվածքը (որոնք են խոշոր կառուցվածքային միավորները):

6. Ե՞րբ և ի՞նչ գործոնների ազդեցությամբ հասարակական կյանքի քաղաքական ոլորտի մակրոաշխարհագրական (համաշխարհային) և մեզոաշխարհագրական (տարածաշրջանային) մակարդակի երևույթների զարգացման, մասնավորապես համընդհանուր խաղաղության պահպանման և միջազգային անվտանգության ապահովման գիտական կանխատեսումը ձեռք բերեց համամարդկային առաջնակարգ կարևորություն:

ԳԼՈՒԽ 4 ԳԻՏԱԿԱՆ ԿԱՆԽԱՏԵՍՄԱՆ ՀԱՄԸՆԴՀԱՆՈՒՐ (ՀԱՄԱԳԻՏԱԿԱՆ) ՄԵԹՈԴՆԵՐԸ

Կանխատեսագիտության՝ որպես գիտական ճանաչողության բարձրագույն աստիճանի, զարգացմանը զուգընթաց, հզորանում է գիտական կանխատեսման մեթոդական արսեմալը: Այսօր արդեն այդ մեթոդների թիվը գերազանցում է 150-ը: Ամեն մի մեթոդ առանձնանում է ոչ միայն մոտեցումների ու նպատակների յուրահատկությամբ, այլև կոնկրետ խնդիրների լուծման միջոցների ու եղանակների ինքնատիպությամբ: Կանխատեսման յուրաքանչյուր մեթոդ լինելով տեսական ու գործնական մշակումների արդյունք, *միջոցների ու եղանակների ինքնատիպ համակարգ*, առավել կիրառելի է գիտության որոշակի ոլորտում (ոլորտներում):

Բազմաթիվ են դրանց խմբավորման տարբերակները, մշակված են դասակարգման մեծաթիվ սխեմաներ: Դրանցից յուրաքանչյուրը հիմք է ընդունում կանխատեսման մեթոդների տարբեր հատկանիշներ և դասակարգման տարբեր նպատակներ:

Հայտնի են մասնավորապես Ս. Ա. Սարկիսյանի (Прогнозирование развития больших систем, М., 1975. Статистика), Ի. Վ. Բեստուովև-Լադայի (Рабочая книга прогнозирования, под ред. И. В. Бестужева-Лады. – 1982, М., Мысль), Տ. Վ. Զվոնկովայի (Географическое прогнозирование, 1987, М., Высшая Школа) և մի քանի այլ դասակարգումներ:

Դասակարգման բոլոր այդ սխեմաներում ընդունված է առանձնացնել գիտական կանխատեսումների **3 հիմնական**

խումբ՝ համընդհանուր (նույնն է թե համագիտական), **միջ-
ճյուղային և մասնավոր** (ներճյուղային), որոնցից յուրաքանչ-
յուրը առանձին համակարգ է:

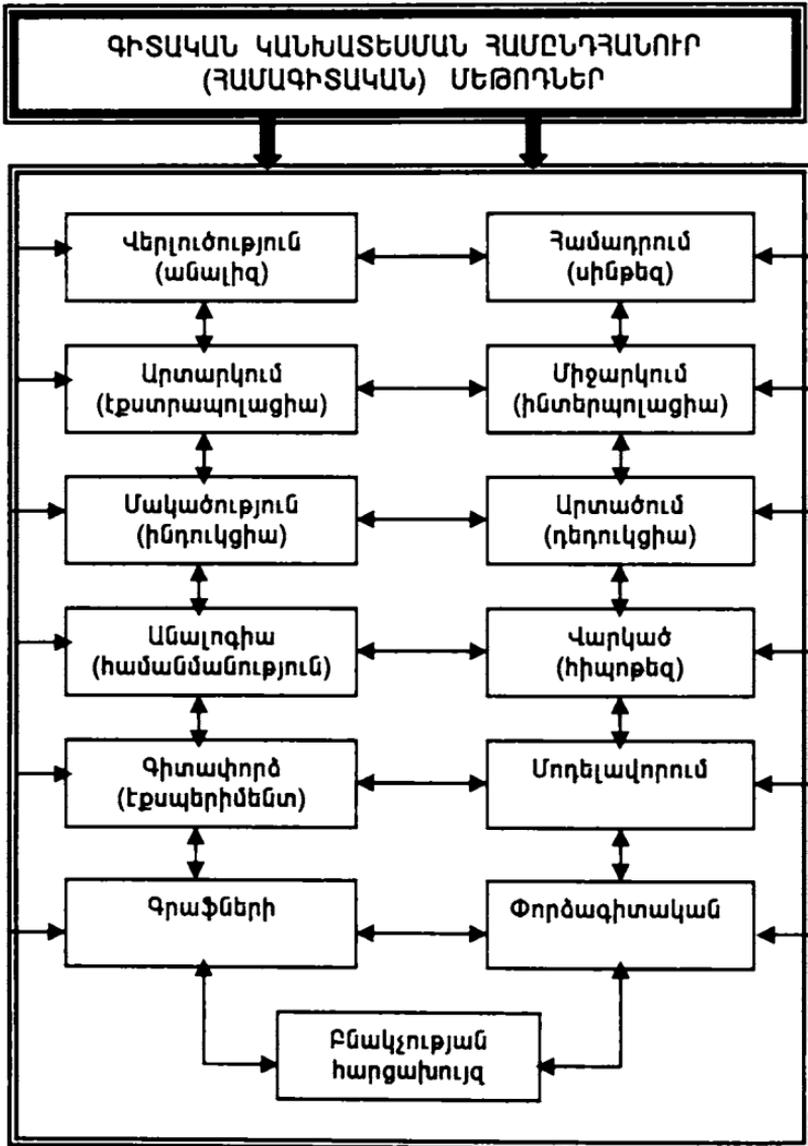
Սույն գլուխը նվիրված է այդ խմբերից մեկին՝ **համընդ-
հանուր** (համագիտական) կանխատեսման մեթոդներին,
որոնք **ունիվերսալ են, համապարփակ**, և հիմնարար նշանա-
կություն ունեն գիտական կանխատեսման բոլոր դեպքերի
(նաև միջճյուղային ու մասնավոր, ներճյուղային կանխատե-
սումների) համար: (Միջճյուղային և մասնավոր կանխատե-
սումների մեթոդները կքննարկենք հաջորդ՝ համապատաս-
խան բաժիններում):

Համընդհանուր (համագիտական) մեթոդներից ընդհան-
րապես գիտության և մասնավորապես աշխարհագրության
մեջ առավել լայն կիրառություն ունեն **վերլուծությունն ու
համադրումը (անալիզ և սինթեզ), արտարկումն ու միջար-
կումը (էքստրապոլացիա և ինտերպոլացիա), մակածությունն
ու արտածումը (ինդուկցիա և դեդուկցիա), մոդելավորումը,
վարկածը (հիպոթեզ)** և մի քանի ուրիշներ, որոնք պատ-
կերված են գծ. 13-ում:

Ընդգծենք, որ գիտական կանխատեսման համագիտա-
կան մեթոդները ունիվերսալ նշանակություն ունեն ոչ միայն
տրամաբանության, այլև գիտական ճանաչողության համար
ընդհանրապես և պարտադիր են վերջինիս բոլոր **հարկերի**
(սկսած էմպիրիկայից, և ավարտած տեսությամբ, մեթոդաբա-
նությամբ ու փիլիսոփայությամբ) և **մակարդակների** (էմպիրիկ
և տեսական) համար: Գիտական ճանաչողության հարկերին
ու մակարդակներին մենք անդրադարձանք գլուխ 2-ում¹:

---

¹ Գիտական ճանաչողության հարկերն ու մակարդակները առավել
հանգամանորեն քննարկված են մեր արդեն հիշատակված «Աշխարհա-
գրական գիտությունների մեթոդաբանական ու տեսական հիմունքները»
գրքում: (Ե., 2004, էջ 61-90):

Պճ. 13. Գիտական կանխատեսման մեթոդների հիմնական համակարգերը

4.1. Վերլուծության (անալիզի) և համադրման (սինթեզի) մեթոդներ

Տրամաբանությունից հայտնի է, որ *վերլուծությունը՝ անալիզը* (հուն. analysis - տարալուծում, տարաբաժանում), և *համադրումը՝ սինթեզը* (հուն. synthesis - միացում, միավորում) ճանաչողության ընդհանրական մեթոդներ են, *տրամաբանական հնարներ* :

Վերլուծությունը արդեն ձևավորված գիտելիքը, ամբողջական հասկացությունը տարալուծելու, մասնատելու և դրա շնորհիվ նոր հասկացություններ կազմելու երևույթն է:

Ամբողջը բաժանվում է մասերի, բարդը՝ բաղադրիչների, երևույթը՝ փուլերի, աստիճանների, գիտակցության բովանդակությունը՝ տարրերի, հասկացությունը՝ հատկանիշների: Վերլուծության ակտը՝ *երևույթը, գործողությունը վերլուծելն է*, իսկ վերլուծելու եղանակը, միջոցը ընդունված է անվանել *վերլուծական մեթոդ*:

Վերլուծություն կատարում են հաշվի առնելով հետազոտվող (նաև կանխատեսման ենթակա) օբյեկտին հատուկ ներքին կամ արտաքին ամենատարբեր պատճառական կապերն ու հարաբերությունները, դրանց տարբեր հատկանիշները: Այդ ամենը *առանձնացվում են մտովի*:

Օբյեկտի (երևույթի, փաստի, վիճակի) վերլուծության ժամանակ միտքն ընթանում է ամբողջից դեպի մասը, օբյեկտի ընդհանուր պատկերից դեպի հատկությունն ու հարաբերությունը, ընդհանուրից դեպի մասնավորը: Այդ ամենի բացահայտման, առանձնացման միջոցով էլ ճշտվում է օբյեկտի մասին մեր նախնական պատկերացումը, և արդյունքում ճանաչողությունը բարձրանում է նոր մակարդակի և հիմք է ծառայում գիտական կանխատեսման համար:

Վերը շարադրվածը փորձենք կոնկրետացնել աշխար-

հագրական որևէ օբյեկտի, տվյալ դեպքում բնակչության տարաբնակեցման և քաղաքբնակավայրի օրինակով:

Ամբողջը տարաբնակեցման համակարգն է, իսկ քաղաքը՝ համակարգի **բաղադրիչը**: Տարաբնակեցման համակարգի ընդհանուր պատկերը մտովի մեզ ներկայանում է որպես **բնակավայրերի անբողջական ցանց**: Վերլուծման արդյունքում է, որ որպես ցանցի կարևոր հատկություն մենք ընկալում ենք դրա բաղկացած լինելը տարբեր տիպի ու մեծության բնակավայրերից, որոնց շարքում առանձնանում են քաղաքները: Քաղաքները բնակավայրերի ցանցում գլխավոր դերակատարություն ունեն ոչ միայն և ոչ այնքան իրենց մեծությամբ (բնակչության թվով ու տարածքով), որքան յուրահատուկ **սոցիալ-տնտեսական ֆունկցիայով** և միմյանց ու ցանցի մյուս բաղադրիչների՝ գյուղական բնակավայրերի **հետ ունեցած հարաբերություններով**: Այդ մտավոր գործողության շնորհիվ մեր պատկերացումը ամբողջի (տարաբնակեցման) և դրա մասը կազմող քաղաք-բնակավայրի մասին դառնում է ավելի ընդգրկուն ու բովանդակալից, հետևապես **բարձրանում է ճանաչողության հաջորդ մակարդակին**:

Ճանաչողության պրոցեսում վերլուծությունը սերտ փոխազդեցության մեջ է գտնվում ճանաչողության այլ մեթոդների ու հնարների, հատկապես **համադրման (սինթեզի) հետ**:

Համադրումը **հակադիր է վերլուծությանը**՝ տարանջատմանը: Համադրումը օբյեկտի բաղկացուցիչ տարրերի (մասերի, կողմերի, հատկությունների, կապերի ու հարաբերությունների) **մտովի միավորումն է մեկ ամբողջության մեջ**: Համադրության դեպքում **միտքն ընթանում է մասից դեպի ամբողջը, օբյեկտի առանձին տարրերից ու հատկանիշներից դեպի ընդհանուր, ամբողջական պատկերը, մասնավորից դեպի ընդհանուրը**: Նույն օրինակի դեպքում մտովի տեղի է ունենում քաղաքների, քաղաքային բնակավայրերի միավորում մյուս

բնակավայրերի հետ, և ձևավորում է տարաբնակեցման ամբողջական պատկերը:

Ասվածով ընդգծվում է վերլուծության՝ անալիզի, և համադրման՝ սինթեզի, բովանդակային տարբերությունը: Իսկ ի՞նչն է դրանց համար ընդհանուր: Ընդհանուր է կատարվող մտավոր *գործողության տրամաբանությունը, մոտեցման սկզբունքը*: Երկու դեպքում էլ գործողությունը մեխանիկական չէ, այլ հենվում է որոշակի *տրամաբանության, սկզբունքի, մոտեցման վրա*: Ինչպես վերլուծությունը տարրերի մեխանիկական տարաբաժանում չէ, այնպես էլ համադրումը տարրերի մեխանիկական միակցում չէ: Երկու դեպքում էլ մտավոր գործողության հիմքում դրվում են *տարրերի որոշակի հատկանիշներ, որոշակի կողմեր, դրանք գնահատվում են որոշակի տեսակետից*: Երկու դեպքում էլ հաշվի են առնվում օբյեկտի *ոչ թե բոլոր, այլ էական, կարևոր հատկանիշները, որոնք որոշիչ են օբյեկտի էությունը, որակը, ֆունկցիաները հասկանալու և գնահատելու, հետևապես և զարգացման ուղղությունը ճիշտ որոշելու և ապագա վիճակը կանխատեսելու համար*:

Ակնհայտ է, որ ինչպես վերլուծություն, այնպես էլ համադրություն կարող է կատարվել, եթե մենք գործ ունենք իրական աշխարհի (անկենդան ու կենդանի բնության, հասարակական երևույթների, մարդկային զգացմունքների ու մտածողության) հետ իր *զարգացման պրոցեսում*: Այլ կերպ ասած, անալիզն ու սինթեզը իրական աշխարհը *գիտականորեն ճանաչելու, նաև զարգացման արդյունքը՝ ապագան որոշելու անհրաժեշտ պայման են*: Իսկ ճանաչել ապագան, նշանակում է, ինչպես արդեն գիտենք, *կատարել գիտական կանխատեսում*:

4.2. Արտարկման (էկստրապոլացիայի) և միջարկման (ինտերպոլացիայի) մեթոդներ

Արտարկում՝ էկստրապոլացիա (լատ. extra - գեր, արտա, polire - հարթեցնել, մշակել) մեթոդը օգտագործվում է այն դեպքում, երբ երևույթի, հատկանիշի որոնվող արժեքը գտնվում է հայտնի, արդեն հաշվարկված արժեքներ ունեցող կետերի շարքից դուրս:

Այլ կերպ կարող ենք ասել, որ **էկստրապոլացիայի դեպքում օբյեկտի (երևույթի) մի մասի դիտարկումից ստացված հետևությունը տարածվում է նույն օբյեկտի չդիտարկված մասի (մասերի) վրա:**

Ինչպես արտարկման, այնպես էլ միջարկման մեթոդները մեծ մասամբ կիրառվում են այն դեպքում, երբ գործ ենք ունենում երևույթի կամ դրա որոշակի հատկանիշները արտահայտող ցուցանիշների գծային փոփոխությունների (աճի կամ նվազման) հետ, երբ հայտնի են փոփոխությունների ներքին օրինաչափությունները և ուղղությունը, երբ դրանք բացահայտված են, չափված ու գնահատված: Աշխարհագրական երևույթների ուսումնասիրության (նաև կանխատեսման) բնագավառում այդպիսիք են, օրինակ, գետերի հոսքը, օդի ջերմասիճանը, բնակչության բնական վերարտադրությունը, տնտեսության, դրա առանձին ճյուղերի ու ենթաճյուղերի դինամիկան:

Միջարկումը՝ ինտերպոլացիան (լատ. interpolatio - փոխել, աղավաղել) մաթեմատիկական այն մեթոդն է, երբ հաշվարկվում են ֆունկցիայի հայտնի արժեքների շարքում գտնվող **միջանկյալ կետերի** արժեքները:

Քանակական գնահատում չունեցող օբյեկտների շարքում կամ այդ շարքից դուրս գտնվող կետերին տրվող գնահատականը երկու դեպքում էլ **որակական գնահատական է,**

որը կատարվում է գիտական բնութագրության ձևով:

Դժվար չէ նկատել, որ եթե անալիզի ու սինթեզի (վերլուծության ու համադրման) միջոցով *առաջին հերթին ճանաչում ենք կանխատեսման ենթակա օբյեկտի օրինաչափությունները, որոնք, ենթադրվում է, գործելու են նաև ապագայում*, ապա էքստրապոլացիայի ու ինտերպոլացիայի (արտարկման և միջարկման) դեպքում օբյեկտի *կանխատեսվող վիճակը արդեն հայտնի արժեքների շարքի շարունակությունն է կամ ներքին լրացումը:*

4.3. Մակածության (ինդուկցիայի) և արտածման (դեդուկցիայի) մեթոդներ

Մակածությունը (ինդուկցիա) և արտածումը (դեդուկցիա) մշտապես օգտագործվող և կիրառության հատկապես լայն դաշտ ունեցող մեթոդներից են: Գիտական ճանաչողության, հետևապես և գիտական կանխատեսման այս մեթոդները ևս զույգ են կազմում և հանդես են գալիս որպես *մտահանգման տեսակներ*: Իսկ մտահանգումը, ինչպես տեսանք նախորդ բաժնում, մտածողության այն ձևն է, երբ մի քանի դատողություններից դուրս է բերվում մի նոր դատողություն և հիմք է դրվում նոր գիտական օրենքի ու տեսության ձևակերպմանը:

Ինդուկցիան՝ մակածությունը (լատ. inductio- մղում, ուղղում, մակածում) փիլիսոփայական և ընդհանրապես գիտական այն մեթոդն է, որը հնարավորություն է տալիս *առանձին, առանձնահատուկ փաստերի ճանաչողության հիման վրա կատարել մտահանգում* և մասնավորից անցնել ընդհանուրի, ամբողջականի, օրինաչափի *ճանաչողությանը: Ինդուկցիոն մեթոդը առաջնային նշանակություն է տալիս առանձին,*

առանձնահատուկ փաստերի էական կապերի բացահայտմանն ու վերլուծությանը:

Ինդուկցիայի շնորհիվ ստացված գիտելիքները ընդունված է կոչել **ինդուկտիվ գիտելիքներ**, իսկ առավելապես դրա վրա հենվող գիտության ճյուղերը՝ **ինդուկտիվ գիտություններ**: Հազարամյակների գոյության ընթացքում, ընդհուպ մինչև իր տեսական վերագինման ներկա ժամանակաշրջանը **աշխարհագրությունը դիտարկվել է որպես ինդուկտիվ գիտություն**:

Դեդուկցիան՝ արտածումը (լատ. deductio - բխեցում) լայն իմաստով ինդուկտիվ դատողության հակառակ ընթացքն է, **ընդհանուրից անցումն է մասնավորին, այլ կերպ ասած՝ մասնավորի բխեցումը ընդհանուրից**: Դա կատարվում է վերլուծական բնույթի կշռադատության միջոցով: **Տրամաբանական օրենքներով վերլուծվում են տեսականորեն հիմնավորված ընդհանուրի**, ամբողջականի բովանդակությունն ու նախադրյալները և արվում է **եզրակացություն մասնավորի մասին**:

Գիտական ճանաչողության դեդուկտիվ մեթոդը կիրառվում է առավելապես մաթեմատիկայում և բնական գիտությունների մի շարք ճյուղերում:

Տիրապետում է այն կարծիքը, որ դեդուկցիայի տեսությունը տրամաբանության հիմնական բովանդակությունն է: Դրա հետ մեկտեղ անժխտելի է համարվում այն դրույթը, որ դեդուկցիան սերտ առնչության մեջ գտնվելով ինդուկցիայի հետ, նրա հետ համատեղ է, որ կատարում է **գիտական ճանաչողության (ու գիտական կանխատեսման) մեթոդի իր ֆունկցիան**: Դա է արտահայտում նաև գլուխ 2-ում ներկայացված գիտական ճանաչողության ձևերը պատկերող սխեման (գծ. 8):

4.4. Անալոգիայի (համանմանության, զուգորդության) մեթոդ

Այն նույնպես գիտական ճանաչողության տարածված մեթոդ է:

Անալոգիան (հուն. analogia – նմանություն) *հետազոտվող, դեռևս անհայտ երևույթի, օբյեկտի համեմատությունն է արդեն հայտնի, ուսումնասիրված ու ճանաչված երևույթների, օբյեկտների հետ*: Անալոգիայի մեթոդի կիրառման անհրաժեշտ պայման է այն, որ համեմատվող երևույթների (օբյեկտների) միջև լինեն ինչպես *նմանություններ*, այնպես էլ *տարրերություններ*:

Անալոգիայի արդյունքում կատարվող մտահանգման *պարզագույն սխեման կարելի է ներկայացնել հետևյալ կերպ*. համեմատվում են B և C օբյեկտները: Մեզ արդեն հայտնի է B օբյեկտը (երևույթը): Այն ունի a, b, c, d, e հատկանիշները: Ուսումնասիրվող C օբյեկտի հետազոտության ընթացքում պարզվում է, որ նա ունի B օբյեկտի, օրինակ b, c, d հատկանիշները: Որպես հետևություն հնարավոր է համարվում, որ այն ունի նաև a կամ e (կամ a և e) հատկանիշները, որոնք կարող են բացահայտվել հատուկ հետազոտությունների միջոցով:

Անալոգիայի (աշխարհագրության մեջ՝ *համեմատական աշխարհագրական մեթոդի*) միջոցով ստացված եզրակացությունը *ոչ հավանական բնույթի է, վերջնական, ճշմարիտ չէ, ուստի ապացուցական ուժ չունի և պետք է կիրառվի ճանաչողության այլ մեթոդների հետ միասնության մեջ*:

Անալոգիայի միջոցով արված եզրակացության հավաստիության աստիճանը ուղղակիորեն կախված է նրանից, թե ինչքա՞ն էական ու ընդհանրական են համեմատվող հատկանիշները, ինչքա՞նով են դրանք ծառայում դրված ընդհանրական խնդրի լուծմանը, ի՞նչ հարաբերակցության մեջ են

գտնվում հետազոտվող երևույթների (օբյեկտների) նմանությունը և տարբերությունը հաստատող հատկանիշները:

Օբյեկտի, երևույթի նմանակ կարող է լինել որևէ իրի (մեքենայի, արտադրատեսակի, կառույցի) առարկայական նմուշը, ինչպես նաև բնական կամ հասարակական երևույթի, պրոցեսի սխեման, պատկեր-գծագիրը, աշխարհագրական օբյեկտի տարածքային միավորի տեքստային նկարագրությունը:

4.5. Վարկածի՝ հիպոթեզի մեթոդ

Վարկածը՝ հիպոթեզը (հուն. – hypothesis - հիմք, սկզբունք, ենթադրություն) գիտական ճանաչողության, առավել ևս նրա բարձրագույն աստիճանի՝ գիտական կանխատեսման առավել տարածված մեթոդներից է:

Նրա կարևորությունը հատկապես մեծ է կանխատեսման համար, որովհետև բովանդակային առումով հար և նման է օբյեկտի, երևույթի ոչ թե անցյալ կամ ներկա, այլ ապագա հնարավոր, ենթադրական վիճակին, այն վիճակին, որը սպասվում է կանխատեսվող ապագայում: Դա է վկայում նաև իմացաբանության մեջ ընդունված *վարկած* հասկացության սահմանումը, այն է՝ *հիպոթեզը (վարկածը) տրամաբանական դատողությունների արդյունքում ստացված եզրակացությունների, հետևությունների համակարգն է, որի միջոցով մի շարք առկա և սպասվող փաստերի հիման վրա հետևություն է արվում օբյեկտի, երևույթի գոյության, պատճառների, կապերի, ինչպես նաև զարգացման ուղղությունների և ապագայի մասին:*

Ստուգման արդյունքում ապացուցվելուց հետո *հիպոթեզը դառնում է տեսություն, օրենք*, հակառակ դեպքում իր հաստատումը չի գտնում և մերժվում է:

Հիպոթեզի՝ վարկածի, անհրաժեշտությունը ծագում է այն ժամանակ, երբ կյանքը պահանջ է առաջադրում բացահայտել կատարված կամ ներկայումս կատարվող երևույթի կապերը և պատճառները, վերականգնել անցյալի պատկերը կամ *անցյալի ու ներկայի հայտնի հատկանիշների հիման վրա անել եզրակացություն երևույթի ապագա զարգացման հնարավոր ուղղության մասին*:

Գիտական ճշմարտության և հիպոթեզի կապերի առաջին ուսումնասիրությունները և աշխարհաճանաչողության պրոցեսում վերջինիս նշանակության մաթեմատիկական բացահայտումը կատարել է ֆրանսիացի մաթեմատիկոս և փիլիսոփա Ժյուլ Անրի Պուանկարեն (1853 – 1912 թթ.), որը հիմնականում զբաղվել է գիտական ճանաչողության սկզբունքների ծագման հարցերով¹:

4.6. Գիտափորձի՝ էքսպերիմենտի մեթոդ

Գիտափորձը էքսպերիմենտը (լատ. experimentum - փորձ) գիտական ճանաչողության այն մեթոդն է, որը հնարավորություն է տալիս հետազոտվող երևույթի վրա *նպատակային ակտիվ ներգործման միջոցով* ստեղծել նոր պայմաններ կամ փոխել զարգացման ուղղությունը և *հետևել նրա ընթացքին և օրինաչափությունների փոփոխություններին*: Այլ կերպ կարող ենք ասել, որ *գիտափորձի միջոցով իրականության երևույթներն ուսումնասիրվում են վերահսկվող և կառավարվող պայմաններում*:

Ի տարբերություն սովորական դիտարկումի, երբ հետա-

---

¹ Ժ. Ա. Պուանկարենի գլխավոր աշխատությունները թարգմանվել են մալուսերեն. "Наука и гипотеза", 1906, "Ценность науки", 1906, "Математика и логика", 1915:

զտտողը հետևում է իրենից անկախ երևույթի ընթացքին (երևույթի ինքնազարգացմանը) և նկարագրում այն, **գիտափորձը կատարվում է հետազոտողի կողմից ընտրված տեսության համապատասխան և նպատակ ունի ստուգել, մեկնաբանել ու գնահատել տեսությունից բխող հետևանքները**։ Հաճախ էքսպերիմենտի գլխավոր խնդիրը լինում է կոնկրետ տեսության սկզբունքային նշանակության ստուգումը։ Այս դեպքում էքսպերիմենտի արդյունքը կարող է ծառայել **որպես տեսության հավաստիության ու գիտականության չափանիշ**։

Արդի գիտությունը օգտվում է էքսպերիմենտի **տարբեր տեսակներից**։ Հիմնարար հետազոտություններում լայն կիրառություն ունի, այսպես կոչված, **որակական էքսպերիմենտը**, երբ ստուգվում է տեսության ու վարկածի կողմից **ենթադրվող երևույթի առկայությունը կամ բացակայությունը**։

Տարածված է նաև **«մտավոր էքսպերիմենտը»**, որը մտավոր գործողությունների մի բարդ համակարգ է (**մտային մոդել**) և նպատակ ունի բացահայտել, թե որքանով են **փոխհամաձայնեցված տվյալ տեսության հիմնական սկզբունքները**։

Կիրառական հետազոտություններում էքսպերիմենտի թվարկված տեսակներից բացի լայնորեն կիրառվում է էքսպերիմենտի հատուկ՝ **նյութական մոդելի** տեսակը։ Դրա միջոցով պատկերվում, վերարտադրվում են ուսումնասիրվող բնական իրադրության կամ տեխնիկական սարքի հիմնական բնութագրիչները։

Վերջին տասնամյակներում լայն տարածում է ստանում **սոցիալական էքսպերիմենտը**։ Այն մեծապես օգնում է կառավարման և սոցիալական կազմակերպման նոր ձևերի ներդրմանը հասարակական պրակտիկայում¹։

---

¹ Գիտական ճանաչողության էքսպերիմենտի մեթոդը մանրամասն շարադրված է Капица П. Л. Эксперимент, теория, практика. М., 1974, գրքում։

4.7. Մոդելավորման մեթոդ

Մոդելավորումը գիտական ճանաչողության ոլորտում լայն տարածում ունեցող և արագ զարգացող մեթոդներից է: Դա այն դեպքն է, երբ *օբյեկտի, երևույթի, պրոցեսի ուսումնասիրությունը կատարվում է հատուկ ստեղծված մոդելի* (ֆր. model – նմուշ, նախատիպ) *միջոցով*: Դրա էությունն այն է, որ ուսումնասիրության ենթակա *օբյեկտի, երևույթի, պրոցեսի քննութագրերը կամ գործողությունները վերարտադրվում են հատուկ ստեղծվող նմանակի վրա, և կատարվում է դրա հետազոտում*: Մոդելավորման մեթոդը կիրառվում է այն դեպքում, երբ բուն օբյեկտի, երևույթի, պրոցեսի ուղղակի, անմիջական հետազոտումը անհնար է, կամ երկար ժամանակ է պահանջում և թանկ է նստում:

Դրանք բազմազան են իրենց բովանդակությամբ, դրսևորման ձևով՝ սկսած բիոտիկ, աբիոտիկ և հասարակական համակարգերից ու երևույթներից և ավարտած ինժեներական կառուցվածքով, նախագծվող օբյեկտներով, ֆիզիկական, քիմիական, կենսաբանական, ինչպես նաև սոցիալ-հասարակական տարաբնույթ պրոցեսներով և արվեստի ստեղծագործություններով¹:

---

¹ Մոդելների և մոդելավորման մասին կա մեծաքանակ գրականություն: Բազմազան են հատկապես մաթեմատիկական մոդելավորման ուսումնասիրությունները: Բացառություն չէ նաև աշխարհագրության բնագավառը: Հատուկ հետաքրքրություն է ներկայացնում անգլիացի աշխարհագետ Չորլիի և Հազգետի խմբագրությամբ դեռևս 1967 թ. Լոնդոնում լույս տեսած “Models in geography” գիտական հոդվածների ժողովածուն (կա նաև ռուսերեն կրճատ թարգմանությունը՝ Модели в географии, М., 1971): Ռուսալեզու աղբյուրներից հատկապես նշանավոր են «Основные понятия, модели и методы общегеографических исследований». М., 1984 (գիտական հոդվածների ժողովածու), ինչպես նաև Липец Ю. Г. «Системное моделирование в экономической и социальной географии. Итоги науки и техники. Серия «Теоретические и общие вопросы географии», т. 5, М., ВИНТИ, 1987.

Սողելների ու մողելավորման համընդհանուր ընդունելությունն գտած գիտական դասակարգում դեռևս գոյություն չունի: Այդուհանդերձ, դրանց մի քանի տեսակների առանձնացումը լուրջ վեճեր չի հարուցում և ընդունվում է հետազոտողների մեծամասնության կողմից:

Առանձնացվում են մասնավորապես մողելների հետևյալ խմբերը.

1. Գործառնական (ֆունկցիոնալ). նկարագրվում է կանխատեսվող համակարգերի հիմնական բաղադրիչների գործառնությունը:
2. Ֆիզիկական պրոցեսի. որոշվում է պրոցեսի փոփոխական մեծությունների միջև առկա մաթեմատիկական կախվածությունը:
3. Տնտեսական. որոշվում է պրոցեսի տնտեսական ցուցանիշների փոխայամանավորվածությունը:
4. Ընթացակարգային (պրոցեդուրային). նկարագրվում են համակարգի ընթացակարգային բնութագրիչները, այլ կերպ՝ կառավարման ներգործության բովանդակությունը և հերթականությունը¹:

Թվարկված խմբերին պետք է ավելացնել ևս մեկը՝ *5-րդը*, առարկայականը: Ստեղծվում է հետազոտման ենթակա օբյեկտի առարկայական նմանակը, որտեղ վերարտադրված են օբյեկտի «*բնագրի*» *հիմնական երկրաչափական, ֆիզիկական, դինամիկական և ֆունկցիոնալ բնութագրիչները*: Դա հնարավորություն է տալիս բազմակողմանիորեն ուսումնասիրել օբյեկտում առկա պրոցեսները և կապերը:

Առանձնահատուկ հետաքրքրություն է ներկայացնում այնպիսի օբյեկտների (երևույթների) մողելավորումը, որոնք ծագու-

---

¹ А. М. Трофимов, А. А. Демеков, М. Р. Мустафин, В. А. Рубцов, Прогнозирование в экономической географии. Изд-во Казанского университета, Казань, 1990 г., с. 29-30.

մով ու բովանդակությամբ ունեն *ինտեգրալ բնույթ, արդյունք են արհուտիկ, քիտտիկ և հասարակական (սոցիալական) գործոնների փոխազդեցության*: Այդպիսի մոդելներ են մասնավորապես *ինտեգրալ աշխարհագրական տարածքային միավորների` քնահասարակական գեոհամակարգերի մոդելները*: Գեոհամակարգերի և դրանցում ընթացող երևույթների հանգամանալի քննարկումը կապված նաև մոդելավորման հետ կտանք գրքի հաջորդ` Աշխարհագրական կանխատեսում բաժնում:

Աշխարհագրական մոդելավորումից անկախ ինքնուրույն խումբ է դիտարկվում *պատկերանշանային մոդելավորումը*, երբ օբյեկտները պատկերվում են *հատուկ նշանների, սխեմաների, գծագրերի, քանաձևերի, գրաֆների* միջոցով:

Պատկերանշանային մոդելավորման կարևորագույն տեսակ համարվում է *մաթեմատիկական* (անվանում են նաև *տրամաբանամաթեմատիկական*) մոդելավորումը, որն արտաքին աշխարհի երևույթների ուսումնասիրությունը ի վերջո հանգեցնում է *սիմվոլիկայի (քանաձևի) միջոցով մաթեմատիկական խնդրի ծեփերպմանը և լուծմանը*:

Այս մեթոդի նշանակությունն անսահման մեծացել է հատկապես կապված *էլեկտրոնային հաշվիչ մեքենաների ի հայտ գալու և կառավարման ավտոմատացված համակարգերի զարգացման հետ*: Այժմ դժվար է գտնել հասարակությունը շրջապատող միջավայրի և բուն հասարակական կյանքի ոլորտ, որտեղ մաթեմատիկական մոդելավորումը հեղափոխականացնող նշանակություն չունենա: Ներկայումս այն հետազոտության *անհրաժեշտ մեթոդ է ինչպես քնական ու տեխնիկական, այնպես էլ, հասարակական գիտությունների համար*: Բազմապիսի է դրա կիրառությունը մասնավորապես *հասարակական երևույթների կանխատեսման, ծրագրավորման, պլանավորման ու կառավարման ոլորտներում*:

Առավել լայն մասսայականություն է վայելում մոդելների

ու մոդելավորման այն դասակարգումը, որի համաձայն *պատկերանշանային մոդելավորման ինքնուրույն տարատեսակ է դիտվում քարտեզագրությունը*: Քարտեզագրությունը պատկերանշանային մոդելավորման այլ տեսակների հետ մեկտեղ *ամենատարբեր մասշտաբի ու տիպի քարտեզների, այլ սխեմաների, գծագրերի ու գրաֆների տեսքով* ամենալայն կիրառություն ունի *Երկրի մասին գիտությունների, հատկապես աշխարհագրության ոլորտում*: Այստեղ *քարտեզը, տեղագրական պլանը, հատակագիծը հանդես են* գալիս որպես Երկիր մոլորակի, դրա աշխարհագրական թաղանթի և վերջինիս առանձին բաղադրիչների պատկերանշանային մոդել: Այն ապահովում է ուսումնասիրվող օբյեկտի «բնագրի» *տարածածամանակային նմանակումը որոշակի մասշտաբով, դրա արտաքին պատկերի ակնառությունը, ընդհանրացված ընկալումը, չափելու հնարավորությունը*:

Երկրի աշխարհագրական թաղանթի և դրա առանձին ոլորտների ուսումնասիրության բնագավառում քարտեզագրական մոդելավորման մեթոդի նշանակությունը և կիրառման արդյունավետությունը անսահման մեծանում են նորագույն գիտական ուղղության՝ *աշխարհագրական տեղեկատվական (գեոինֆորմացիոն) տեխնոլոգիաների և թվային քարտեզագրման ներդրման շնորհիվ*:

4.8. Գրաֆների մեթոդ

Գիտական ճանաչողության մեթոդների մի ամբողջ խումբ են կազմում *գրաֆները*: Մաթեմատիկայում մշակված է հատուկ *գրաֆների տեսություն*, որի էությունը *երկրաչափական մոտեցումն* է օբյեկտի հետազոտությանը: Գրաֆ կոչվածը (հուն. graphō- գրում եմ, գծում եմ) *կետերի համակարգ է, որտեղ կետե-*

րից մի քանիսը միացած են գծերով: Կետերը հանդես են գալիս որպես «գազաթներ», իսկ միացնող գծերը՝ «կողեր»: Դրա արդյունքում ստացված գրաֆը **օգտագործվում է որպես փոխգործողության մեջ գտնվող համակարգերի պարզունակ մոդել:**

Երկու կետերը (գազաթները) միացնող գծերը (կողերը) կարող են լինել եզակի կամ բազմակի:

Աշխարհագրության մեջ գրաֆների մեթոդը առավել հաճախ օգտագործվում է **կոնկրետ աշխարհագրական տարածքում կետային օբյեկտների և դրանց տարածական հարաբերությունների գրաֆիկական պատկերման և վերլուծության համար:** Որպես օրինակ վերցնենք դարձյալ բնակչության տարաբնակեցման համակարգը և քարտեզի վրա պատկերենք քաղաքային բնակավայրերը և դրանք իրար միացնող ճանապարհները: Քաղաքային բնակավայրերը «գազաթներ» են, իսկ դրանք ամբողջական համակարգի մեջ միավորող ճանապարհները՝ «կողեր»: Կողերը թվային մեծությամբ կամ պայմանական նշաններով կարող են ցույց տալ քաղաքների («գազաթների») հեռավորությունը և ճանապարհի տեխնիկական կարգը:

Գրաֆների տեսության գործնական կիրառման առաջին փորձերը վերաբերում են 18-րդ դարին, բայց բուն մեթոդը բուռն զարգացում ապրեց անցյալ դարի 50-ական թվականներից: Ներկայումս այն **լայն կիրառություն ունի ծրագրավորման տեսության և հաշվիչ մեքենաների նախագծման ու կառուցման բնագավառում, ֆիզիկական, քիմիական, տեխնոլոգիական հետազոտություններում, տնտեսական և հասարակական այլ երևույթների ծրագրավորման, պլանավորման ու կառավարման ոլորտներում:**

Մաթեմատիկայի ինչպես կլասիկ, այնպես էլ նորագույն ուղղությունները էական նվաճումներ են արձանագրել գրաֆների թե՛ տեսական և թե՛ կիրառական ուսումնասիրությունների ոլորտներում: Այդ ուղղությունները էապես ընդլայնում են

գրաֆների մեթոդի կիրառման դաշտը ինչպես նյութական աշխարհի, այնպես էլ հասարակական կյանքի բոլոր ոլորտների գիտական ճանաչողության ասպարեզում:

Գիտական կանխատեսման համընդհանուր (համագիտական) մեթոդներին նվիրված գլուխը եզրափակենք հետևյալով:

Շատ հաճախ, հատկապես երբ խոսքը վերաբերում է բազմաբարդ հասարակական երևույթների գիտական կանխատեսմանը, *մեկ առանձին մեթոդը բավարար արդյունք չի տալիս* և, կախված կոնկրետ նպատակից ու խնդիրներից՝ *համատեղ օգտագործվում են մի քանի մեթոդներ*:

Եթե կանխատեսումը ընդգրկում է հատկապես բարդ երևույթներ և միաժամանակ բազմանպատակ է (օրինակ, սոցիալ-տնտեսական կամ աշխարհաքաղաքական զարգացումները), տարբեր մեթոդներ *միավորվում են հատուկ համակարգերի մեջ*: Դրա միջոցով ապահովվում է բարդ, բազմաբաղադրիչ երևույթների ու հասարակական զարգացման ամբողջ բնագավառների զարգացման ինչպես միջնաժամկետ (5-10 տարի), երկարաժամկետ (15-20 տարի), այնպես էլ գերերկարաժամկետ (50-100 տարի) համալիր գիտական կանխատեսումը:

Մշակված է և հաջողությամբ գործում է *կանխատեսման ընդհանուր տիպային մեթոդիկա*, որի ճիշտ կիրառումը ապահովում է կանխատեսման *ճշգրտության ու հավաստիության բարձր մակարդակ*, իսկ կառավարվող օբյեկտների դեպքում կտրուկ բարձրանում է կանխատեսման և դրա հիման վրա մշակվող *ծրագրերի, պլանների, նախագծերի գիտական հիմնավորվածությունը*, հետևապես և պրակտիկայում դրանց *իրականացման հավաստիությունը*:

ԻՆՔՆԱՍՏՈՒԳՄԱՆ ՀԱՐՑԵՐ

1. Որո՞նք են գիտական կանխատեսման մեթոդների 3 հիմնական խմբերը: Ո՞ր խմբին է նվիրված մենագրության սույն գլուխը:

2. Համագիտական (համընդհանուր) կանխատեսման մեթոդների խումբը ինչո՞վ է տարբերվում մյուս խմբերից:

3. Թվարկե՛ք համընդհանուր (համագիտական) կանխատեսման հիմնական մեթոդները և նշե՛ք դրանց գլխավոր առանձնահատկությունները:

4. Ո՞րն է արտարկում (էքստրապոլացիա) և միջարկում (ինտերպոլացիա) մեթոդների էությունը: Ինչո՞վ են իրարից տարբերվում և ո՞ր դեպքում են կիրառվում:

5. Ո՞րն է վերլուծության (անալիզի) և համադրման (սինթեզի) մեթոդների էությունը: Ինչո՞վ են նրանք իրար փոխլրացնում:

6. Ո՞րն է մակածություն (ինդուկցիա) և արտածում (դեդուկցիա) մեթոդների բովանդակությունը: Որո՞նք են դրանց ընդհանուր և տարբերիչ գծերը:

7. Ո՞րն է անալոգիա մեթոդի բովանդակությունը: Աշխարհագրության մեջ ի՞նչ անվանում է կրում: Ինչու՞ այդ մեթոդով ստացված եզրակացությունը վերջնական չէ և ապացուցական ուժ չունի:

8. Գիտական հետազոտության ո՞ր մեթոդն է կոչվում վարկած՝ հիպոթեզ: Ե՞րբ է այն դառնում գիտական տեսություն, օրենք:

9. Ո՞րն է էքսպերիմենտ (գիտափորձ) մեթոդի էությունը, ինչո՞վ է այն տարբերվում սովորական դիտարկումից: Որո՞նք են նրա հիմնական տեսակները:

10. Ո՞րն է մոդելավորում մեթոդի էությունը: Ե՞րբ է այն կիրառվում: Ինչպիսի՞ն է մոդելների (և մոդելավորման) տարածում գտած դասակարգումը:

11. Որո՞նք են մոդելավորման պատկերանշանային տեսակները, ինչպիսի՞ն են առնչությունները քարտեզագրության հետ:

12. Ինչի՞ շնորհիվ է, որ պատկերանշանային մոդելավորման դերը Երկրի մասին գիտությունների և աշխարհագրական թաղանթի ուսումնասիրություններում կտրուկ մեծանում է հատկապես արդի ժամանակներում:

13. Ո՞րն է գրաֆներ կոչվող խմբի մեջ միավորված մեթոդների էությունը: Որո՞նք են այն բնագավառները, որտեղ առավել լայն կիրառություն ունեն գրաֆները:

14. Ո՞ր դեպքերում է, որ առանձին վերցրած մեթոդները օբյեկտների (երևույթների) ուսումնասիրության և գիտական կանխատեսման համար բավարար չեն և անհրաժեշտաբար կիրառվում են համատեղ՝ կազմելով հատուկ համակարգեր:

ԳԼՈՒԽ 5 ԱՇԽԱՐՀԱԳՐԱԿԱՆ ԿԱՆԽԱՏԵՍՈՒՄԸ
ԳԻՏԱԿԱՆ ԾԱՆԱՀՈՂՈՒԹՅԱՆ ԲԱՂԱԴՐԻՉ ԵՎ
ՊՐԱԿՏԻԿ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅԱՆ ՏԵՍԱԿԱՆ ՀԻՄՔ

*5.1. Աշխարհագրության տեղը աշխարհի գիտական
ճանաչողության համակարգում և պրակտիկ
գործունեության ոլորտում*

Գիտությունը, գիտական ճանաչողությունը մարդկային գործունեության այն ոլորտն է, որի գլխավոր ֆունկցիան, ինչպես արդեն նշել ենք, *իրականության մասին օբյեկտիվ գիտելիքների մշակումը և տեսական համակարգումն է*: Նա ընդգրկում է ինչպես բուն ճանաչողական գործունեությունը, այնպես էլ նրա արդյունքը:

Ճանաչողական գործունեությունը կազմակերպվում է գիտության՝ որպես գիտելիքների ճյուղերի ու ենթաճյուղերի միասնական գերհամակարգի, ջանքերով: Իսկ տեսական *ճանաչողության արդյունքը* Աշխարհի գիտական պատկերն է, որն անընդհատ լրացվում ու հարստացվում է նոր գիտելիքների շնորհիվ:

Աշխարհագրական ճանաչողությունը ի սկզբանե եղել է իրական աշխարհի այն մասի գիտական ճանաչողության գլխավոր աղբյուրը, որն ընդգրկում է *երկիր մոլորակի աշխարհագրական քաղանքը՝ մարդկության ընդհանուր տունը իր արիոզեն, քիոզեն և անթրոպոզեն ոլորտներով*:

Իրականության աշխարհագրական ճանաչումը թեև սկսվել է բանական մարդու՝ Homo sapiens-ի ծնունդով, այսինքն հազարամյակներ առաջ, բայց գիտական մակարդակի է

բարձրացել շատ ավելի ուշ, երբ ձևավորվել է *տեսական աշխարհագրությունը (դրան զուգընթաց և աշխարհագրական կանխատեսումը)*, երբ *աշխարհագրությունը ստացել է իր արդի բովանդակությունը* և ձեռք է բերել ճանաչողական, աշխարհայացքային գիտություն լինելուց բացի նաև *հիմնարար և կառուցողական գիտության հատկանիշներ*:

Վերջին տասնամյակներում ավելի ու ավելի լայն ճանաչում է գտնում այն տեսակետը, որ *աշխարհագրական գիտությունը ի դեմս աշխարհագրական կանխատեսման* ոչ միայն իրական աշխարհի աշխարհագրական բաղադրիչի գիտական ճանաչման բարձրագույն աստիճանն է, այլ նաև *հասարակական կյանքի տարածքային կազմակերպումն ապահովող պրակտիկ գործունեության տեսական հիմքը*:

Նախքան աշխարհագրական կանխատեսման բուն վերլուծությանը, կանխատեսման արդյունքների գործնական կիրառմանն անցնելը հարկ կա *առանձնացնել աշխարհագրական ճանաչողության մի շատ կարևոր ընդհանրական հատկանիշ*: Դա աշխարհագրական օբյեկտների, դրանց հետազոտության մեթոդների ու մոտեցումների *բացառիկ բազմազանությունն* է, որն առանձնահատուկ համալիրություն ու բարդություն է հաղորդում *աշխարհագրական կանխատեսմանը*: Դա կապված է առաջին հերթին աշխարհագրություն կոչվող գիտական ճյուղի ուսումնասիրության և *աշխարհագրական կանխատեսման առանցքային օբյեկտների` գեոհամակարգերի գլխավոր հատկանիշի հետ*: Դա այն է, որ գեոհամակարգերը ինչպես արդեն ասվել է, ձևավորվում ու զարգանում են *մատերիայի շարժման տարրեր ձևերի* (մեխանիկական, ֆիզիկական, քիմիական, կենսաբանական, հասարակական) և դրանց նյութական կրողների *մշտական փոխներգործության արդյունքում*:

Եթե ընդունում ենք, որ հենց *գեոհամակարգերն* են

աշխարհագրական գիտությունների ուսումնասիրության օբյեկտը, ապա ակնհայտ է դառնում դրանց՝ աշխարհագրական գիտությունների, *միջանկյալ, սահմանային* տեղը գիտություն կոչվող գերհամակարգի (սուպերհամակարգի) մյուս բաղադրիչների՝ *քնական գիտությունների, հասարակական գիտությունների, փիլիսոփայական գիտությունների և տեխնիկական գիտությունների շփման ու փոխթափանցման հատվածում* (գեոհամակարգերի, որպես աշխարհագրական կանխատեսման հիմնական օբյեկտների հատկանիշներին մանրամասն կանդրադառնանք ստորև):

Ինչպես նշել ենք նախորդ բաժիններում, Երկրագնդի ու աշխարհագրական թաղանթի մեզ համար տեսանելի հատվածում առկա երևույթների ընթացքը մարդիկ փորձել են կանխատեսել դեռևս *ճանաչողության նախագիտական մակարդակում*: Այդ երևույթների շարքում առաջիններից են եղել *քնական միջավայրին հատուկ* աշխարհագրական, մասնավորապես օդերևութաբանական ու ջրաբանական երևույթները: Այդ մասնավոր կանխատեսումներն են այն առաջին սաղմերը, որոնք հետագայում սկիզբ են տվել *ընդհանուր աշխարհագրական կանխատեսմանը*: Դրանց հետագա զարգացումն էր, որ աշխարհագրության *գիտաճանաչողական աշխարհայացքային ուղղվածությանը գումարեց գործնական-կառուցողական ուղղվածություն*:

Աշխարհագրական կանխատեսման որպես ինքնուրույն գիտական ուղղության ձևավորման համար անհրաժեշտ նախադրյալ ծառայեց 19-20-րդ դարերի սահմանագլխին ընդհանուր գիտական ճանաչողության որակական անցումը *էմպիրիկ նկարագրական ու վերլուծական* մակարդակից դեպի *տեսական ընդհանրացումների մակարդակը*: Գիտության մեջ այդ ժամանակաշրջանը սկսեցին կոչել նաև «*վերլուծության (առնալիզի) դարից սինթեզի դար անցնելու ժամանակաշրջան*»:

Աշխարհագրական գիտության վերելքը՝ անցումը ավելի բարձր՝ տեսական մակարդակի, անհրաժեշտ նախադրյալ լինելով հանդերձ, բավարար չէր որպեսզի աշխարհագրական կանխատեսումը ձևավորվեր որպես *կանխատեսագիտության ինքնուրույն ճյուղ*:

Որպեսզի տեսական մակարդակը դառնար բավարար, պետք է աշխարհագրությունը նույնպես ապրեր *«գիտության քանակական հեղափոխության»* ժամանակաշրջան: Դա համընկավ 20-րդ դարի 50-ական թվականներին: Այդ ժամանակ էր, որ աշխարհագրությունն թափանցեց հարակից մի շարք գիտություններում արդեն արմատավորված *«համակարգային մոտեցումը»*:

Դա ընդհանուր աշխարհագրության համար *մեծագույն ձեռքբերում էր*: Դրա շնորհիվ էր, որ աշխարհագրությունն իր ուսումնասիրության օբյեկտը՝ *երկիր մոլորակի աշխարհագրական թաղանթը, սկսեց դիտարկել որպես համակարգ* դրանից բխող բոլոր հետևանքներով: Առաջնակարգ կարևորություն տրվեց այդ համակարգի *կառուցվածքային բաղադրիչների*՝ ենթահամակարգերի և ավելի ցածր կարգի տարածքային միավորների ինչպես *ուղղածիզ* (ենթակարգային), այնպես էլ *հորիզոնական կապերին, հարաբերություններին ու փոխազդեցություններին*: Թևավոր խոսքի նշանակություն ձեռք բերեց այն արտահայտությունը, որ *«Չամակարգի բաղադրիչների փոխազդեցությունն ավելի կարևոր է, քան իրենք՝ բաղադրիչները»*¹:

Չամակարգային մոտեցման հետագա խորացումն ու տարածումը նոր թափ առավ, երբ ակնհայտ դարձավ դրա օգտակարությունն ու բարձր արդյունավետությունը գիտության, տեխնոլոգիաների, հասարակական կյանքի տարբեր ոլորտ-

¹ Р. Джонсон, Ф. Каст, Д. Розенцвейг. "Системы и руководство" (Теория системы и руководство системами). М., 1971. с. 20.

ների ու երևույթների, առանձին ձեռնարկությունների, կազմակերպությունների ու կոլեկտիվների *կազմակերպման ու կառավարման համար*: Իսկ երևույթների կազմակերպումն ու կառավարումը, ինչպես արդեն ասվել է, ուղղակիորեն առնչվում է դրանց զարգացման օրինաչափությունների, տիրապետող միտումների բացահայտման ու հնարավոր ապագայի գիտական կանխատեսման հետ:

Աշխարհագրության բնագավառում դա արտահայտվեց *գեոհամակարգերի (աշխարհագրական համակարգերի) մասին հայեցակարգի վերջնական ձևավորման տեսքով*: Լայն տարածում ստացավ և այժմ տիրապետող է այն հիմնարար դրույթը, որ երկրագնդի աշխարհագրական թաղանթը մեկ *միասնական գերհամակարգ է*, որը բաղկացած է տարբեր *ծազման, բովանդակության, մեծության ու բարդության համակարգերից, ենթահամակարգերից և ավելի ցածր կարգի միավորներից*, որոնք խմբավորվում են *աշխարհագրական թաղանթի տարբեր ոլորտների մեջ*: Այդ ոլորտներից յուրաքանչյուրը աշխարհագրական թաղանթի կառուցվածքային բաղադրիչների ենթակարգային սանդղակի ամենաբարձր միավորն է և հանդես է գալիս որպես ինքնուրույն և շատ բարդ դինամիկ համակարգ:

Գրքի Առաջին բաժնում մենք նշեցինք աշխարհագրական թաղանթում առկա մատերիայի շարժման ձևերի ու դրանց նյութական կրողների՝ բնական, հասարակական, ինտեգրալ *տարածքային կոմբինացիաների* և դրանց համապատասխան՝ աշխարհագրական գիտությունների երեք խմբերի (բնական, հասարակական և ընդհանուր՝ ինտեգրալ) մասին: Ներկայումս աշխարհագրական տեսությունը այդ կոմբինացիաներին համապատասխան առանձնացնում է գեոհամակարգերի *3 տիպաբանական խումբ՝ բնաաշխարհագրական, հասարակական (սոցիալ-տնտեսական ու քաղաքական) աշխարհագրական և բնահասարակական (բնատեխնիկական)*

աշխարհագրական համակարգեր:

1. **Բնաաշխարհագրական.** համակարգեր են ֆիզիկաաշխարհագրական շրջանները, ենթաշրջանները, բնական գոտիները, զոնաները, բնական լանդշաֆտները, էկոհամակարգերը, բիոգեոցենոզները, այլ բնական տարածքային միավորներ:

2. **Հասարակական աշխարհագրական համակարգերը ի** տարբերություն բնաաշխարհագրականի, որպես կանոն չեն կարող առանձնացվել էմպիրիկ մակարդակում: Այս դեպքում ավելի մեծ է տրամաբանական ընդհանրացման և արստրակտ մտածողության դերը: Օբյեկտիվորեն այդ համակարգերը ծեփորվում են որոշակի տարածքում առկա հասարակական կյանքի ոլորտների, այն է՝ տնտեսական, սոցիալական, քաղաքական, հոգևոր-մշակութային ոլորտների **հարաբերություններով, դրանց միջև առկա ուղիղ, հակադարձ և վերափոխված ներքին ու արտաքին կապերով:**

Հասարակական աշխարհագրական համակարգեր են պետությունները, պետությունների խմբերը, էթնոմշակութային տարածքային միավորներն ու դրանց միասնական արեալները, տարաբնակեցման համակարգերը, բնակավայրերն ու դրանց կուտակումները, արդյունաբերական շրջաններն ու հանգույցները, մարդածին այլ տարածքային միավորներ:

3. **Բնահասարակական աշխարհագրական** համակարգերը համապատասխանում են ընդհանուր աշխարհագրական, ինտեգրալ գոյացություններին: Այդպիսիք են տարածքային-արտադրական համալիրները (ՏԱՀ), ճյուղային արտադրական մասնագիտացված շրջանները, անթրոպոգեն լանդշաֆտները, ագրոարդյունաբերական շրջանները և նման տիպի այլ տարածքային միավորներ, որոնցից յուրաքանչյուրի ամբողջականությունն ապահովվում է **բնության, բնակչության և տնտեսության միջև առկա ուղիղ, հակադարձ և վերափոխված կապերով:** Այդ կապերն են, որ ամբողջացնելով տարածքը, նրան հաղորդում են **համալիր, ինտեգրալ բնույթ:**

Ինչպես նշել ենք, *համընդհանուր ճանաչում ունի այն տեսակետը, որ գեոհամակարգերը և դրանցում ընթացող երևույթներն են, որ լինելով աշխարհագրության ուսումնասիրության օբյեկտ, միաժամանակ հանդես են գալիս որպես աշխարհագրական կանխատեսման հիմնական օբյեկտներ:*

Աշխարհագրությունը *միջդիսցիպլինար և ինտեգրալ լինելու շնորհիվ է*, որ ի գորու է ուսումնասիրել մատերիայի շարժման բոլոր ձևերի (մեխանիկական, ֆիզիկական, քիմիական, կենսաբանական, հասարակական) և դրանց նյութական կրողների *փոխազդեցությունները*, այդ փոխազդեցությունների նյութական արդյունքները (ենթակարգային տարբեր աստիճանի վրա գտնվող *գեո`նույնն է, թե աշխարհագրական* համակարգերը) դրանց տարածական կապերը:

Վերը շարադրվածից բխում է *գեոհամակարգի բովանդակությունը* պարզելու անհրաժեշտությունը: Ինչպիսի՞ն է տեսնում դրա բովանդակությունը արդի գիտությունը:

Գեոհամակարգի առավել տարածված *գիտական սահմանումը* հետևյալն է. «գեոհամակարգը - աշխարհագրական համակարգը - աշխարհագրական կազմավորում է՝ բաղկացած աշխարհագրական թաղանթի փոխկապակցված, փոխազդող բաղադրիչների ամբողջական բազմությունից: ...գեոհամակարգ հասկացության հիմքը տարաբնույթ տարրերի համակարգային հատկանիշներն են (ամբողջականություն, փոխադարձ կապեր), ինչպես նաև աշխարհագրական համակարգի հատկանիշները (համակարգի մասերի կամ տարրերի հարաբերությունների տարածքային կարգավորվածությունը, պատկանելությունը Երկրին, նրա մակերեսին՝ աշխարհագրական թաղանթին և այլն)»¹:

Այս սահմանումից նույնպես բխում է, որ աշխարհագրության տեսադաշտից չի կարող դուրս մնալ Երկրի աշխարհա-

¹ Географический энциклопедический словарь. М., 1988, с. 64.

գրական թաղանթի և ոչ մի բաղադրիչ: Այդ պատճառով էլ աշխարհագրական կանխատեսումն իր մայր գիտության՝ աշխարհագրության միջոցով սերտ կապերի մեջ է ինչպես ժամանակակից *հիմնարար գիտությունների՝ գիտական ճանաչողության բնագավառի հիմնական բաղադրիչների*, այնպես էլ *կիրառական գիտությունների՝* հետազոտությունների գործնական *արդյունքները պրակտիկ կյանքին, նրա կառավարմանը ծառայեցնելու կոչված բնագավառի բաղադրիչների հետ:*

Նախքան աշխարհագրական կանխատեսման բուն էության ու առանձնահատկությունների վերլուծությունը, փորձենք պարզել դրա՝ որպես աշխարհագրական գիտության ու նաև կանխատեսագիտության (պրոգնոստիկայի) ինքնուրույն բաղադրիչի, տեղը *գիտական ճանաչողության և պրակտիկ կառավարման ոլորտներում*, ձգտելով միաժամանակ բացահայտել ու գնահատել նրա կապերը այդ ոլորտների հիմնական բաղադրիչների հետ: Ակնհայտ է, որ այդ տեղը նույնությամբ հանընկնում է գիտական ճանաչողության և պրակտիկ գործունեության ոլորտներում մայր գիտական ճյուղի՝ աշխարհագրության զբաղեցրած տեղի հետ:

Գիտական ճանաչողության բնագավառի բաղադրիչները կոչենք *գիտատեսական ոլորտներ*, իսկ պրակտիկ կյանքի և նրա կառավարման բնագավառների բաղադրիչները՝ *գիտագործնական ոլորտներ*: Հիմնադրույթն այն է, որ *աշխարհագրական կանխատեսման տեղը և կապերը պետք է լիովին համապատասխանեն մայր գիտության՝ աշխարհագրության զբաղեցրած տեղին, կապերին ու առնչություններին:*

(Աշխարհագրական գիտության կապը գիտական ճանաչողության ու պրակտիկ կյանքի տարբեր ոլորտների և դրանց բաղադրիչների հետ պատկերված է գծ. 14-ում)¹:

---

¹ Հասկանալի է, որ գիտական գործունեության և պրակտիկ կյանքի կառավարման համակարգերի (ոլորտների) հիշյալ սխեմայում ներկայացված 114

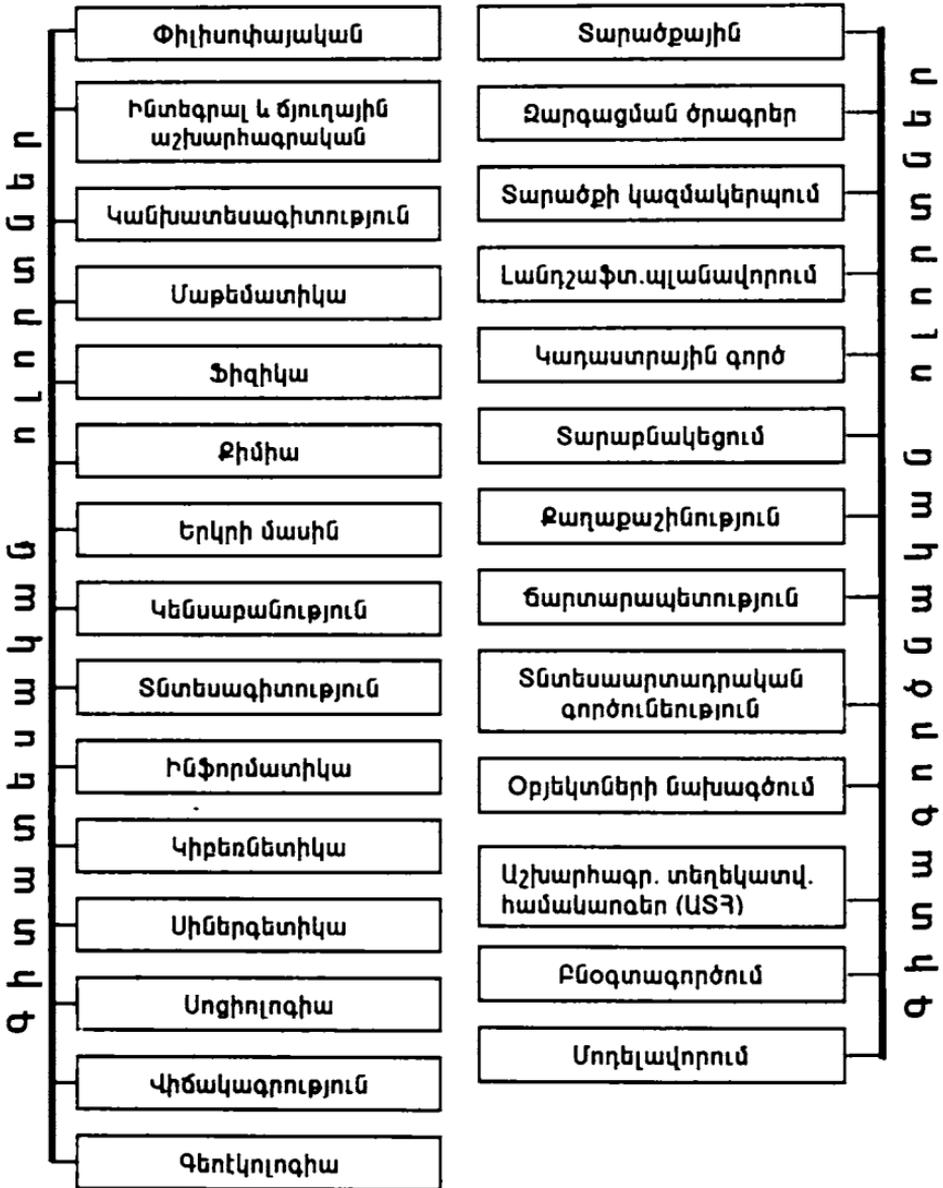
Ինչպես գիտական ճանաչողության բնագավառում՝ գիտատեսական ոլորտներում, այնպես էլ պրակտիկ կյանքի ու նրա կառավարման բնագավառում՝ գիտագործնական ոլորտներում, *աշխարհագրական գիտությունների համակարգի տեղի ու դերի* մասին գոյություն ունեն բազմազան գրականություն, մեծաթիվ կարծիքներ ու մեկնաբանություններ: Չհանված այդ պրոբլեմին նվիրված հատուկ հետազոտությունները, բազմազան են նաև ուսումնական և հանրագիտական աղբյուրները, որոնք նույնպես տարբեր հիմնավորվածությամբ քննարկում են այդ տեղի ու դերի հարցը:

Գիտատեսական ոլորտներում աշխարհագրության, (նրա կազմում և աշխարհագրական կանխատեսման) տեղը, ինչպես արդեն նշել ենք, *բնական, հասարակական, փիլիսոփայական և տեխնիկական գիտությունների շփման հատվածում է*: Այստեղ է, որ նա իր անփոխարինելի մասնակցությունն է բերում գիտություն կոչվող սուպերհամակարգի *գերագույն առաքելությանը*՝ Աշխարհի գիտական պատկերի կերտմանը:

Ինչ վերաբերում է պրակտիկ կյանքին ու դրա կառավարման բնագավառին, այսինքն *գիտագործնական ոլորտին*, ապա համընդհանուր ճանաչման են արժանացել ժամանակակից տեսականորեն վերազինված աշխարհագրության (նաև նրա «կառուցողական (կոնստրուկտիվ) աշխարհագրություն» կոչվող ինքնուրույն ճյուղի), կառուցողական հնարավորությունները, որոնք օգտագործվում են *հասարակություն-բնություն հարաբերությունների կարգավորման, մարդկության առջև ծառայած գլոբալ և տարածաշրջանային հիմնախնդիրների, հասարակական կյանքի տարածքային կազմակերպման օպտիմալացման*, բազմաթիվ այլ ռեգիոնալ հիմնախնդիրների լուծման համար:

բաղադրիչների ցանկը սպառիչ լինել չի կարող: Մենք սահմանափակվում ենք աշխարհագրական կանխատեսման համար առավել կարևորություն ունեցող կապերով:

ՊՃ. 14. Աշխարհագրական գիտության (և կանխատեսման) կապը գիտության և պրակտիկ կյանքի ոլորտների և դրանց բաղադրիչների հետ

Թվարկված (և չթվարկված)՝ իրենց բովանդակությամբ աշխարհագրական հիմնախնդիրների գործնական լուծումն անհնար է պատկերացնել, եթե այն չհիմնվի աշխարհագրական կանխատեսման վրա:

5.2 Աշխարհագրական կանխատեսման էությունը: Գլխավոր առանձնահատկությունները:

Ինչպես արդեն նշել ենք, կանխատեսման հիմնական գործառնական (օպերացիոն) միավորներն են *ժամանակը* և *տարածությունը*: Ընդհանուր կանխատեսագիտության համար կենտրոնական է համարվում ժամանակի պրոբլեմը: Աշխարհագրական կանխատեսման դեպքում ժամանակի գործոնին ավելանում է տարածության գործոնը, որովհետև դրա օբյեկտները՝ *գեոհամակարգերը*՝ լինելով տարբեր մակարդակի *տարածքային միավորներ*, գտնվում են տարաբնույթ տարածական կապերի մեջ և փոփոխվում, զարգանում են *տարածածածանակային համակարգի դաշտում*:

Աշխարհագրական գիտության (ու կանխատեսման) կարևոր առանձնահատկությունն այն է, որ ինչպես ասվեց, նա իր *կառուցողական ներուժը*, դրա կիրառությունը գտնում է մարդկային կեցության գրեթե բոլոր գիտագործնական ոլորտներում, մասնավորապես հասարակություն-բնություն հարաբերությունների օպտիմալացման, հասարակության տարածքային կազմակերպման ու կառավարման, մարդկության առջև ծառայած աշխարհագրական բովանդակության բազմաթիվ հիմնախնդիրների գործնական լուծման բնագավառներում:

Գիտագործնական ոլորտները ի տարբերություն գիտատեսական ոլորտների վերաբերում են ոչ թե գիտության գերագույն առաքելությանը՝ Աշխարհի գիտական պատկերի կերտ-

մանը, այլ աշխարհում տեղի ունեցող օրեկտիվ երևույթները *մարդկային հասարակությանը ծառայեցնելուն*: Իսկ դա հնարավոր է հասարակություն-բնություն փոխհարաբերությունները կարգավորելու, հասարակական կյանքը ժամանակի ու նաև տարածության մեջ *կազմակերպելու*, դրանք *կառավարելու միջոցով*:

Հարկ չկա կրկին անդրադառնալ այն հարցին, թե ինչպիսի դժվարությունների հետ է կապված մարդկային հասարակության, հասարակական համակարգի գիտական ճանաչողությունը, ինչքան բազմաբնույթ ու բազմաքանակ են դրա գոյությունն ու զարգացումը պայմանավորող ներքին ու արտաքին պրոցեսները: Այդ պրոցեսների առանձին-առանձին ու նաև համատեղ (ինտեգրալ) ճանաչումը միայն, որով զբաղվում են հասարակական գիտությունները, կարող է հիմք ծառայել դրանց միտումների բացահայտման, մոտիկ ու հեռավոր ապագայի մասին հաշվարկներ, դատողություններ անելու և ակնկալվող վիճակը գնահատելու, այսինքն *գիտական կանխատեսում կատարելու համար*:

Արդեն նշել ենք (տե՛ս գլուխ 3), որ մարդկային հասարակությունը ուսումնասիրության օբյեկտ է հանդիսանում հասարակական գիտությունների համակարգի մեջ միավորված մեծաթիվ գիտական ճյուղերի, ենթաճյուղերի և դրանց հարակից գիտությունների համար: Ինչ վերաբերում է *հասարակական կյանքի գիտական ճանաչողության տեսական մակարդակին* և դրա բարձրագույն աստիճանին, այսինքն գիտական կանխատեսմանը, ապա դա *հնարավոր է լինում իրականացնել կանխատեսման ճյուղերի բոլոր հինգ խմբերի համատեղ քանքերով*: Հիշենք, որ գրքի գլուխ 3-ում հիշատակված դասակարգման համաձայն գիտական *կանխատեսման հինգ ճյուղերից (խմբերից) մեկը աշխարհագրական կանխատեսումների խումբն է*: (Մյուս չորս խմբերն են գիտատեխնի-

կական առաջընթացի, տնտեսական, սոցիալական և գեոէկոլոգիական կանխատեսումները):

Այժմ տեսնենք, թե որոնք են աշխարհագրական կանխատեսման՝ որպես *գիտական կանխատեսման հատուկ տեսակի, էությունը և գլխավոր առանձնահատկությունները*: Տարածված պատկերացումները հանգում են նրան, որ *աշխարհագրական կանխատեսումը իմի վերցրած աշխարհագրական միջավայրի և առանձին գեոհամակարգերի ապագա վիճակի ու զարգացման հնարավոր ուղղությունների մասին գիտականորեն հիմնավորված դատողությունների և հաշվարկների մշակումն է, որն անհրաժեշտ է կառավարման վճիռներ ընդունելու համար*:

Այս սահմանումով որոշվում է աշխարհագրական կանխատեսման ոչ միայն *բովանդակությունը* («ապագա վիճակի ու զարգացման հնարավոր ուղղությունների մասին գիտականորեն հիմնավորված դատողությունների ու հաշվարկների մշակում») և *նպատակը* (կառավարման վճիռներ ընդունելու համար անհրաժեշտ նյութի տրամադրում), այլև *ընդհանրական օբյեկտը*: Այդպիսի օբյեկտ է աշխարհագրական թաղանթը, մարդ անհատի և մարդկային հասարակության *բնական միջավայրը*: Դա բաղկացած լինելով տարբեր ծագման, բովանդակության ու ենթակարգության բնական գեոհամակարգերից, աշխարհագրական օբյեկտներից, կազմում է մարդկային *հասարակության գոյության նյութական հիմքը*:

Աշխարհագրական միջավայր հասկացությունը այդ նյութական հիմքից բացի ընդգրկում է նաև *հարաբերությունները բնության ու հասարակության միջև և հասարակության ներսում*:

Հայտնի է, որ աշխարհագրական գիտությունների կառուցվածքը արտացոլում է աշխարհագրական թաղանթի (և աշխարհագրական միջավայրի) *կոմպոնենտային և տարած-*

քային կառուցվածքը: Այդ կառուցվածքին համապատասխան էլ **ձևավորվել են աշխարհագրական կանխատեսման կառուցվածքի ու տարատեսակների մասին պատկերացումները:**

Աշխարհագրական կանխատեսման, որպես գիտական կանխատեսման ինքնուրույն ուղղության ձևավորման սկզբնական փուլում շրջանառության մեջ դրվեցին նրա **օրյեկտների վերաբերյալ** տարբեր դատողություններ, տրվեցին **տարբեր գիտական սահմանումներ:** Հարցը հատկապես ակտիվ քննարկման նյութ է եղել սոցիալիստական երկրների աշխարհագետների շրջանում: Տարածայնությունների հիմնական առարկան վերաբերել է **կանխատեսման կապին պլանավորման հետ**, որը այդ երկրների էկոնոմիկայի կառավարման գլխավոր միջոցն էր:

Ընդունվում էր մեթոդաբանական այն դրույթը, որ երևույթի ապագայի մասին դատողությունը **կարող է հենվել միայն նրա անցյալի և ներկայի վերլուծության վրա:** Բայց պրակտիկ կյանքում այլ մոտեցում է տիրապետել: Իրականում սոցիալիստական էկոնոմիկայի, բնօգտագործման, արտադրողական ուժերի զարգացման, սոցիալական ոլորտի պետական պլանավորման հիմքում դրվում էին սոցիալ-տնտեսական նպատակներից բացի նաև որոշակի **քաղաքական նպատակներ**, որոնք հաճախ դառնում էին առաջնային: Մշակվում և իրագործվում էին այնպիսի միջոցառումներ, որոնք պետք է ապահովեին **կուսակցական դիրեկտիվներից բխող քաղաքական նպատակների** իրականացումը:

Գիտական միտքը (նաև սոցիալիստական երկրներում) աստիճանաբար եկավ այն համոզման, որ կանխատեսումը չի կարելի նույնացնել պետական պլանավորման հետ: Այն պետք է դիտարկել **որպես գիտական ճանաչողության ինքնուրույն քննադատ, առանձին փուլ:**

Դեռևս անցյալ դարի 60-ական թվականներին լայն ընդունելության արժանացավ Մոսկվայի պետական համալսարանի տնտեսական աշխարհագրության ամբիոնի վարիչ, պրոֆ. Յու. Գ. Սաուշկինի այն ձևակերպումը, որ *կանխատեսումը հենվում է երևույթների զարգացման (ինքնազարգացման) օրենքների ու օրինաչափությունների վրա, որոնք մարդու ցանկությունից անկախ են*: Դրանց բացահայտման հիման վրա *մարդը պետք է նախապատրաստվի դիմավորելու ապագան*: Այդ ժամանակներից սկսած ելակետային է դառնում այն դրույթը, որ գիտական կանխատեսումը ոչ թե նույնանում է պլանավորման հետ, այլ *«ճանապարհ է հարթում նրա համար»*¹:

Այդտեղից բխում է, որ կանխատեսումը, ի տարբերություն պլանի, նախատեսում է զարգացման տարբեր հնարավոր ուղղություններ և տարբեր արդյունքներ: Ընդհանրապես նշվում է, որ «Կանխատեսումը - դա մշտապես միջարկում (եկստրապոլացիա) է անցյալից ապագան: Դա հնարավոր է օբյեկտի զարգացման արտաքին պայմանների և ներքին առանձնահատկությունների պահպանման (կայունության) դեպքում»², երբ «արտաքին ու ներքին առանձնահատկությունները» անփոփոխ են: Մինչդեռ աշխարհագրական՝ Երկրի մակերեսին առկա տարածքային համակարգերը «բաց համակարգեր» են, այսինքն ենթակա են անընդհատ փոփոխվող արտաքին պայմանների ազդեցությանը: Իսկ դա նշանակում է, որ աշխարհագրական կանխատեսումը գործ ունենալով զարգացման ներքին ու արտաքին բազմաթիվ գործոնների և դրանց փոխադարձ կապերի հետ, *չի կարող հենվել* միայն ներքին գործոնների հաշվառման վրա և նույնացվել միջարկ-

¹ Саушкин Ю. Г., Географические прогнозы. "Природа" 1968, N 7.

² Проблемы регионального географического прогноза (Состояние, теория, методы). Ответ. редакторы А. П. Капица, Э. Г. Симонов, М., Изд-во "Наука", 1982, с. 42.

ման (էքստրապոլացիայի) հետ, որը ընդամենը, ինչպես արդեն նշել ենք, կանխատեսման մեթոդների բազմաթիվ տարատեսակներից մեկն է միայն:

Երկարատև բանավեճի առարկա է եղել նաև աշխարհագրական կանխատեսման տարատեսակների և դրանց օբյեկտների հարցը:

Այժմ կարող ենք ասել, որ նոր ուսումնասիրությունների և դրանց գիտական արդյունքների տեսական ընդհանրացման արդյունքում արդեն ձևավորվել են աշխարհագրական կանխատեսման *տեսության և գործնական կիրառման* մասին հիմնական պատկերացումները, հստակեցվել են նաև գլխավոր *գիտական հասկացություններն ու կատեգորիաները, մեթոդներն ու եղանակները*:

Այդ ամենի շնորհիվ կանխատեսումն է համարվում այն *գլխավոր օղակը*, որն աշխարհագրական գիտական հետազոտությունների *արդյունքները կապում է պրակտիկայի հետ և ծառայեցնում է գիտական կառավարմանը, դրա միջոցով է՝ հասարակության գերագույն շահերին*:

Ուշադրության արժանի է աշխարհագրական կանխատեսման բնորոշման հետևյալ տարբերակը ևս, որը ձևակերպվեց ավելի ուշ և հատուկ ընդգծեց պրակտիկ կյանքի այն ուղղությունները, որոնց հետ աշխարհագրական կանխատեսման կապերը հատկապես սերտ են ու արդյունավետ:

Այդ տարբերակը հետևյալն է. «Աշխարհագրական կանխատեսումը համալիր բազմապլան եկոլոգոաշխարհագրական պրոբլեմ է, որտեղ կանխատեսման տեսությունը, մեթոդները և պրակտիկան սերտորեն կապված են բնական միջավայրի ու ռեսուրսների պահպանության, պլանավորման ու նախագծման, նախագծերի փորձաքննության (էքսպերտիզայի) հետ»¹:

---

¹ Коллектив авторов. Географическое прогнозирование и охрана природы, под. редакцией Т. В. Звонковой, К. С. Касимова, МГУ, 1990. с. 3.

Կանխատեսումը (դրա կազմում և աշխարհագրական կանխատեսումը) նոր երանգ է ստանում, երբ ընդունում է կանխատեսման արդյունքները անվերապահորեն պլանավորմանը ծառայեցնելու սկզբունքը (աշխարհագրական կանխատեսման պարագայում նկատի է առնվում տարածքային (ռեգիոնալ) պլանավորումը):

Իսկ ո՞րն է պլանավորման էությունը:

Պլանավորում գիտական հասկացությունը ընկալվում է որպես հասարակական կյանքի կազմակերպման անհրաժեշտ ուղեկիցը հանդիսացող *կառավարման գործընթացի անհրաժեշտ օղակ*, պետական կառավարման և ընդհանրապես *կառավարման պարտադիր բաղադրիչ*:

Ներկայումս պլանավորումը տարածված մեթոդ է *աշխարհի բոլոր զարգացած և նոր զարգացող երկրներում* անկախ դրանց պետական կարգից (կառավարման ձևից) ու քաղաքական ռեժիմից (վարչակարգի տիպից):

Պլանավորումը կառավարման ամեն մի տեսակի բաղկացուցիչ մասն է: Դա երկրի, դրա տարածքային միավորի, հասարակության, տնտեսական համակարգի ապագային ուղղված գործողությունները և դրանց իրականացման միջոցներն ու եղանակները որոշող պլանի մշակումն է:

Տնտեսության կենտրոնացված կառավարում ունեցող երկրներում պլանավորումն ունի պետական հանձնարարության բնույթ և պետական պլանի անհրաժեշտ բաղադրիչն է (այդպես է եղել մեզանում մինչև 1991 թ.): Շուկայական տնտեսության պայմաններում պլանավորումը իրականացվում է կոմպանիայի, ֆիրմայի, մասնավոր և ինքնավար կազմակերպությունների կառավարման համակարգում: Հաճախ դա ունենում է ոչ թե պաշտոնական պարտադիր փաստաթղթի ուժ, այլ *ինդիկատիվ, հուշող, առաջարկող բնույթ*: Ինդիկատիվ պլանավորումը *պլանավորման հատուկ տեսակ* (լատ.

indicator-ցուցիչ բառից), *պլան-պրոզնոզ* է, որը նպատակ ունի տնտեսավարող սուբյեկտներին, ֆիրմաներին, կոնցեռներին կողմնորոշելու այնպիսի սեփական պլաններ մշակելու, որը հաշվի կառնի համապատասխան գիտահետազոտական հիմնարկների տեսակետները (կանխատեսումները) հիշյալ տնտեսական երևույթի զարգացման միտումների ու հնարավոր ապագայի վերաբերյալ: Ինչպես տեսնում ենք, ինդիկատիվ պլանը պարտադիր ուժ չունի, ուղղակիորեն բխում է գիտական կանխատեսումից, նախատեսում է զարգացման տարբեր հնարավոր ուղղություններ և տարբեր արդյունքներ:

Ժամանակակից աշխարհում պլանավորման ցանկացած տեսակի համար հիմք է ծառայում *ինֆորմացիան*:

Ինֆորմացիա հասկացությունը (լատ. information- ծանուցում, ծանոթացում, բացատրություն բառից) փիլիսոփայության կողմից օգտագործվել է հնագույն ժամանակներից, բայց վերջերս միայն կիրառնետիկայի շնորհիվ ստացել է ներկայիս շատ ավելի լայն իմաստը: Այժմ էլ նա *կապ* և *կառավարում* հասկացությունների հետ միասին հանդես է գալիս որպես կենտրոնական *իմացաբանական կատեգորիա*, թեև ունի աշխարհայացքային ու փիլիսոփայական տարբեր մեկնաբանություններ ու բացատրություններ: Այն օգտագործվում է ժամանակակից գիտության բոլոր բնագավառներում, իսկ «ինֆորմացիոն մոտեցումը, որը ներառում է գաղափարների ամբողջությունն ու մաթեմատիկական միջոցների որոշակի համալիր, հանդես է գալիս որպես *հետազոտությունների համագիտական միջոց*»¹ (ընդգծումը - Լ. Վ.):

Ինֆորմացիայի տարբեր մեկնաբանություններից և բացատրություններից առանձնացնենք հետևյալը, որն ուղղակիորեն կապվում է աշխարհաճանաչողության և կանխատեսման հետ. «ինֆորմացիան մեկն է այն 3 հիմնարար սուբստան-

¹ Философский энциклопедический словарь ИСФРА-М., М., 1998, с. 186.

ցիաներից (նյութ, էներգիա, ինֆորմացիա), որոնք կազմում են տիեզերքի էությունը և ընդգրկում են մտավոր գործունեության ամեն մի արդյունք, նախ և առաջ գիտելիքները և մտավոր պատկերները»¹:

Ինֆորմացիա հասկացության հետ մեր թռուցիկ ժամոթացումը ավարտենք դրա այն սահմանումով, որ տվել է պետական կառավարման տեսության ռուս անվանի մասնագետ Գ. Վ. Ատամանչուկը:

Քննարկելով տեսության ինֆորմացիայի տարբեր հատկանիշները և առնչությունները պետական կառավարման համակարգի հետ, նա տալիս է հետևյալ սահմանումը. «...ինֆորմացիան լինելով տարաբնույթ տվյալների, փաստերի, համապատասխան օբյեկտների, երևույթների, պրոցեսների, հարաբերությունների, իրադարձությունների և այլ այնպիսի տվյալների միասնություն, որոնք հավաքված ու համակարգված են օգտագործման համար պիտանի տեսքով, կազմում է պետական կառավարման հիմքը»²: (Աշխարհագրական կանխատեսման և կառավարման առնչությունների մասին մանրամասն տես 5.4 ենթազխում):

Եզրակացությունը հետևյալն է. եթե ընդունում ենք այն իրողությունը, որ «*ինֆորմացիան* պետական կառավարման հիմքն է», ինչպես նաև այն ճշմարտությունը, որ *աշխարհագրական կանխատեսումը* աշխարհագրական օբյեկտների ու երևույթների հնարավոր ապագայի մասին *ինֆորմացիայի ստացումն է*, ապա անհրաժեշտաբար բխում է այն հետևությունը, որ *աշխարհագրական կանխատեսումը* կարող է որակվել որպես *պետական կառավարման հիմքը ձևավորող քա-*

¹ Б. А. Райсберг, Л. Ш. Лозовский, Е. Б. Стародубцева Современный экономический словарь, М., ИНФРА-М., 1997, с. 135.

² Г. В. Атаманчук. Теория государственного управления, 4-е, издание, ОМЕГА-Л. М., 2006, с. 329.

ղաղրիչ, որպես պետական կառավարման «տարածքային կառավարում» կոչվող ուղղության գիտատեսական հիմք:

5.3 Աշխարհագրական կանխատեսումը և Կայուն զարգացման հայեցակարգը

Կրկնենք, որ աշխարհագրական կանխատեսման գործնական, կիրառական ֆունկցիան (տե՛ս գլ. 3) ընդհանրապես կառավարման (ոչ միայն պետական) գիտատեսական հիմքի ամրապնդումը և երևույթի ինքնազարգացման վրա ներգործելու և կառավարելու արդյունավետության բարձրացումն է: Այդ ֆունկցիան նա կատարում է նրանով, որ հանդես է գալիս որպես կառավարման պրոցեսի ենթակարգային օղակներից բաղկացած *միասնական շղթայի սկզբնական և հիմնարար օղակը:*

Շղթայի *հաջորդ օղակներն են* գիտական կանխատեսման արդյունքների վերլուծությունն ու ընդհանրացումը, դրանց վրա ներգործելու նպատակների և ուղղությունների որոշումը, զարգացման հայեցակարգի ու ծրագրերի մշակումը, պլանավորումը (կոնկրետ պլանների կազմումը), պլանների կատարումն ապահովող օրենքների, որոշումների ու միջոցառումների մշակումն ու իրականացումը:

Տվյալ դեպքում առանձնահատուկ կարևորություն է ձեռք բերում կանխատեսման ենթակա օբյեկտի ու երևույթների սոցիալ-տնտեսական զարգացման ցանկալի և տեսականորեն հիմնավորված ուղղությունների, այլ կերպ ասած *հասարակական զարգացման գերնպատակի գաղափարախոսության ու հայեցակարգի որոշումը:*

21-րդ դարում մարդկային հասարակության համար առանցքային նշանակության այդպիսի գաղափարախոսու-

թյուն ու հայեցակարգ է հանդիսանում *Կայուն զարգացման մասին ուսմունքը*, որը ձևավորվեց 20-րդ դարի վերջերին:

Անցյալ դարում տեղի ունեցած երկու համաշխարհային պատերազմները, «ժողովրդագրական պայթյունը», գիտատեխնիկական աննախադեպ նվաճումները, մարդկության գոյության տնտեսական ու սոցիալական զարգացման համար բնական հիմք հանդիսացող աշխարհագրական թաղանթի վրա մարդածին ճնշման հարաճուն մեծացումը *օրակարգի հարց դարձրին հասարակություն-բնական* միջավայր հարաբերությունների բարելավման, մարդկության բնական միջավայրի որակի պահպանման, գալիք սերունդների գոյության ու զարգացման պայմանների ապահովման հիմնախնդիրների լուծումը:

1960-ական թվականների վերջին 70-ական թվականների սկզբին արդեն ակնհայտ դարձավ, որ *հիշյալ հիմնախնդիրների լուծման անհրաժեշտության գիտակցումը և գիտական լուծումը* դուրս են եկել առանձին հետազոտողների ու գիտնականների խմբերի հետաքրքրությունների շրջանակներից և ձեռք են բերել *համամարդկային հնչեղություն*: Ավելին, այդ հիմնախնդիրների և դրանց առանձին բաղադրիչների հետազոտությամբ զբաղվող գիտության ճյուղերին և ուղղություններին (աշխարհագրություն, կենսաբանություն, մարդաբանություն, ազգագրություն, սոցիոլոգիա, քաղաքագիտություն, տնտեսագիտություն և մի քանի ուրիշներ) ավելացան նոր ճյուղեր և ուղղություններ, որոնք իրենց կոնկրետ գիտական նվաճումները սկսեցին *գնահատել մարդկության գոյության ու ապագայի համար անհրաժեշտ պայմանների հնարավոր փոփոխությունների դիրքերից*:

Մարդկության զարգացման հնարավոր ուղղությունները և տեսանելի ապագան դադարեցին լոկ գիտական շրջանակ-

ների քննարկման հարց լինելուց և *ձեռք բերեցին լայն հասարակական հնչեղություն:*

1972 թ. արդեն Միավորված Ազգերի Կազմակերպության (ՄԱԿ) հովանավորությամբ Շվեդիայի մայրաքաղաք Ստոկհոլմում կայացած «Մարդու շրջակա միջավայր» թեմայով միջազգային գիտաժողովը հանրության ուշադրությունը հրավիրեց այն երևույթի վրա, թե ինչպես է *մարդկային գործունեությունը վնասում շրջակա միջավայրը և վտանգում մարդկության ապագան:*

Սկզբունքային նշանակության իրադարձություն էր ՄԱԿ-ի կազմում հատուկ մարմնի՝ *ՄԱԿ-ի Կայուն Ջարգացման Հանձնաժողովի ստեղծումը:* Այդ ժամանակ արդեն ձևակերպվեց «Կայուն զարգացման հայեցակարգի» առանցքային դրույթը՝ «Ջարգացումը համարվում է Կայուն, եթե այն թույլատրում է բավարարել ներկայիս պահանջներն ու կարիքները՝ չվտանգելով ապագա սերունդների սեփական կարիքները հոգալու կարողությունները»¹: Հիմնարար նշանակություն ունեւր այն տեսակետը, որ *տնտեսական զարգացումը չի կարող կանգ առնել, քայց այն պետք է փոխի իր ուղղությունը հարմարվելով երկրագնդի սահմանափակ էկոլոգիական հնարավորությունների:*

Երկիր մոլորակի՝ որպես մարդկության ընդհանուր տան ապագայի հիմնախնդիրները դարձան աշխարհի բոլոր առաջադեմ երկրների, ամբողջ *միջազգային հանրության մտահոգության առաջնահերթ առարկան:*

Ստոկհոլմի գիտաժողովից 10 տարի անց Ռիո Դե ժանեյրոյում հրավիրվեց *Շրջակա միջավայրի և զարգացման* գագաթաժողովը: Նրան մասնակցեցին աշխարհի շուրջ 180 երկրների պետական առաջին դեմքեր և կառավարության ներկա-

---

¹ Գ. Սարգսյան, Կ. Դանիելյան, Լ. Վալեսյան և ուրիշներ, Մարդկության կայուն զարգացման հիմունքներ, ԵՊՀ, Երևան, 2004 թ., էջ 25:

յացուցիչներ: Գազաթաժողովում բոլոր մասնակիցների ստորագրությամբ ընդունվեց *Հռչակագիր Շրջակա միջավայրի և զարգացման վերաբերյալ*: Հաստատվեց *«21-րդ դարի օրակարգ» փաստաթուղթը*, ինչպես նաև ստորագրվեցին կոնվենցիաներ Կլիմայի փոփոխության և Կենսաբազմազանության վերաբերյալ:

Հաջորդ կարևորագույն քայլը կատարվեց 5 տարի անց, երբ ՄԱԿ-ի Գլխավոր Ասամբլեայի հատուկ նիստը Նյու Յորքում ընդունեց *«Օրակարգ 21-ի» Հետագա իրականացման ծրագիր* կոչվող փաստաթուղթը: Այս փաստաթղթի պահանջներին համապատասխան ՄԱԿ-ի անդամ բոլոր պետությունները, ինչպես նաև ՄԱԿ-ում գրանցված բոլոր միջազգային կազմակերպությունները իրականացնում են կոնկրետ քայլեր ուղղված Կայուն զարգացման հայեցակարգը ներկայացնող միջազգային փաստաթղթերով սահմանված սկզբունքների կատարմանը¹:

Կայուն զարգացման իրականացումը համաշխարհային մասշտաբով նոր թափ առավ 2002 թ. Հարավ Աֆրիկյան Հանրապետության Յոհաննեսբուրգ քաղաքում կայացած Կայուն զարգացման համաշխարհային գազաթաժողովից հետո: Գազաթաժողովում ներկայացված 193 երկրների պաշտոնական պատվիրակությունները (դրանց թվում և ՀՀ կառավարական պատվիրակությունը) ընդունեցին *միացյալ գործողությունների պլան* և դրա իրականացմանն ուղղված *կոնկրետ պարտավորություններ*:

Այժմ մարդկությունը հանձին աշխարհի ներկայիս բոլոր պետությունների բարձրագույն իշխանությունների և մի քանի տասնյակ առաջատար միջազգային կազմակերպությունների իր առջև ծառայած հիմնախնդիրներին, համաշխարհային

---

¹ Հ. Սարգսյան, Կ. Դանիելյան, Լ. Վալեսյան և ուրիշներ, Սարդկության կայուն զարգացման հիմունքներ, ԵՊՀ, Երևան, 2004 թ., էջ 41:

տնտեսական, սոցիալ-մշակութային ու քաղաքական զարգացումներին, միջազգային հարաբերություններին, պատերազմին ու խաղաղությանը, մարդ-բնություն հարաբերություններին և գալիք սերունդների ապագային առնչվող հարցերի լուծումը փնտրում է **Կայուն զարգացման հայեցակարգի սկզբունքների ու մոտեցումների հետևողական իրականացման մեջ:**

Այդ սկզբունքներն ու մոտեցումները ընդգրկում են մարդ-անհատի, մարդկային խմբերի, ժողովուրդների ու ազգերի, մշակույթների ու քաղաքակրթությունների **գոյության, զարգացման, ինչպես նաև փոխհարաբերությունների բոլոր ոլորտներն ու տեսակները:**

Կայուն զարգացման հայեցակարգը մարդկությանը մտահոգող հիմնախնդիրները դիտարկում է որպես մեկ **միասնական ամբողջություն՝ բաղկացած տնտեսական-արտադրական գործունեության, հոգևոր աշխարհի, մարդկանց իրավունքների ու պարտականությունների փոխկապակցված ու փոխալսմաննավորված բազում տարրերից՝ իրենց արտաքին ու ներքին կապերով հանդերձ:** Այդ ամբողջությանը բնորոշ են **բաց համակարգի** բոլոր որակական հատկանիշները (ամբողջականություն, կառուցվածքայնություն և այլն):

Ակնհայտ է դառնում այն նմանությունը, **իսկ որոշ դեպքերում էլ նույնականությունը,** որ **առկա է Կայուն զարգացման հայեցակարգի բովանդակության, կառուցվածքի, ռազմավարական ու մարտավարական նպատակների և աշխարհագրական գիտության համակարգի, նրա ուսումնասիրության օբյեկտների՝ աշխարհագրական թաղանթի, վերջինիս բաղադրիչ հանդիսացող գեոհամակարգերի աշխարհագրական կանխատեսման բովանդակության, ռազմավարական ու մարտավարական նպատակների միջև:** Նման պայմաններում միանգամայն տրամաբանական ու հիմնավորված պետք է համարել, որ Կայուն զարգացման հայեցակարգի՝ որպես համընդ-

հանուր ընդունելության արժանացած գաղափարախոսության ձևավորումն և դրա պաշտոնական ընդունումը աշխարհի երկրների և միջազգային կազմակերպությունների կողմից *դրական արձագանքի արժանացավ առաջին հերթին աշխարհագետների շրջանում և գնահատվեց որպես աշխարհագրական գիտությանը ներկայացվող նոր սոցիալական պատվեր:*

80-ական թվականներից սկսած, հատկապես Ռիո - 92 գագաթաժողովից հետո կտրուկ աճեցին այն ուսումնասիրությունները, որոնք հետապնդում էին Կայուն զարգացման հայեցակարգի շրջանակներում ձևակերպված տնտեսական, սոցիալական, բնապահպանական, քաղաքական, հասարակական կյանքի *տարածքային կազմակերպման և բնական պայմանների ու մարդկության ներդաշնակ զարգացման հիմնախնդիրների լուծմանը նպաստելու նպատակ: Աշխարհի պետությունների մեծ մասում ակնհայտ դարձավ կիրառական, կառուցողական նշանակության աշխարհագրական հետազոտությունների գերակշռությունը:*

Այդ գործընթացից դուրս չմնացին նախկին ԽՍՀՄ անկախացած հանրապետությունները նույնպես: Հատկանշական է, որ դա համընկավ նոր անկախացած երկրների մեծ մասում աշխարհագրական գիտության *պաշտոնական կարգավիճակի քարձրացման* հետ: Բոլոր երկրներում, *բացառությամբ Հայաստանի*, ստեղծվեցին և այժմ հաջողությամբ գործում են *ակադեմիական աշխարհագրական ինստիտուտներ և պետական հովանավորություն ունեցող այլ գիտահետազոտական կենտրոններ¹:*

---

¹ Հայաստանի Հանրապետությունում իրադարձությունները զարգացան այլ ուղղությամբ: Ոչ միայն չստեղծվեցին անկախացմանը նպաստող և պետականության կայացմանը սպասարկող աշխարհագրական կենտրոններ, այլև գիտությունը այսպես կոչված թեմատիկ ֆինանսավորման փոխադրելու շրջանակներում վերացան ինստիտուտական բաժինները: Փակվեց նաև ԳՎ երկրաբանական գիտությունների ինստիտուտի աշխարհագրության բա-

Հետխորհրդային տարածքում գիտական ներուժը պահպանելու և զարգացնելու, այն նոր անկախացած երկրների պետականության կայացմանը ծառայեցնելու նպատակով հիմնվեց *Գիտությունների ակադեմիաների միջազգային ասոցիացիա* (ԳԱՄԱ): Դրա կազմում հիմնվեցին տարբեր ուղղությունների գիտական խորհուրդներ, դրանց թվում և *Աշխարհագրական հիմնարար պրոբլեմների միացյալ խորհուրդ*, որտեղ միավորվեցին հետխորհրդային հանրապետությունների աշխարհագրական ուղղվածության գիտական կենտրոնները (ՀՀ-ը ներկայացվեց Երևանի պետական համալսարանի աշխարհագրական ֆակուլտետի և Հայկական աշխարհագրական ընկերության ներկայացուցիչներով):

Աշխարհագրական հիմնարար պրոբլեմների խորհուրդը իր առաջին գիտական նստաշրջանում քննարկեց *«Անկախ պետությունների համագործակցության երկրների Կայուն զարգացմանն անցնելու հիմնախնդրի աշխարհագրական ասպեկտները»* հարցը: Նստաշրջանի արդյունքները, որ հրատարակվեցին առանձին գրքով, խմբավորվեցին հետևյալ 3 բաժինների մեջ. 1. Կայուն զարգացման հիմնախնդիրը և էկոլոգիական անվտանգությունը, 2. Անցումը Կայուն զարգացմանը հետխորհրդային տարածքում, 3. Աշխարհագրական գիտությունը և կրթությունը դարերի սահմանազխին¹:

ժինը: Աշխարհագրական գիտությունը, որ աշխարհի բոլոր երկրներում ընդունվում է որպես *«Պետականության ատրիբուտ»*, մեզանում զրկվեց պետական ֆինանսավորումից: Դրան հաջորդեց երկրորդ հարվածը՝ մինչ այդ ԳԱ համակարգում գործող հանրապետության հնագույն (ստեղծված 1935 թ.) և պետական բյուջեից ֆինանսավորվող միակ գիտահասարակական կազմակերպությունը՝ *Հայկական աշխարհագրական ընկերությունը* (ԽՍՀՄ աշխարհագրական ընկերության մասնաճյուղը) զրկվեց պետական ֆինանսավորումից և գիտական աշխատանք կատարելու հնարավորությունից:

¹ Географические аспекты проблемы перехода к устойчивому развитию содружества независимых государств (Отв. ред. В. М. Котляков), Киев-М., 1999.

Ինչպես նշված է ժողովածուի նախաբանում (հեղինակ Ռուսաստանի ԳԱ ակադեմիկոս Վ. Մ. Կոտլյակով), «ԱՊԳ երկրների աշխարհագետներին հուզող կենտրոնական գիտական հիմնախնդիրներից է անցումը Կայուն զարգացմանը որպես վերջերս հայտնված անկախ պետություններից յուրաքանչյուրի *կայացման անհրաժեշտ փուլի*: Այդ իսկ պատճառով օրակարգում հիմնական տեղը գրավեց բանավեճը բնության և հասարակության ապագա Կայուն զարգացմանն անցնելու աշխարհագրական ասպեկտների մասին: Քննարկվեց «Կայուն զարգացման» ոչ միանշանակ հասկացությունը, Կայուն (հավասարակշռված) զարգացման չափանիշներն ու ցուցանիշները, այդպիսի զարգացման հեռանկարները աշխարհագրության տեսակետից»¹:

Գիտաժողովը արձանագրեց, որ Կայուն զարգացման սկզբունքներն ու մոտեցումները միտված են ապագային: Առանցքային հարցն այն է, թե *մարդկությունը արդյո՞ք ի վիճակի է և ի՞նչ միջոցներով ու եղանակներով կկարողանա վերագնահատել ու վերափոխել զարգացման ավանդական ուղին և անցում կատարել դեպի բնության ու հասարակության ներդաշնակ ու հավասարակշռված զարգացումը*:

Ապացուցման կարիք չի զգում, որ այդ խնդիրների լուծումը գիտության առանձին ճյուղերի հնարավորություններից վեր է և պահանջում է գիտություն կոչվող սուպերհամակարգի բոլոր բաղադրիչների, այլ կերպ՝ մարդկության ողջ մտավոր ու հոգևոր կարողությունների համատեղ ջանքեր:

Ակնհայտ է նաև, որ այդ սուպերհամակարգում գլխավոր դերակատարություն կարող են կատարել ոչ թե մատերիայի շարժման առանձին ձևերի (մեխանիկական, ֆիզիկական, քի-

---

¹ Նույնը, էջ 5:

միական, սոցիալական) ուսումնասիրությամբ զբաղվող ճյուղերը, այլ գիտության ավանդական դասակարգումով առանձնացված այն ճյուղերը, որոնց *ուսումնասիրության օբյեկտներն իրենց բովանդակությամբ ու կառուցվածքով բարդ դիմանիկ համակարգեր են, իսկ ուսումնասիրության մեթոդաբանական ուղղվածությունը, սկզբունքներն ու մեթոդներն ունեն ցայտուն արտահայտված ինտեգրատիվ բնույթ*: Հենց այդ գիտությունների միասնական ուժերով է, որ հնարավոր կլինի դրական լուծում տալ Կայուն զարգացման հայեցակարգին համապատասխան և իրենց բովանդակությամբ ավելի քան *բարդ, համակարգային մոտեցում պահանջող հիմնախնդիրներին*.

Գրքի նախորդ գլուխներում, մասնավորապես աշխարհագրության գիտաճանաչողության հատկանիշներին, կառուցողական ներուժին և աշխարհագրական կանխատեսմանը նվիրված բաժիններում, որտեղ ներկայացվեցին աշխարհագրության ուսումնասիրության և աշխարհագրական կանխատեսման օբյեկտները, մենք տեսանք, որ արդի, տեսականորեն *վերագինված աշխարհագրությունը գործ ունի այն բաղադրիչների հետ, որոնք կազմում են Կայուն զարգացման հայեցակարգի հիմնական բովանդակությունը*: Ընդհանրացված ձևով այդ բաղադրիչներն են *մարդկության ընդհանուր տան` աշխարհագրական բաղանթի բնական ոլորտների* (աբիոզեն ու բիոզեն) և մարդուլուրտի տարբեր բարդության բաղադրիչները, որոնք հայտնի են որպես *աշխարհագրական գոյացություններ` գեոհամակարգեր*:

Հայտնի է, որ Կայուն զարգացման համակարգի լայն ճանաչման արժանացած սխեմատիկ մոդելը, որը պատկերված է գծ.15-ում, իրենից ներկայացնում է մարդկային գործունեության չորս հիմնական ոլորտներն իրենց միասնության

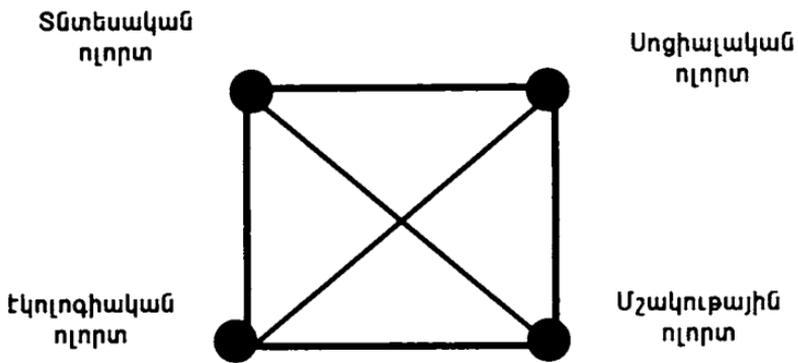
մեջ: Այդ ոլորտներն են *տնտեսականը, սոցիալականը, էկոլոգիականը և մշակութայինը*¹:

Յուրաքանչյուր ոլորտ իր ընդհանրական տեսքով ընդգրկում է ամբողջ մարդկությունը: Բայց և ակնհայտ է, որ Կայուն զարգացման ուշադրության կենտրոնում գտնվող *հիմնախնդիրները գոյություն ունեն տարածության մեջ և հանդես են գալիս միասնաբար*: Դրա հետ մեկտեղ դրանք երկրագնդի տարբեր մասերում, տարբեր աշխարհագրական պայմաններում ունեն իրենց տեղական առանձնահատկությունները և տարբերակված լուծումներ են պահանջում: Ակնհայտ է դառնում, որ Կայուն զարգացման համակարգի թվարկված հիմնական բաղադրիչները, այսինքն տնտեսական, սոցիալական, էկոլոգիական ու մշակութային ոլորտները այսպես, թե այնպես *նույնանում են աշխարհագրական թաղանթին և նրա արհողեն, բիոզեն և հասարակական կյանքի ոլորտներին*:

Վաղուց հայտնի է արդեն հիշատակված փիլիսոփայական այն դրույթը, որ ինչպես բնական, այնպես էլ հասարակական երևույթների բոլոր տեսակները, անկախ իրենց ծագումից, բովանդակությունից ու դրսևորման ձևերից ունեն երկու չափում՝ *ժամանակային և տարածական*: Այսօր արդեն բոլորի կողմից ընդունվում է, որ երևույթների *տարածական չափումը, փոփոխությունն ու զարգացումը տարածության մեջ* ունեն ցայ-

---

¹ Տե՛ս Կ. Դանիելյան, Կայուն զարգացման տեսությունն ու պրակտիկան, համաշխարհային գործընթացը և Հայաստանը, Ե., 2008, էջ 9:

Գծ. 15 Կայուն զարգացման համակարգի հիմնական բաղադրիչները

տուն արտահայտված **աշխարհագրական բովանդակություն**: Դա չի նշանակում, որ դրանք կարող են կտրված լինել ժամանակային չափումից, ուստի և ստանում են **տարածաժամանակային դրսևորում և շարունակվում են դիտվել որպես աշխարհագրության ուսումնասիրության օբյեկտ և առարկա**:

Ընդունվում է նաև այն դրույթը, որ աշխարհագրական գոյացությունները լինելով համակարգեր (գեոհամակարգ), այսինքն ունենալով **համակարգի բոլոր հատկանիշները**, գտնվում են ամենասերտ ուղիղ, հակադարձ, ձևափոխված ու միջնորդավորված կապերի մեջ ինչպես նյութական, այնպես էլ հոգևոր աշխարհի երևույթների ոլորտների հետ: Արդյո՞ք դրա ակնառու վկայությունը չէ, որ աշխարհագրական գիտության հավասարազոր բաղադրիչներ են ճանաչվում աշխարհագրական թաղանթը, հետևապես և դրա ոլորտները, որոնք, ինչպես ցույց է տալիս գծ. 15-ը, **Կայուն զարգացման համակարգի հիմնական բաղադրիչներ են հանդիսանում**:

Ուշագրավ է, օրինակ, լայն ճանաչում ունեցող այն փաստը, որ «Աշխարհագետներին մշտապես հատուկ է եղել *հետաքրքրությունը դեպի երկիրը որպես մարդու բնակարանի*: Աշխարհագետներն առաջինն են ուշադրություն դարձրել բնական պրոցեսներին ոչխելամիտ միջամտության բացասական հետևանքների վրա և սկիզբ դրել այն հիմնախնդիրների կառուցողական լուծումներին, որոնք *այժմ կոչում են էկոլոգիական հիմնախնդիրներ»*¹ (ընդգծումը Լ. Վ.):

Վերադառնալով աշխարհագրական կանխատեսման և Կայուն զարգացման հայեցակարգի կապերին ու առնչություններին, նշենք, որ պրոֆ. Իսաչենկոն ընդգծելով էկոլոգիական ոլորտի հետ կապը, նկատի ունի հասկացության լայն, համապարփակ իմաստը, մարդկության գոյության ու զարգացման համար նյութական հիմք ծառայող բնությունը, բնական միջավայրը և դրա խելամիտ օգտագործումը: Ինչ վերաբերում է Կայուն զարգացման հայեցակարգի մյուս հիմնական բաղադրիչների՝ տնտեսական, սոցիալական և մշակութային ոլորտների հետ աշխարհագրական գիտության առնչություններին, ապա հիշենք, որ դրանք նույնպես, ինչպես «էկոլոգիական ոլորտը» (հատկապես տարածքային կազմակերպման առումով) լիովին վերաբերում են աշխարհագրական գիտությունների (և աշխարհագրական կանխատեսման) համակարգին և դրա բաղադրիչներ հանդիսացող ինտեգրալ աշխարհագրական և սոցիալ-տնտեսաաշխարհագրական ճյուղերին:

Կարծում ենք, որ Կայուն զարգացման հայեցակարգի և աշխարհագրական գիտությունների համակարգի սկզբունքների, մոտեցումների և նպատակների *մեծանությունն ու նույնականությունը* աշխարհագետների և հարակից մասնագետների կողմից ընկալվում են ամբողջ խորությամբ և *ընդունվում են որպես գործողության ծրագիր*:

¹ Исаченко А. Г. География в современном мире. М., 1998. с. 89

Նույնը չի կարելի ասել գիտական այլ ճյուղերի ներկայացուցիչների և պետական կառավարման ռազմավարության ու մարտավարության համար մի շարք պատասխանատուների մասին: Այստեղից բխում է աշխարհագրության և Կայուն զարգացման հայեցակարգի *նույնականության հարցի լրացուցիչ պարզաբանման անհրաժեշտությունը*:

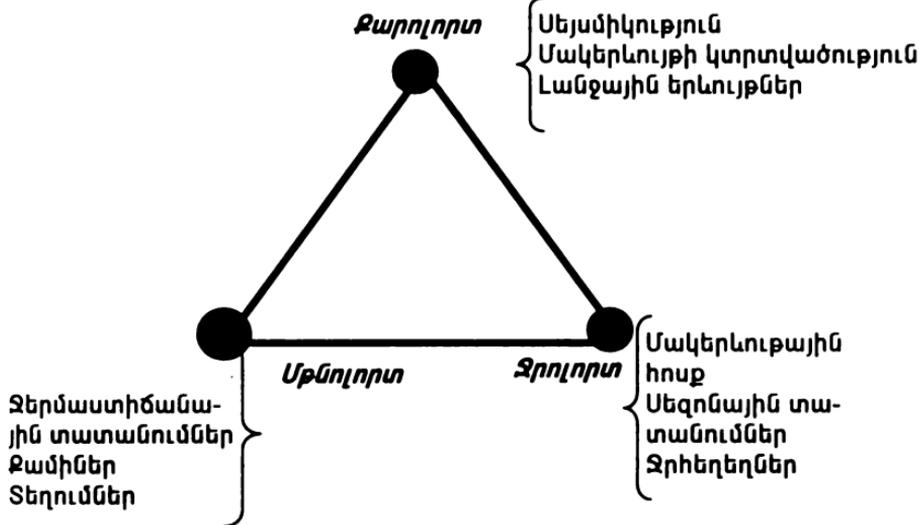
Կայուն զարգացման համակարգի կառուցվածքի, հիմնական բաղադրիչների և ազդեցության բնագավառների և սոցիալական նպատակների մասին բավարար բացատրություն արդեն տրվեց: Ներկայացվեց նաև գիտական հասարակության և քաղաքական շրջանակների կողմից հավանության արժանացած սկզբունքային մոդելը (գծ.15):

Այժմ փորձենք նման մոտեցումով ներկայացնել աշխարհագրական գիտության (իսկ դա նշանակում է նաև աշխարհագրական կանխատեսման) համակարգի երեք խումբ բաղադրիչների՝ *արհոգեն ոլորտների, կենսոլորտի և մարդոլորտի, դրանց հատկանիշների ու բնորոշ երևույթների մոդելները*: Դա հնարավորություն կտա ավելի հիմնավորված պատկերացում կազմել Կայուն զարգացման գաղափարախոսության սոցիալ-քաղաքական նպատակների պրակտիկ իրականացման համար աշխարհագրական կանխատեսման անհրաժեշտության, նաև հնարավորությունների ու արդյունավետության մասին:

Ներկայացնենք աշխարհագրական գիտություն համակարգի (ներառյալ աշխարհագրական կանխատեսումը) վերոհիշյալ 3 մոդելները:

Մոդել առաջին.

Արիոգեն ոլորտներ, երևույթներ, հատկանիշներ

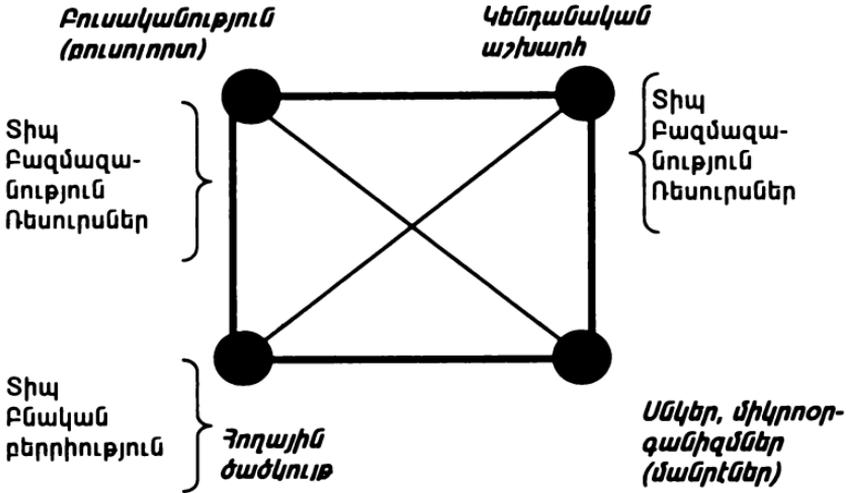

Գծ. 16. Արիոգեն համակարգ

Առաջին մոդելը ներկայացնում է մարդկության ընդհանուր տան՝ Երկիր մոլորակի աշխարհագրական թաղանթի արիոգեն ոլորտները՝ քարոլորտը, մթնոլորտն ու ջրոլորտը, դրանց առավել բնորոշ հատկանիշներն ու երևույթները: Դրանք այն գլխավոր տարրերն են, որոնք ի մի վերցրած հիմք են ծառայել Երկրի վրա կյանքի ծագման համար, իսկ այսօր՝ Կայուն զարգացման համակարգի էկոլոգիական բաղադրիչի ձևավորման համար և կանխորոշում են հասարակության զարգացման նաև տնտեսական ու սոցիալական ոլորտները:

Մոդել երկրորդ՝

Բիոզեն ոլորտ (կենսուլորտ), երևույթներ, հատկանիշներ

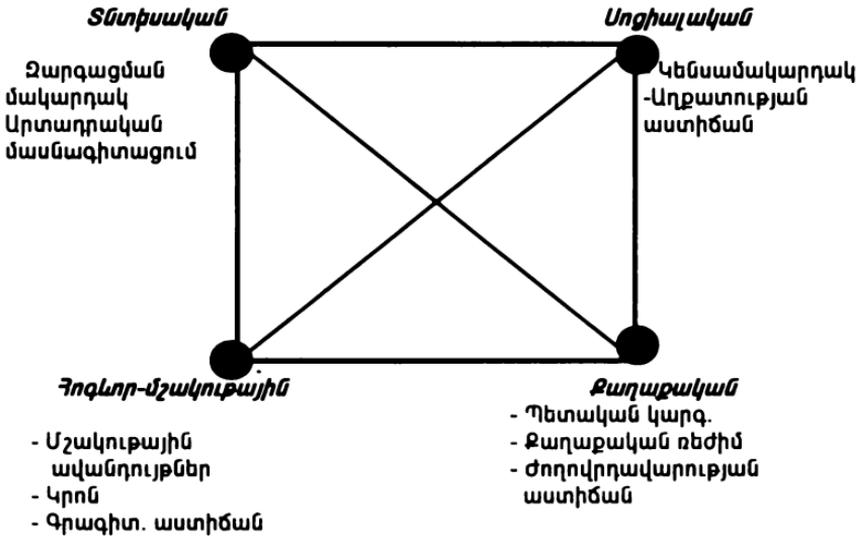
Պժ. 17. Բիոզեն համակարգ

Կենսուլորտը ձևավորվելով ու զարգանալով աշխարհագրական թաղանթի աբիոզեն ոլորտների հիմքի վրա, մտնելով դրանց հետ փոխազդեցության մեջ և բաղկացած լինելով բուսականությունից, կենդանական աշխարհից, հողային ծածկույթից, սնկերից և միկրոօրգանիզմներից (մանրէներից) ձևավորել է այնպիսի բնական միջավայր, որտեղ կարող էր ի հայտ գալ և այսօր էլ գոյատևել ու զարգանալ մարդկային հասարակությունը:

Նման պայմաններում հասկանալի է, որ Կայուն զարգացման համակարգի էկոլոգիական ոլորտի հիմնախնդիրները ուղղակիորեն կապված են կենսուլորտի վիճակի, հատկանիշների և այնտեղ ընթացող երևույթների ներկայի և ապագայի հետ:

Մոդել երրորդ

Հասարակական կյանքի ոլորտներ, երևույթներ, հատկանիշներ

Գծ. 18 Մարդուլորտ (սոցիուլորտ)

Ինչպես ակնհայտ է դառնում երրորդ մոդելի բաղադրիչների համեմատությունից, երկու բաղադրիչները՝ տնտեսականը և սոցիալականը, նույն բովանդակությամբ ու անվանումով կրկնվում են Կայուն զարգացման համակարգի և աշխարհագրական ինտեգրալ կանխատեսման, ինչպես նաև սոցիալ-տնտեսաաշխարհագրական կանխատեսման համակարգերի մոդելներում:

Կայուն զարգացման մոդելի էկոլոգիական բաղադրիչը, ինչպես նշեցինք վերևում, նույնանում է աշխարհագրական թաղանթի աբիոգեն ոլորտների (քարուլորտ, մթնոլորտ, ջրուլորտ) և կենսոլորտի բոլոր չորս բաղադրիչների հետ: Հասարակական կյանքի (մարդուլորտի) մոդելում տնտեսական ու սոցիալական բաղադրիչները առկա են ուղղակիորեն, իսկ հոգևոր-մշակութայինն ու քաղաքականը անուղղակի ձևով՝

որպես դրանց վրա ազդող, ուղղվածությունը պայմանավորող արտաքին գործոններ:

Հետևությունը որոշակի է. Կայուն զարգացման համակարգի սկզբունքները, մոտեցումները, տնտեսական, սոցիալական, հոգևոր-մշակութային, էկոլոգիական ռազմավարական և մարտավարական նպատակները կարող են վերածվել պրակտիկ գործունեության և իրական արդյունք տալ, եթե բարձր մակարդակով իրականացվի դրա *գիտական ապահովումը*:

Ի՞նչ է դա նշանակում: Դա նշանակում է մշակել և իրականալի դարձնել այն *գիտատեսական հիմքը*, որի վրա կարող են կառուցվել և կոնկրետ գործողությունների վերածվել Կայուն զարգացման գաղափարները՝ *մարդկության զարգացման ուղղության փոփոխությունները*, այն հաշվով որպեսզի բավարարվեն ներկայիս պահանջներն ու կարիքները և միաժամանակ չվտանգվեն ապագա սերունդների սեփական կարիքները հոգալու կարողությունները, *որպեսզի ներդաշնակություն հաստատվի բնության և մարդու, մարդկության տարրեր խմբերի, ազգերի, մշակույթների ու քաղաքակրթությունների միջև, որպեսզի չվտանգվի մարդկության ապագան*:

Անվիճելի է նաև, որ Կայուն զարգացման հայեցակարգի իրականացման գիտական ապահովում հնարավոր է, եթե *լիովին օգտագործվի նաև աշխարհագրական գիտության և աշխարհագրական կանխատեսման*, հատկապես դրանց ինտեգրալ ուղղությունների *դեռևս լիովին չճանաչված և ըստ արժանվույն չգնահատված գիտատեսական ու կառուցողական ներուժը*:

5.4 Աշխատատեղի կանխատեսումը որպես ռեգիոնալ քաղաքականության և տարածքային կառավարման գիտատեսական հիմք

Արդեն ասվել է, որ կանխատեսման ամեն մի տարատեսակ, այդ թվում և աշխարհագրական կանխատեսումն ունեն կիրառման սեփական ոլորտներ և հետապնդում են այդ ոլորտներին վերաբերող կոնկրետ նպատակներ:

Տարբեր առիթներ ենք ունեցել նշելու, որ աշխարհագրական կանխատեսման գործնական, կիրառական նշանակությունը գնահատվում է *կառավարում կոչվող գործընթացի գիտատեսական հիմքի մշակմանը դրա մասնակցության աստիճանով ու արդյունավետությամբ*, այն բանով, թե ինչպե՞ս և ինչքա՞նով է դա կատարում այդ գործընթացի միասնական շղթայի սկզբնական (և հիմնարար) օղակի դերը: *Առանց այդ հիմնական օղակի չեն կարող արդյունավետ գործել* կառավարման շղթայի հաջորդ օղակները և չի կարող ստացվել կառավարման ակնկալվող արդյունքը:

Հայտնի է, որ *կառավարումը փիլիսոփայական առումով* բնորոշվում է որպես իրական աշխարհի որոշակի համակարգերի (բնական, սոցիալական, տեխնիկական) *կառուցվածքի և գործառույթների պահպանման, ինքնակարգավորման ու զարգացման ապահովման և մշակված ծրագրի ու նպատակի իրականացման պրոցես*¹:

Բանական մարդը որպես կենդանի օրգանիզմ, կենսաբանական համակարգ, ի սկզբանե գոյատևել և զարգացել է *ինքնակարգավորման հատկանիշի* շնորհիվ: Պատմական զարգացման ընթացքում նա բնական միջավայրի հետ իր հարաբերությունների բարդացմանը համեմատ ընդլայնել ու խորացրել է շրջապատի և այնտեղ ընթացող երևույթների իր

¹ Большая советская энциклопедия: Третье издание, т. 27, с. 33.

ճանաչողությունը, սկսել է ազդել նրանց վրա և ձևավորվել է որպես *կառավարման սուբյեկտ*։ Դրանով է սկիզբ առել մարդու կողմից իրենից անկախ գոյություն ունեցող համակարգերի վրա *նպատակային ներգործումը*։ Իսկ դա արդեն *բնական երևույթները կարգավորելու, որոշակի նպատակի ծառայեցնելու, այսինքն կառավարելու փորձ է եղել*։

Ավելի ուշ մարդը ստեղծել է նաև կառավարվող և նույնիսկ ինքնակառավարվող արհեստական տեխնիկական համակարգեր՝ սկսած պարզագույն ջրանիվից ու հողմաղացից մինչև ներկայիս ամենաբարդ ավտոմատ սարքերը, ատոմային ռեակտորներն ու համակարգչային համակարգերը։

Այդուհանդերձ, որպես առավել բարդ ինքնակառավարվող համակարգեր եղել և այժմ էլ մնում են մարդկային *հասարակական կյանքը, սոցիալական օրգանիզմը* իր բարդ կառուցվածքով, զարգացման բազմաշերտ *օբյեկտիվ պայմաններով* և անհաշվելի ու անկանխատեսելի *սուբյեկտիվ գործոններով*։ Մի հանգամանք, որ հաճախ անհաղթահարելի դժվարություններ է հարուցում դրանց ինչպես կանխատեսմանը, այնպես էլ կառավարմանը։

Կառավարման փիլիսոփայական ընկալման մասին արդեն ասվեց։ Այժմ տեսնենք թե ինչպիսին է դրա *դրսևորումը հասարակական կյանքում*, որը հասարակական համակարգի բաղադրիչների (մարդկային կոլեկտիվների, կազմակերպությունների, հասարակական խմբերի, քաղաքական ու վարչական տարածքային միավորների, պետության, կենտրոնական մարմինների, պետական այլ կառույցների ու քաղաքացիական հասարակության) փոխհարաբերությունից բացի *ընդգրկում է նաև հասարակություն - բնություն հարաբերությունները*։ Այդ հանգամանքը լրացուցիչ բարդություն է հաղորդում հասարակական կյանքի կառավարման ինչպես պրակտիկային, այնպես էլ տեսությանը։ Հասարակական կյանքի զարգացմանը և բարդացմանը զուգընթաց *բարդանում է և դրա բովանդակու-*

թյունը, փոխվում են կառավարման հիմնարար դրույթները, հարստանում է դրա կիրառման բնագավառների համակարգը:

Համընդհանուր է այն տեսակետը, որ վերջին ժամանակներս հետխորհրդային երկրներում աճել է հետաքրքրությունը կառավարման գիտությունների նկատմամբ: Եթե նախկինում դրանց թիվը չէր անցնում 2-3 տասնյակից, ապա այժմ այն կտրուկ աճել է: Նոր անկախացած երկրներում ի հայտ են եկել նախկինում անհայտ մեծաթիվ ճյուղեր, ենթաճյուղեր և ուղղություններ: Դրանց շարքում են նաև *տարածքային կառավարման և աշխարհագրական կանխատեսման* համար առանձնահատուկ հետաքրքրություն ներկայացնող այնպիսի ճյուղեր ու ենթաճյուղեր, ինչպիսիք են *սոցիալական կանխատեսումը, կառավարման սոցիոլոգիան, քաղաքական կառավարումը, պետական կառավարումը, տեղական ինքնակառավարումը (մունիցիպալիտետային կառավարում), ընդհանուր և հատուկ մեմբեջմենտը, ռեգիոնագիտությունը (регионаведение), էկոլոգիական կառավարումը:*

Հայտնի է, որ կառավարման բնագավառների (ոլորտների) համընդհանուր ընդունելության արժանացած դասակարգում դեռևս չկա, չնայած առաջարկությունները մեծաթիվ են ու բազմազան: Այդուհանդերձ, կան կառավարման համակարգի մի քանի ոլորտներ՝ բաղադրիչներ, որոնք ընդունվում են բոլոր հեղինակների կողմից: Դրանց մեծ մասը, ուղղակիորեն կամ միջնորդավորված, վերաբերում են աշխարհագրական գիտությունների համակարգին և աշխարհագրական կանխատեսմանը: Պրոֆ. Վ. Դ. Գրաժդանի կառավարման տեսության դիրքերից մշակած դասակարգումից¹ առանձնացնենք հետևյալները.

---

¹ Stū Г Граждан В. Д., Теория управления, М., ГАРДАРИКИ, 1907, с. 52.

- պետական տարածքային (ռեզիդնալ) կառավարում (ուսումնասիրում են «աշխարհագրությունը» «Ռեզիդնալիստիկան» - «ռեզիդնաբանությունը»),
- ոչ պետական տարածքային կառավարում (ուսումնասիրում են «Քաղաքացիական հասարակագիտությունը», «Քաղաքական աշխարհագրությունը»),
- պետական ճյուղային կառավարում (յուրաքանչյուր ճյուղն ուսումնասիրող գիտությունը),
- քաղաքական կառավարում («Քաղաքագիտություն», «Քաղաքական աշխարհագրություն»),
- արտադրական գործունեության կառավարում («Տնտեսագիտություն», «Տնտեսական աշխարհագրություն», «Մենեջմենտ»),
- տեղեկատվական գործունեության կառավարում («Սոցիալական տեղեկատվություն», «Աշխարհագրական տեղեկատվական համակարգ»),
- գիտական և կրթական գործունեության կառավարում («Գիտաբանություն», «Գիտության աշխարհագրություն», «Մանկավարժություն»):

Դժվար չէ նկատել, որ թվարկված ոլորտների զգալի մասը գտնվում է ճյուղային (մասնավոր) աշխարհագրական կանխատեսման իրավասության շրջանակներում: Բայց առանձնացված են նաև այնպիսիները, որոնց կառավարման միասնական շղթայի սկզբնական օղակը կարող է հիմնվել միայն *աշխարհագրական ինտեգրալ կանխատեսման վրա*: Դրանք տարածքային և ճյուղային կառավարման ոլորտներն են, որոնց համար ամբողջական *ճյուղից բացի կառավարման օրյեկտներ են* ենթակարգության տարբեր աստիճանների վրա գտնվող *գեոհամակարգեր հանդիսացող տարածքային միավորները` ռեզիդնաները*:

Կառավարման տեսությունը *կառավարման ֆունկցիաների* շարքում հատուկ կարևորություն է տալիս ինչպես պետական, այնպես էլ քաղաքացիական *կառավարման կանխատեսումանպատակային կոչվող ֆունկցիային*: Նրա էությունը կառավարող սուբյեկտների՝ «մասնագետ կառավարիչների (կամ գիտնականների) կողմից սոցիալական կանխատեսման մշակումն է, որի հիման վրա ձևավորվում են արդիական սոցիալական հիմնախնդրի լուծման համար օպտիմալ նպատակը» և դրան հասնելու ուղիները¹:

Հասարակական կյանքում կառավարումը հանդես է գալիս որպես կառավարման օբյեկտի վրա կառավարման սուբյեկտի ներգործելու անընդմեջ գործընթաց, որի *նպատակն է ժամանակի և ռեսուրսների նվազագույն ծախսումով առավելագույն արդյունքի ստացումը*.

Գիտության զարգացման, աշխարհի ճանաչողության խորացման հետ մեկտեղ ավելանում է մեզ շրջապատող այն երևույթների թիվը, որոնց զարգացման օրինաչափությունները հայտնի են դառնում գիտությանը, հետևապես այդ օրինաչափությունների հիման վրա հնարավոր է դառնում կանխատեսել հնարավոր ապագան: Դա նշանակում է, նաև, որ ներգործելով երևույթի վրա, մարդը ի վիճակի է լինում *փոխել նրա զարգացման ընթացքը*: Իսկ դա արդեն ոչ այլ ինչ է, քան *կառավարելու հնարավորություն*.

Ռեգիոնալ կառավարումը իրականացվում է *«ռեգիոնալ քաղաքականության»* և *«ռեգիոնալ պլանավորման»* միջոցով, որոնց մասին մանրամասն կասվի գրքի հաջորդ գլխում (գլուխ 6):

Մինչ այդ համառոտակի անդրադառնանք տարածքային (ռեգիոնալ) կառավարման էությանը՝ դրա բուն բովանդակու-

---

¹ St'u Граждан В. Д., Теория управления, М., ГАРДАРИКИ, 1907, с. 111.

թյանը, օբյեկտին, նպատակին, հիշելով, որ պետական մակարդակով ինտեգրալ աշխարհագրական կանխատեսման գործնական կիրառման հիմնական բնագավառը *տարածքային (ռեգիոնալ) կառավարումն է*: Այլ կերպ ասած *կանխատեսումը ծառայում է կառավարմանը* և միաժամանակ նրա՝ *կանխատեսման օբյեկտը աշխարհագրական կանխատեսման օբյեկտ է*: Այժմ չկա հասարակական որևէ երևույթ, հասարակական կյանքի որևէ ոլորտ, որ կառավարման ենթակա չլինի, չդիտվի որպես կառավարման օբյեկտ: Կառավարման, հետևապես և աշխարհագրական կանխատեսման օբյեկտներ են բուն հասարակության և նրա համար նյութական հիմք ծառայող բնական միջավայրի բոլոր մակարդակների տարածքային միավորները, սկսած առանձին արտադրական ձեռնարկությունից, սոցիալական հանրությունից, գյուղից ու քաղաքից, տնտեսական ու վարչական շրջաններից և ավարտած առանձին պետությունով ու պետությունների միավորումով:

Ո՞րն է ռեգիոնալ կառավարման *ռովանդակությունը և նպատակը*:

Նախ նշենք, որ ռեգիոնալ կառավարումը որպես կառավարման համակարգի բաղադրիչ ձևավորվել է հասարակական զարգացման որոշակի մակարդակում որպես երկու փոխալայնմանավորված գործոնների զարգացման արդյունք: Այդ գործոններն են՝

ա) աշխարհագրական տարածքային բաժանումը, որի արդյունքում ձևավորվել են սոցիալական ընդհանրությունների տարածքային միավորներ,

բ) պետական կառավարման՝ որպես մարդկային գործունեության ինքնուրույն տեսակի անջատումը:

Նրա *գերագույն նպատակն է ապահովել* ամեն մի տարածքային միավորի այնպիսի համալիր սոցիալ-տնտեսական զարգացումը, նրա բնական և մարդկային ռեսուրսների այն-

պիսի օգտագործումը, որը կժառայի ոչ միայն տեղական շահերին, այլև ավելի բարձր մակարդակի ռեգիոնի և ամբողջ պետության հզորացմանը, հասարակական կյանքի կազմակերպման տարածքային անհամամասնությունների մեղմացմանն ու վերացմանը, տարածքային միավորների համագործակցության և դրանց միջև տնտեսական-արտադրական և մշակութային կապերի ամրապնդմանը:

Կառավարման տեսությունը կարևորում է նաև բաղադրիչի, որպես ավելի խոշոր գեոհամակարգի ենթակարգային տվյալ մակարդակի միավորի, որոշման ու սահմանագծման հիմնավորվածությունը, այսինքն այն, ինչ աշխարհագրությունը անվանում է *շրջանացում, շրջանագոյացում, տաքսոնոմացում, երկրի վարչատարածքային բաժանում*:

Սկզբունքային նշանակություն ունի ռեգիոնալ կառավարման և ճյուղային կառավարման *տարբերությունների հստակեցումը*:

Ճյուղային կառավարման օբյեկտ է հանդիսանում այնպիսի սոցիալական համակարգը, որը ձևավորվել է աշխատանքի բաժանման արդյունքում անկախ նրա բաղադրիչների տարածական տեղաբաշխումից: Այդպիսի բաղադրիչներ են *հասարակական կյանքի ոլորտները, տնտեսության ճյուղերը, ենթաճյուղերն ու արտադրությունները*: Դրանցից յուրաքանչյուրը մասնագիտանում է գործունեության որոշակի տեսակի, արտադրության որոշակի արդյունքի գծով:

Տարածքային կառավարման օբյեկտը, ի տարբերություն ճյուղային կառավարման օբյեկտի, ինչպես արդեն նշել ենք, հասարակական (սոցիալ-տնտեսական) գեոհամակարգն է, որի բաղադրիչները *կենտրոնացված են նույն տարածքում և կազմում են մեկ միասնական սոցիալ-տնտեսական համալիր* անկախ գործունեության ոլորտից, մասնագիտացումից, ստացվող արդյունքից և ճյուղային ենթակարգությունից:

Հայտնի է, որ ռեզիոնալ կառավարմանը առանձնահատուկ կարևորություն է տրվում բազմազգ և ֆեդերատիվ (դաշնային) վարչաքաղաքական կառուցվածք ունեցող պետություններում, որտեղ ռեզիոնների կառավարումը սոցիալ-տնտեսականից ու էկոլոգիականից բացի ունի նաև արտահայտված **քաղաքական բովանդակություն**։ Կառավարման տեսությունը կարևորում է հատկապես այն դրույթը, որ **«Ռեզիոնալ կառավարումը պետք է կողմնորոշված լինի դեպի սոցիալական, տնտեսական, բնաօբստրսային և այլ հարաբերությունները** և դրա հիման վրա ապահովումը տարածքային միավորի բոլոր բաղադրիչների այնպիսի կայուն ու փոխհամաձայնեցված զարգացման, որը կհամապատասխանի մարդու, հասարակության և բնական տարածքային միջավայրի պահանջներին: Այս մոտեցումը ենթադրում է, որ բացի համատնտեսական, համազգային և այլ համընդհանուր ներուժից գոյություն ունի նաև ներշրջանային հզոր ներուժ, որի իրականացումը նույնպես անհրաժեշտ է:

Պետական ռեզիոնալ քաղաքականությունը կոչված է ապահովելու պետության գործունակությունը տարածքային սուբյեկտներում, զարգացնելու փոխադարձ կապերն ու հարաբերությունները տարածքային միավորի ներսում և միավորների միջև»¹ (ընդգծումը Լ. Վ.):

Հետևությունը մեկն է. քանի որ **կանխատեսումը ծառայում է կառավարմանը և կանխատեսման օրյեկտը միաժամանակ կառավարման օրյեկտն է**, ապա օրյեկտ-սուբյեկտ հարաբերություններում կառավարումը սուբյեկտի՝ մարդու, կառավարիչի, բնակչության, հասարակության, կառավարության, **գործառույթն է**: Այդ գործառույթն իր բովանդակությամբ չափազանց բարդ, բազմապիսի կապերի մեջ գտնվող բաղադ-

¹ Ст'ю Граждан В. Д., Теория управления, М., ГАРДАРИКИ, 1907, с. 240.

րիչներից կազմված և տարաբնույթ գործոնների ենթակա *բաց համակարգ է*:

Եվ տեղին է ու տրամաբանական, որ կառավարումը գնահատվում է որպես «... *հնագույն արվեստ և նորագույն գիտություն*»: Ավելին, ձևավորվել է մասնագետների միահամուռ կարծիքը առ այն, որ «կառավարումը մի մասն է քաղաքական, տնտեսական, տեխնոլոգիական, սոցիալական և բարոյագիտական (էթիկական) համակարգերի և *հիմնվում է սեփական կոնցեպցիաների, սկզբունքների ու մեթոդների վրա, այսինքն ունի լուրջ գիտամեթոդական հիմք*»¹ (ընդգծումը՝ Լ. Վ.):

Այլ կերպ ասած «կառավարումը գիտություն է» դրույթը հիմնավորվում է նաև այն փաստով, որ *ունի իր տեսությունը*² ուսումնասիրության սեփական, միայն իրեն մատչելի օբյեկտով (առարկայով) հանդերձ: Նա «... ուսումնասիրում է կառավարման պրոցեսի կազմակերպման օրինաչափությունները և այդ պրոցեսի ընթացքում մարդկանց միջև ծագող հարաբերությունները, որոշում է հետազոտվող օբյեկտի առանձնահատկությունը համապատասխանող մեթոդաբանական հնարները, մշակում է կառավարման օբյեկտի վրա ակտիվ ներգործության համակարգն ու մեթոդները և որոշում է ուսումնասիրվող պրոցեսների կանխագուշակման ու պրոգնոզավորման եղանակները: Գործնական եզրակացությունների ու հանձնարարականների մշակման համար իրականացնում է երևույթների գրանցումն ու համակարգումը, օրինաչափությունների բացահայտումը և դրանց միջև առկա պատճառական կապերի որոշումը: Այդ ամենը ցանկացած գիտության, այդ թվում և կառավարման գիտության հիմնական խնդիրն է»²:

---

¹ Кнорринг В. И. Теория, практика и искусство управления, Изд-во НОРМА, М., 2007, стр. 19.

² Նույնը, էջ 19-20:

Մարդկանց ոչ մեծ խմբերի, կոլեկտիվների, քաղաքական ու հասարակական կազմակերպությունների, վարչական տարածքային միավորների, պետությունների կառավարման փորձը վկայում է. *միշտ չէ*, որ լոկ գիտական ճանաչողության ունիվերսալ մեթոդներով (անալիզ և սինթեզ, ինդուկցիա և դեդուկցիա, մոդելավորում և այլն, որոնք մանրամասն ներկայացված են գլուխ 4-ում) հնարավոր է հասնել բաղձալի նպատակին: Բազմաթիվ են այն դեպքերը, երբ գիտական տեսության հիմքը հանդիսացող տրամաբանությունը ի վիճակի չի լինում ելք գտնել ստեղծված բարդ իրադրությունից: Ելքը գտնվում է կառավարողի, ղեկավարի անձնական հատկանիշների, սեփական շնորհքի, *ինտուիցիայի, մտքի փայլատակման, տաղանդի շնորհիվ*: Իսկ դրանք երևույթներ են, որ ինչպես հայտնի է, առաջին հերթին *հատուկ են ոչ թե գիտությանը, այլ արվեստին*:

Գործնական կյանքում հաստատված և համընդհանուր տարածում ունեցող հանգումունք է, որ արդյունավետ կառավարման համար անհրաժեշտ է ոչ միայն խորապես իմանալ կառավարման գիտության տեսությունը, մեթոդաբանությունը, սկզբունքներն ու մեթոդները, այլև կարողանալ դրանցից օգտվել *ստեղծագործաբար*, այսինքն *տիրապետել կառավարման արվեստին ևս*: Իսկ դա նշանակում է կարողանալ ազդել մարդկանց ոչ միայն *գիտակցության, այլև զգացմունքների վրա, բորբոքել նրանց մոտ ազնիվ մղումներ ծրագրված նպատակի մեջ տեսնելու ոչ թե նեղ անձնականը, այլ հասարակականը, համամարդկայինը, քարոյականը*:

Պրոֆեսոր, Գիտությունների միջազգային ակադեմիայի անդամ (Մյունխեն, Գերմանիա) Վ.Կնորինգը իր վերը հիշատակված աշխատությունում հիմնավորում է պետության, հասարակության, կոլեկտիվի սոցիալական, սոցիալ-տնտեսական զարգացման *կայունությունն ապահովող կառավարում*

*ունենալու հարցում գիտության, արվեստի, էթիկայի ու քարո-
յականության միասնության անհրաժեշտությունը*։ Այդ առիթով
նա հիշատակում է չինացի խոշորագույն մտածող, *Կոնֆու-
ցիականություն կոչվող քարոյաքաղաքական ուսմունքի* հիմ-
նադիր Կոնֆուցիուսի (Ն.ք. 5-րդ դար) այն միտքը, որ *«Այն
երկրում, որը լավ են կառավարում, ամաչում են աղքատու-
թյունից: Այն երկրում, որը վատ են կառավարում, ամաչում են
հարստությունից»*։ Հասկանալի է, որ մեծ մտածողը նկատի է
ունեցել *ոչ միայն նյութական, այլև քարոյական, էթիկական,
հոգևոր հարստությունն ու աղքատությունը*¹։

Գիտության ամեն մի ճյուղի, պրակտիկ կյանքի ամեն մի
ոլորտի առջև ծառայած խնդիրների լուծումը *կառավարվում և
իրականացվում է քաղաքականություն կոչվող երևույթի* միջո-
ցով։ «Կառավարում» հասկացության *գիտական սահմանումը*
հետևյալն է. «Կառավարումը դա սուբյեկտների, իրավասու
մարմինների, գիտակցված, նպատակաուղղված ներգործու-
թյունն է մարդկանց, տնտեսական օբյեկտների վրա։ Նպա-
տակն է՝ ուղղորդել նրանց գործունեությունը և ստանալ ցան-
կալի արդյունքներ»²։

Իսկ ի՞նչ է քաղաքականությունը։

Քաղաքականությունը (հուն. politike- պետական կառա-
վարման արվեստ բառից) ըստ Պլատոնի և Արիստոտելի գի-
տություն է հասարակության և քաղաք-պետության՝ պոլիսի
մասին։

---

¹ Կոնֆուցիականությունը շուրջ 2000 տարի, մինչև Չինաստանի 1911 թ.
բուրժուական հեղափոխությունը եղել է այդ պետության պաշտոնական
գաղափարախոսությունը։ Նրա քարոյաքաղաքական ուսմունքի առանց-
քային հասկացությունն է «մարդասիրությունը»՝ մարդկանց բարոյական և
սոցիալական հարաբերությունների ամբողջությունը, որով կարգավորվում է
անհատի վարքը և պահանջվում է ըստ դերի և տարիքի հարգանք մատուցել
մարդկանց (հասարակությանը), հավատարմություն թագավորին (գերա-
զույն կառավարողին)։

² Современный экономический словарь, М. ИНФРА-М, 1997, с. 349.

Ներկայումս պետության մասին ուսմունքը քաղաքականությունը սահմանում է որպես «գիտություն պետության խնդիրների ու նպատակների և այն միջոցների մասին, որոնք անհրաժեշտ են դրանց լուծման համար»: Առանձնացվում է նաև գիտության ճյուղերի մի ամբողջ շարք, որոնք «քաղաքականության նկատմամբ օժանդակ դեր են կատարում»: Դրանք են «*պատմությունը, քաղաքական և տնտեսական աշխարհագրությունը, պետական իրավունքը, հոգեբանությունը, էթիկան*»¹ և մի քանի ուրիշները:

Քաղաքականությունն կոչվող գիտությունը, ինչպես և ամեն մի գիտական ճյուղ, ունի իր ենթաճյուղերն ու ուղղությունները, որոնցից յուրաքանչյուրը սերտորեն համագործակցում է որոշակի հարակից՝ «օժանդակ» ճյուղի հետ²: Թվարկված քաղաքականության նկատմամբ «օժանդակ» գիտություններից «քաղաքական և տնտեսական աշխարհագրությունը» (ավելի ճիշտ տերմինաբանությամբ՝ «սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական աշխարհագրություն») կամ «հասարակական աշխարհագրություն») սոցիալ-տնտեսաաշխարհագրական կանխատեսման միջոցով «օժանդակում է» առաջին հերթին *ռեգիոնալ քաղաքականություն* կոչվող ենթաճյուղին:

Ռեգիոնալ քաղաքականության ներկայումս ընդունված գիտական սահմանումը հետևյալն է. «Պետության ռեգիոնալ (սոցիալ-տնտեսական) քաղաքականությունը դա երկրի քաղաքական, տնտեսական, սոցիալական և էկոլոգիական զարգացման տարածական, ռեգիոնալ ասպեկտի կառավարման ոլորտն է, որն արտահայտում է փոխհարաբերությունները

¹ Философский энциклопедический словарь, М. ИНФРА-М, 1997, с.352.

² Նշենք, որ «քաղաքականություն» տերմինը օգտագործվում է այլ ավելի լայն իմաստով նույնպես: Խոսքը վերաբերում է ոչ թե պետական կառավարմանը, այլ ընդհանրապես սուբյեկտ-օբյեկտ հարաբերություններին (քաղաքականություն մի անձի կողմից մյուսի նկատմամբ, սուբյեկտի կողմից որևէ հասարակական կամ կենցաղային խնդրի, օբյեկտի նկատմամբ և այլն):

ինչպես պետության ու ռեգիոնների, այնպես էլ ռեգիոնների միջև»¹:

Ինչպես տեսնում ենք, խոսքը գնում է հասարակական կյանքի ամբողջության և նրա առանձին կոմպոնենտային բաղադրիչների զարգացման տարածական, ռեգիոնալ ասպեկտի կառավարման, նրա մեխանիզմների, միջոցների ու եղանակների մասին, այն ասպեկտի, որը կազմում է հասարակության, հասարակական կյանք կոչվող *գերհամակարգի զարգացման երկրորդ պարտադիր չափումը՝ տարածականությունը և տարածական միավորները*, այսինքն այն, ինչը կազմում է սոցիալ-տնտեսական (հասարակական) աշխարհագրության (հետևապես և կանխատեսման) բուն բովանդակությունը:

Հասարակության զարգացման տարածական ասպեկտի կառավարումը նույնպես մի միասնական համակարգ է, որը լինելով ռեգիոնալ քաղաքականության օբյեկտ, դրսևորվում է երկու ձևով՝ որպես մեկ միասնական ամբողջություն և այդ ամբողջության բաղադրիչներ: Այդ միասնական ամբողջությունն ու նրա բաղադրիչներն էլ, ինչպես արդեն ասվել է, սոցիալ-տնտեսական աշխարհագրական կանխատեսման օբյեկտներ են: Դրանց համապատասխան էլ առանձնացնում են ռեգիոնալ քաղաքականության հետևյալ բաղադրիչները՝ տնտեսական, սոցիալական, ժողովրդագրական, տարաբնակեցման՝ էկիստիկական (անգլ. *ekistics*, հուն. *oikia* – տուն, բնակարան բառից)², էկոլոգիական, գիտատեխնիկական:

Գիտական աղբյուրներում քննարկվում են նաև *ռեգիոնալ քաղաքականության նպատակը և խնդիրները*:

---

¹ Гладкий Ю. Н, Чистобаев А. И., Основы региональной политики. Изд-во Михайлова, Санкт-Петербург, 1998. с. 19.

² Էկիստիկական համարվում է գիտության ճյուղ, որի նպատակն է տարբեր մեծության այնպիսի բնակավայրերի ստեղծումը, որոնց նախագծային տարրերը կազմում են առավելագույն ներդաշնակություն Демографический энциклопедический словарь, М., 1985, с. 353.

Ամեն մի տարածքային միավոր, որը կարող է ծառայել որպես ռեգիոնալ քաղաքականության, հետևապես և սոցիալ-տնտեսական աշխարհագրական կանխատեսման օբյեկտ, ունի իր առանձնահատկությունները, սեփական դեմքը և հիմնախնդիրները: Դրանք թելադրված են աշխարհի պետությունների և այլ տարածքային միավորների բնական պայմանների, ռեսուրսաապահովվածության, տնտեսական զարգացման և կյանքի որակի մակարդակի, ենթակառուցվածքային ապահովվածության, էկոլոգիական իրադրության, միջպետական և ազգամիջյան (միջէթնիկական) հարաբերությունների տարբերություններով: Այդ տարբերությունների հետևանքով ***տարրեր են լինում նաև ազգերի ու երկրների զարգացման տնտեսական, սոցիալական, քաղաքական, ռազմավարական ու քաղաքական նպատակներն ու խնդիրները:***

Այդուհանդերձ առկա են նաև ընդհանրություններ, ռազմավարական նպատակներ ու մարտավարական խնդիրներ, որոնք նույնական են բոլոր երկրների համար անկախ նրանց զարգացման մակարդակից, աշխարհաքաղաքական իրավիճակից և պետական կարգից:

Ռեգիոնալ քաղաքականության այդպիսի ***ընդհանրական նպատակներ ու խնդիրներ համարվում են.***

ա) պետության միասնական տնտեսական տարածության ստեղծումն ու ամրապնդումը, պետականության տնտեսական, սոցիալական, իրավական և կազմակերպչական հիմքերի ապահովումը,

բ) ռեգիոնների սոցիալ-տնտեսական պայմանների հարաբերական համահարթումը,

գ) պետության համար բացառիկ ռազմավարական նշանակության ռեգիոնների գերակա զարգացումը,

դ) ռեգիոնների բնական, այդ թվում և ռեսուրսային առանձնահատկությունների առավելագույն օգտագործումը,

ե) շրջակա միջավայրի աղտոտման բացառումը, ռեզիոնալ բնօգտագործման «էկոլոգացումը», ռեզիոնների համալիր էկոլոգիական պաշտպանության և աշխարհագրական միջավայրի որակի բարելավման այլ միջոցառումներ¹:

Դժվար չէ եզրակացել, որ ռեզիոնալ քաղաքականությունը, ի նկատի ունենալով ընդհանուր նպատակի վերոհիշյալ բաղադրիչների ամբողջությունը, ոչ այլ ինչ է, *քան պետության գլխավոր տնտեսական ֆունկցիան*։ Միաժամանակ կասկածից վեր է, որ այդ բաղադրիչների *իրականացման նախադրյալների բացահայտումը, գնահատումը և նպատակային օգտագործման հնարավորությունների կիրառման ուղիների որոշումը աշխարհագրական կանխատեսման գլխավոր ֆունկցիան է*:

Այսքանով սահմանափակվենք *գիտական կանխատեսում-կառավարում-ռեզիոնալ կառավարում և կառավարում-գիտություն-արվեստ կապերի* մասին ասվածով և վերադառնանք աշխարհագրական կանխատեսմանը, դրա ուղղություններին ու տարատեսակներին:

5.5 Աշխարհագրական կանխատեսման ուղղությունները և տարատեսակները: Համաաշխարհագրական (ինտեգրալ) կանխատեսում

Ընդունված է առանձնացնել աշխարհագրական կանխատեսման երկու զուգահեռ զարգացող ուղղություն՝ *համաաշխարհագրական (ինտեգրալ) և մասնավոր (ծյուղային) աշխարհագրական*։ Համաաշխարհագրական (ինտեգրալ) կան-

¹ Гладкий Ю. Н., Чистобаев А. И., Основы региональной политики. Изд-во Михайлова, Санкт-Петербург, 1998. с. 40.

խատեսումը, ինչպես հուշում է ասվածը, վերաբերում է համալիր օբյեկտներին ու երևույթներին՝ աբիոտիկ, բիոտիկ ու հասարակական գործոններին կամ դրանց մի մասի համատեղ ազդեցությանը:

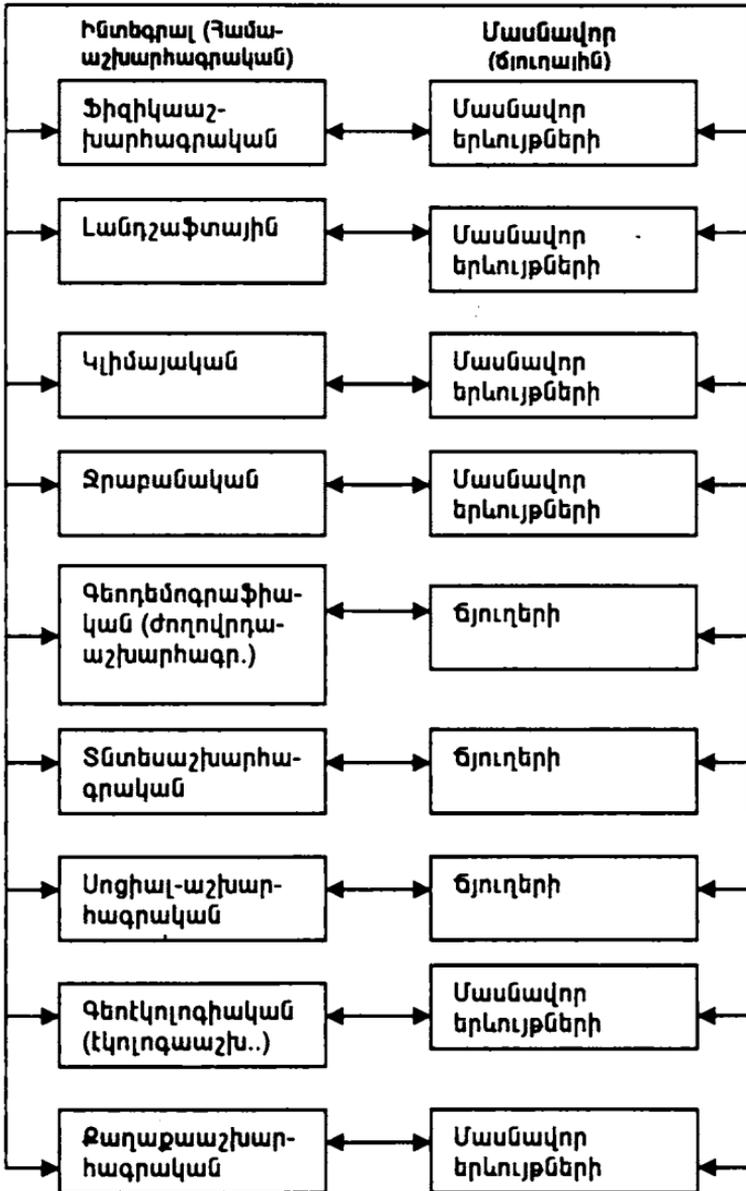
Մասնավոր աշխարհագրական կանխատեսման ուղղությանն են պատկանում աշխարհագրական գիտությունների համակարգի առանձին բաղադրիչների (Ճյուղերի, ենթաճյուղերի, ուղղությունների) կողմից հետազոտվող օբյեկտների և բնական ու հասարակական առանձին երևույթների ու բնութագրիչների կանխատեսումները: (Դրանց սպառիչ քննարկումը, ինչպես արդեն նշել ենք, մեր նպատակից դուրս է):

Գիտության զարգացման ներկա մակարդակում ընդունվում է, որ *ինտեգրալ աշխարհագրական կանխատեսումը* բաղկացած է ավելի քան մեկ տասնյակ տարատեսակներից: Մասնավոր՝ (Ճյուղային) կանխատեսումների քանակը բազմապատիկ ավելի է: Այդ բոլորը ի մի վերցրած կազմում են *աշխարհագրական կանխատեսագիտության համակարգը*, որը սխեմատիկ պատկերված է գծ. 19-ում:

Առանձնացվում են ինտեգրալ աշխարհագրական կանխատեսման 11 տարատեսակներ:

Դրանցից յուրաքանչյուրին կարող են համապատասխանել այնքան մասնավոր կանխատեսումներ, ինչքան ենթաճյուղերից, բնագավառներից ու երևույթներից բաղկացած է ինտեգրալ կանխատեսման ենթակա օբյեկտը:

ԱՇԽԱՐՀԱԳՐԱԿԱՆ ԿԱՆԽԱՏԵՍՈՒՄՆԵՐ

Գծ. 19 Աշխարհագրական կանխատեսագիտության համակարգը

Ինտեգրալ (համաաշխարհագրական) կանխատեսման
ներկայումս լայն տարածում ունեցող տարատեսակներն են.

Ֆիզիկաաշխարհագրական,

լանդշաֆտային,

կլիմայական,

ջրաբանական,

ժողովրդաաշխարհագրական (գեոդեմոգրաֆիական),

տնտեսաշխարհագրական,

սոցիալ-աշխարհագրական,

քաղաքաաշխարհագրական,

էկոլոգաաշխարհագրական (գեոէկոլոգիական),

Մասնավոր աշխարհագրական կանխատեսման յուրաքանչյուր տեսակ հիմք ընդունելով ուսումնասիրության իր *սեփական օբյեկտի զարգացման մասնավոր օրենքներն ու օրինաչափությունները*, հաշվի առնելով դրանց փոխներգործությունը, պարտադիր կարգով հենվում է այն ընդհանրական օրենքների և *օրինաչափությունների վրա*, որոնք հատուկ են *աշխարհագրական միջավայր գերհամակարգին* ընդհանրապես և միավորում են աշխարհագրական գիտությունները մեկ միասնական՝ *աշխարհագրություն կոչվող համակարգի մեջ*:

Համաաշխարհագրական (ինտեգրալ) կանխատեսումը ի տարբերություն մասնավոր աշխարհագրական կանխատեսման հենվում է աշխարհագրական միջավայրի *ոչ թե մասնավոր, այլ ընդհանուր օրենքների ու օրինաչափությունների վրա*, որոնք հատուկ են աշխարհագրական միջավայրի *առանցքային բաղադրիչներին*՝ ենթակարգության բարձր աստիճանում գտնվող *գեոհամակարգերին*, անկախ դրանց ոլորտային պատկանելությունից, բնույթից ու գեներգիսից:

Կարող ենք ընդհանրացնել, որ համաաշխարհագրական *(ինտեգրալ) կանխատեսումը գեոհամակարգի ապագա հավանական վիճակի որոշումն է նրա ինքնազարգացման (զար-*

զացման ներքին) օրինաչափությունների ու միտումների, դրանց վրա ազդող արտաքին գործոնների, տարաբնույթ կապերի հնարավոր փոփոխությունների բացահայտման ու գնահատման միջոցով:

Քննարկելով ընդհանրապես աշխարհագրական և մասնավորապես ինտեգրալ համաաշխարհագրական կանխատեսման առանձնահատկությունները, մասնագետները հատուկ ընդգծում են կանխատեսման ենթակա *օրեկտների համալիրությունը* և բուն *կանխատեսման ինտեգրալ բնույթը*: Այստեղից էլ բխում է այն առանձնահատուկ նշանակությունը, որ դրանք տալիս են որպես համընդհանուր արտաքին գործոն հանդես եկող *գիտատեխնիկական առաջադիմությանը*, բնօգտագործման տեխնիկական և տեխնոլոգիական մակարդակին, այն *սոցիալ-քաղաքական իրադրությանը*, որտեղ տեղի է ունենում բնական միջավայրի վրա անթրոպոգեն ազդեցությունը և զարգանում են մարդ-բնություն կապերը:

Կարևոր մեթոդաբանական մոտեցում է համարվում այն դրույթը, որ համաաշխարհագրական կանխատեսումը պետք է *եւակետ ունենա մարդ-հասարակություն-բնություն հարաբերությունների ակնկալվող փոփոխությունների, հասարակական զարգացման հնարավոր ուղղությունների, քաղաքաաշխարհագրական (աշխարհաքաղաքական) և սոցիալ-տնտեսաշխարհագրական իրադրության կանխատեսումը*: Այստեղից էլ *քաղաքական և սոցիալ-տնտեսական գործոնների այն առաջնային նշանակությունը*, որ հեղինակների ճնշող մեծամասնությունը, այդ թվում և բնաաշխարհագրական ուղղությունների ներկայացուցիչները, նախանշում են աշխարհագրական կանխատեսման համար¹:

---

¹ Նշենք մասնավորապես արդեն հիշատակված Саушкин Ю. Г. Географические прогнозы (1968); Проблемы регионального географического прогноза (состояние, теория, методы). Ответ, редакторы А.П.Капица, Э.Г.Симонов (1982), Географическое прогнозирование и охрана природы. Под. редакцией Т. В. Звон-

Իմի բերելով վերը շարադրվածը, կարող ենք ընդգծել հետևյալը.

ա) Համաաշխարհագրական կանխատեսման օբյեկտը աշխարհագրական միջավայրն է իր *արիոզեն, բիոզեն և անթրոպոզեն* (հասարակական, սոցիալական) բաղադրիչների ամբողջությամբ՝ (իբրև *միասնական գերհամակարգ*, որը բաղկացած է զանազան տիպի ու մասշտաբի մյուս գեոհամակարգերից (բնական, բնահասարակական, կամ նույնն է, թե բնատեխնիկական, հասարակական) և դրանց տարրերից.

բ) Համաաշխարհագրական կանխատեսումը՝ պայմանավորված օբյեկտի բաղադրիչների ներքին բարդությամբ, բազմաշերտությամբ, բազմատարրությամբ, ենթակարգային ու հորիզոնական կապերի, ինչպես նաև դրանց վրա ազդող գործոնների բազմազանությամբ, շատ ավելի բարդ է, քան մասնավոր՝ մատերիայի շարժման միայն մեկ ձևով պայմանավորված երևույթների կանխատեսումները:

գ) Համաաշխարհագրական կանխատեսման *գլխավոր ոլորտը բնություն-հասարակություն փոխհարաբերությունն է*, որը դրսևորվում է տարածական տարբեր մասշտաբայնության պայմաններում բնության և հասարակության միջև առկա *ուղիղ, հակադարձ, փոխակերպված ու միջնորդված բազմաբնույթ կապերի* ձևով: Այդ ոլորտին հատուկ բաց համակարգերի զարգացումը, ի տարբերություն փակ համակարգերի, հնարավոր չէ հաշվարկել բարձր ճշտությամբ և կանխատեսել *միակ հնարավոր ապագան*: Անխուսափելի է դառնում *տարբերակային մոտեցումը ըստ տարբեր սցենարների*: Ընտրվում են պարամետրերի տարբերակներ, որոնք և դրվում են կանխատեսման հիմքում՝ կախված այն բանից, թե ինչպիսին է հա-

---

ковой, К. С. Касимова (1990); Коллектив авторов. Экономическая и социальная география (2003); В. М. Котляков, География, общество, географическая среда. "Экономическое планирование и управление" N1 (2) 2007.

մակարգի զարգացման **ցանկալի ուղղությունը**, այսինքն, ինչպիսին կուզենային տեսնել կանխատեսման օբյեկտը ապագայում, ինչպիսին է **սոցիալական պատվերը** և ինչ կոնկրետ խնդիրներ պետք է լուծվեն կոնկրետ համակարգի **կառավարման ընթացքում**:

Կարևոր նշանակություն է ձեռք բերում գեոհամակարգի ներսում կատարվող գործընթացների **ինտրոցիոն ուժի** (ինտրոցականության) հաշվառումը: Գործընթացների ինտրոցիոն ուժը որոշվում է արտաքին գործոնների տևականությամբ, կայունությամբ և դրանց նկատմամբ համակարգի կայունությամբ:

Ինտրոցիոն ուժի ըստ ամենայնի հաշվառումը և դրա հիման վրա սցենարների մշակումը բաց համակարգերի, հետևապես և աշխարհագրական կանխատեսման կարևոր սկզբունքներից է:

Առարկության չի հանդիպում նաև այն տեսակետը, որ աշխարհագրական միջավայրի առավել կայուն բնածին բաղադրիչների՝ Երկրի կեղևի, ինչպես նաև կլիմայի, ջրագրական, հողային ու բուսական ծածկի առանձնահատկություններով պայմանավորված առանձին գործոնների ազդեցության հնարավոր հետևանքների կանխատեսումը համեմատաբար դյուրին է: **Շատ ավելի բարդ ու դժվարին է միմյանց վրա այդ գործոնների ազդեցության և դրանց հետ անթրոպոգեն գործոնների փոխազդեցության հաշվառումը և հետևանքների կանխատեսումը:**

դ) Համաաշխարհագրական կանխատեսումների շարքում իր բարդությամբ առանձնանում է **բնահասարակական և հասարակական գեոհամակարգերի** զարգացման կանխատեսումը, որն իրականացվում է աշխարհագրական գիտության բոլոր հիմնական՝ **բնական, հասարակական և համալիր-ինտեգրալ բլոկների համատեղ ջանքերով**: Դրանով հանդերձ ակնհայտ է, որ պայմանավորված բնական միջավայրի վրա

անթրոպոզեն գործոնի ազդեցության հարաճուն ուժեղացումով, մեծանում է համաաշխարհագրական կանխատեսման գործընթացում աշխարհագրական գիտության հասարակական և ինտեգրալ բլոկների դերակատարությունը:

Գրքի նախորդ գլխում մենք ներկայացրինք գիտական կանխատեսման համընդհանուր (համագիտական) մեթոդների հիմնական խմբերը: Դրանք բոլորը կիրառվում են ինչպես համաաշխարհագրական, այնպես էլ մասնավոր աշխարհագրական կանխատեսումներում: Առավել լայն կիրառություն ունեն գիտական ճանաչողության և տրամաբանական մտածողության (անալիզ-սինթեզ, ինտերպոլացիա-էքստրապոլացիա, ինդուկցիա-դեդուկցիա), ինչպես նաև համակարգային, գեոէկոլոգիական, մոդելավորման, համեմատական աշխարհագրական, գրաֆների, հաշվեկշռային մեթոդները:

Ի տարբերություն համաաշխարհագրական կանխատեսման, որը ինտեգրալ բնույթ ունի, *մասնավոր աշխարհագրական կանխատեսումը* վերաբերում է առանձին ճյուղի կամ աշխարհագրական մասնավոր երևույթի: Այն համապատասխանում է աշխարհագրական միջավայրի *կոմպոնենտային կառուցվածքին և կատարվում է աշխարհագրական գիտության առանձին վերցրած ճյուղերի և ուղղությունների ուժերով:*

Աշխարհագրական թաղանթի մարդուլուրտի (հասարակական կյանքի տնտեսական, սոցիալական, հոգևոր-մշակութային և քաղաքական ոլորտների միասնությունը կազմող ընդհանրական ոլորտի) կանխատեսման ուղղությունները, որ ընդունված է միավորել «սոցիալ-տնտեսական կամ հասարակական աշխարհագրական կանխատեսում» հասկացության մեջ, կքննարկենք գրքի հաջորդ գլուխներում: Բնաաշխարհագրական երևույթների աբիոտիկ և բիոտիկ բաղադրիչների կանխատեսման ուղղությունների ֆիզիկաաշխարհագրական, բնալանդաֆտային, կլիմայական, եղանակային, ջրաբանա-

կան քննարկումը սույն գրքի նպատակից դուրս է և կարծում եմ, որ ոչ հեռու ապագայում կկատարվի այլ հեղինակների կողմից:

Ավարտելով գրքի 5-րդ գլուխը, կարող եմք ամրագրել հետևյալը.

Աշխարհագրության տեսական վերազինման, նրանում կատարված «քանակական հեղափոխության», համակարգային մոտեցման, մաթեմատայնացման, աշխարհագրական տեղեկատվական համակարգերի, բարձր տեխնոլոգիաների և հեռահաղորդակցության միջոցների լայն օգտագործման շնորհիվ ոչ միայն անսահմանորեն մեծացել են աշխարհագրական կանխատեսման հնարավորությունները և ընդլայնվել են ստացվող արդյունքների գործնական կիրառման շրջանակները, այլև ակնառու է դարձել ընդհանուր (տեսական) կանխատեսագիտության (պրոգնոստիկայի) մեջ նրա տեղի ու դերի մեծացումը:

ԻՆՔՆԱՍՏՈՒԳՄԱՆ ՀԱՐՑԵՐ

1. Ո՞րն է աշխարհագրական գիտությունների համակարգի ուսումնասիրության, հետևապես և աշխարհագրական կանխատեսման առանցքային օբյեկտի՝ գեոհամակարգի գլխավոր հատկանիշը, որով և պայմանավորված է աշխարհագրական ճանաչողության տեղը իրական աշխարհի գիտական ճանաչողության համակարգում և պրակտիկ գործունեության ոլորտում:

2. Ինչի՞ շնորհիվ աշխարհագրական ճանաչողության ոլորտում ձևավորվեց և այժմ տիրապետող է դարձել գեոհամակարգերի (աշխարհագրական համակարգերի) մասին հայեցակարգը:

3. Որո՞նք են աշխարհագրության ուսումնասիրման և աշխարհագրական կանխատեսման օբյեկտների՝ գեոհամակարգերի երեք տիպաբանական խմբերը, որոնք համապատասխանում են աշխարհագրական թաղանթում առկա մատերիայի շարժման ձևերի և դրանց նյութական կրողների՝ բնական, հասարակական և ինտեգրալ, տարածքային կոմբինացիաների, տեսակներին:

4. Ի՞նչ փաստարկներ կան հիմնավորելու, որ աշխարհագրական գիտությունների համակարգը միջանկյալ, սահմանային դիրք է գրավում գիտություն կոչվող սուպերհամակարգի մաս կազմող մյուս համակարգերի՝ բնական գիտությունների, հասարակական գիտությունների, փիլիսոփայական գիտությունների և տեխնիկական գիտությունների շփման ու փոխներթափանցման հատվածում:

5. Որո՞նք են գիտական ճանաչողության բնագավառի բաղադրիչները (նույնն է, թե գիտատեսական ոլորտները) և պրակտիկ կյանքի ու դրա կառավարման բնագավառների բաղադրիչները (նույնն է, թե գիտագործնական ոլորտները) և ինչպիսի՞ն են այդ ոլորտների հետ աշխարհագրական գիտության կապերն ու առնչությունները:

6. Ո՞րն է աշխարհագրական կանխատեսման էությունը: Ինչո՞վ է այն տարբերվում մյուս չորս՝ գիտատեխնիկական առաջընթացի, տնտեսական, սոցիալական և երկրաբնապահպանական (գեոէկոլոգիական), կանխատեսումներից:

7. Որո՞նք են գիտական ճանաչողության (գիտատեսական) ոլորտները, որոնց հետ աշխարհագրական կանխատեսումը սերտ համագործակցության մեջ է:

8. Որո՞նք են մարդկային կեցության գիտագործնական ոլորտները, որտեղ աշխարհագրական գիտության (և աշխարհագրական կանխատեսման) ներուժը կարող է ունենալ արդյունավետ կիրառություն:

9. Ո՞րն է համաաշխարհագրական (ինտեգրալ) կանխատեսման օբյեկտը, նպատակը, բովանդակությունը:

10. Ինչու՞ է ինտեգրալ աշխարհագրական կանխատեսումը համարվում շատ ավելի բարդ, քան մասնավորը, որը մատերիայի շարժման միակ և կամ համեմատաբար փոքրաթիվ ձևերով ներկայացված օբյեկտի կանխատեսումն է:

11. Որո՞նք են աշխարհագրական կանխատեսման ըստ օբյեկտների առանձնացվող տարատեսակները:

12. Ինչու՞ բնահասարակական աշխարհագրական համակարգերի (գեոհամակարգերի) կանխատեսումն իր բովանդակությամբ առանձնանում է այլ գեոհամակարգերի կանխատեսումից: Որո՞նք են առաջին տիպի համակարգերի կանխատեսման դժվարությունների հաղթահարման ուղիները:

13. Որո՞նք են աշխարհագրական կանխատեսման օբյեկտները:

14. Ո՞րն է աշխարհագրական կանխատեսման և հասարակական կյանքի գործնական կառավարման կապի բովանդակությունը:

15. Ո՞րն է Կայուն զարգացման հայեցակարգի էությունը: Ե՞րբ է այն ձևավորվել և ինչպիսի՞ն է դրա հասարակական ընկալումը:

16. Ինչի՞ վրա է խարսխվում այն համոզմունքը, որ Կայուն զարգացման հայեցակարգը հիմնված է աշխարհագրության գիտատեսական և գիտագործնական մոտեցումների և սկզբունքների վրա:

17. Ի՞նչ է կառավարումը: Կառավարման տեսության համաձայն ո՞րն է դրա գիտական սահմանումը:

18. Ինչպիսի՞ փաստարկներ կան կառավարումը գիտություն և միաժամանակ գիտություն ու արվեստ համարելու համար:

19. Արդյո՞ք կապ գոյություն ունի «կառավարում» և «քաղաքականություն» երևույթների միջև: Եթե այո, ապա ո՞րն է դրա բովանդակությունը:

20. Ինչպե՞ս կարող եք հիմնավորել, որ քաղաքականությունը կարող է և պետք է հիմնվի կանխատեսման վրա:

21. Ո՞րն է «ռեգիոնալ քաղաքականության» բովանդակությունը: Ինչպիսի՞ն են ռեգիոնալ քաղաքականության և աշխարհագրական կանխատեսման առնչությունները:

22. Որո՞նք են ռեգիոնալ քաղաքականության ընդհանրական նպատակներն ու խնդիրները:

23. Որո՞նք են ռեգիոնալ քաղաքականության ճյուղային բաղադրիչները, որոնք միաժամանակ աշխարհագրական կանխատեսման օբյեկտներ են:

ԳԼՈՒԽ 6 ԱՇԽԱՐՀԱԳՐԱԿԱՆ ԿԱՆԽԱՏԵՍՄԱՆ ԳԻՏԱԿԱՆ ՀԱՍԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԵՎ ԿԱՏԵԳՈՐԻԱՆԵՐԸ

Աշխարհաճանաչողության, Աշխարհի գիտական պատկերի կերտման պրոցեսում բացահայտվում են աշխարհի զարգացման նոր օրենքներ ու օրինաչափություններ, ձևակերպվում են գիտական տեսություններ, նաև լայն, առօրյա կիրառություն ունեցող գիտական *հասկացություններ ու կատեգորիաներ*: Դրանց բազմակողմանի իմացության և ճիշտ կիրառման միջոցով էլ կատարվում է գիտական կանխատեսում:

Փիլիսոփայությունը մշակում է աշխարհաճանաչողության ընդհանուր հասակցություններն ու կատեգորիաները, գիտության ոլորտներից յուրաքանչյուրը օգտվելով փիլիսոփայության հասկացություններից ու կատեգորիաներից, մշակում է իր սեփական հասկացություններն ու կատեգորիաները: Դրանց միջոցով է, որ *գիտություն կոչվող գերհամակարգը կատարում է իրականության մասին օբյեկտիվ գիտելիքների մշակման ու տեսական ընդհանրացման իր հիմնական ֆունկցիան*:

Իմացաբանությունը տալիս է «հասկացություն» և «կատեգորիա» տերմինների հետևյալ բացատրությունը:

Հասկացությունը մտածողության մեջ աշխարհի արտացոլման ձևերից մեկն է, որի «միջոցով ճանաչվում է երևույթների, պրոցեսների էությունը, ընդհանրացվում են դրանց էական կողմերն ու հատկանիշները... Հասկացության հիմնական տրամաբանական ֆունկցիան պրակտիկայում և ճանաչողության մեջ մեզ հետաքրքրող առարկաների *մտային առանձ-*

նացումն է ըստ որոշակի հատկանիշների»¹ (ընդգծումը մերն է - Լ.Վ.):

Ինչ վերաբերում է *կատեգորիային* (հուն. kategoria - ասույթ, վկայություն), ապա այն բնորոշվում է որպես «հիմնական հասկացություն, որն արտացոլում է իրականության և ճանաչողության երևույթների առավել ընդհանուր ու էական հատկությունները, կողմերը, հարաբերությունները»²:

Աշխարհագրական կանխատեսման բազմաենթակայությունն ու բազմապատկանելությունը անհրաժեշտ են դարձնում *հստակեցնել այն հիմնական հասկացությունները, կատեգորիաներն ու գիտական տերմինները*, որոնք ընդհանուր են աշխարհագրական գիտությունների համակարգի մեջ մտնող ու նաև հարակից մի ամբողջ շարք գիտական ճյուղերի համար: Դրանք այն հասկացությունները, կատեգորիաներն ու տերմիններն են, առանց որոնց իմացության և ճիշտ կիրառման անհնար է զբաղվել գիտական կանխատեսումով: Ունենալով ելակետային նշանակություն և ունիվերսալ կիրառություն, դրանք կարիք ունեն *միասնական ընկալման ու մեկնաբանության*: Դա այն անհրաժեշտ պայմանն է, որը կարող է ապահովել աշխարհագրական կանխատեսումով, նրա ցանկացած տարատեսակով զբաղվող մասնագետների փոխըմբռնումը և միասնական, բոլորի համար հասկանալի գիտական լեզվի ստեղծումը:

Չամաաշխարհագրական հիմնարար հասկացությունների շարքում առանձնահատուկ տեղ ունի աշխարհագրական օրյեկտ հասկացությունը: Սա ամենահաճախ կիրառվող գիտական տերմիններից է, բայց դրա բովանդակության մանրամասների մասին միասնական կարծիք չկա: Տարբեր ուսումնասիրողներ դրա մեջ տարբեր իմաստ են դնում, որը հաճախ

¹ Փիլիսոփայական բառարան, Ե., 1975, էջ 236:

² Նույնը, էջ 199:

հանգեցնում է թյուրիմացությունների և գիտական տեքստերի տարընթերցման: Մենք հիմնվում ենք աշխարհագրական օբյեկտի այն սահմանման վրա, որը տրված է «Географический энциклопедический словарь»-ում (1988) և թվում է առավել գիտական ու սպառիչ:

Ըստ այդ սահմանման *«աշխարհագրական օբյեկտը աշխարհագրական թաղանթի սահմաններում ամբողջական և հարաբերականորեն կայուն գոյացություն է, որը բնութագրվում է որոշակի աշխարհագրական դիրքով և գեոհամակարգի ձևավորմանն ու գործառնությանը (կամ փոփոխությանը) իր մասնակցությամբ»*¹:

Այստեղից բխում է, որ աշխարհագրական օբյեկտի ապագայի կանխատեսումը չի կարող սահմանափակվել այդ օբյեկտի մասին ընդհանուր դատողություններով և բացառապես *ներքին կապերի ու տեղաշարժերի միտումների* բացահայտմամբ: Այն պետք է ըստ ամենայնի հաշվի առնի նաև *օբյեկտի՝ որպես բաց համակարգի և դրա թաղադրիչների արտաքին կապերի հնարավոր փոփոխությունները, բացահայտի դրանց տեղը և դերը ավելի խոշոր գեոհամակարգում:*

Լայն կիրառություն ունի *Աշխարհագրական սահման հասկացությունը*: Գիտական գրականության մեջ այն օգտագործվում է *երկու իմաստով*: Ըստ առաջին իմաստի դա բնության մեջ՝ երկրի մակերեսին առանձնացվող կամ քարտեզում՝ հարթության վրա պրոյեկցված այն գիծն է (կամ անցման շերտը), որը բաժանում է այնպիսի հարակից աշխարհագրական օբյեկտները, որոնք *իրարից տարբերվում են գոնե մեկ էական հատկանիշով*:

Աշխարհագրական սահմաններն աչքի են ընկնում իրենց հատկանիշների մեծ բազմազանությամբ: Դրանց դասակարգ-

---

¹ «Географический энциклопедический словарь. Понятия и термины», Москва, 1989. с. 54.

ման (տիպաբանության) հիմքում նույնպես կարող են դրվել տարբեր մոտեցումներ: Օրինակ, աշխարհագրական սահմանների *դասակարգումը ըստ բովանդակության* համապատասխանում է սահմանագծվող օբյեկտների բուն էությանը և կոչվում է այդ նույն օբյեկտների անունով: Այդպիսիք են ֆիզիկա-աշխարհագրական, տնտեսաաշխարհագրական, քաղաքական, վարչական, ազգագրական, լանդշաֆտային, կլիմայական սահմանները և այլն:

Ըստ ձևի տարբերում են իրական կյանքում և քարտեզում արտահայտված *ցայտուն կամ կտրուկ* սահմաններ (օր. պետական, վարչական և այլն) և *ոչ ցայտուն* (օր. ֆիզիկա-աշխարհագրական, տնտեսական ազդեցության գոտիների, կլիմայական և այլն): Ոչ ցայտուն սահմանները ըստ էության իրենցից ներկայացնում են աշխարհագրական օբյեկտներն իրարից անջատող *անցման գոտիներ*:

Ըստ դիտողականության աստիճանի տարբերում են *իրական*՝ բնության մեջ, տեղանքում *տեսանելի, հստակ դիտվող* սահմաններ (վարելահողերի, այգիների, կառուցապատված տարածությունների, անտառի, ցամաքի ու ջրային ավազանների և այլն) և *հաշվարկային* (վիճակագրական) սահմաններ, որոնք բնության մեջ տեսանելի չեն, բայց բացահայտվում են վիճակագրական հաշվարկների միջոցով և գծագրվում են քարտեզի վրա: Այդպիսիք են դիտարկված կետերի տվյալների միջարկման (ինտերպոլյացիայի), ազդեցության դաշտի հաշվարկման և նմանատիպ այլ մեթոդներով բացահայտված սահմանները:

Հաշվարկային, բնության մեջ անտեսանելի սահմանների օրինակ կարող են ծառայել բնակչության խտության, ուրբանիզացման, տնտեսական ու սոցիալական տարբեր ցուցանիշներ ունեցող տարածքների, ազդեցության ոլորտների, կլիմայական գոտիների սահմանները:

Աշխարհագրական օբյեկտների ու երևույթների վրա ունեցած ազդեցության բնույթը նույնպես կարող է հիմք ծառայել սահմանների դասակարգման համար: Ընդունված է ըստ այդ ցուցանիշի առանձնացնել

- *սահմաններ, որոնք ունեն տեսական, գիտաճանաչողական նշանակություն* և չեն կարող որևէ կերպ փոխել աշխարհագրական պրոցեսների ընթացքը, խանգարել օբյեկտների փոխադարձ կապերին, մարդկանց, ապրանքների, ինֆորմացիայի փոխանակմանը:
- *սահմաններ, որոնք ավելի շատ անջատում, քան միացնում են* աշխարհագրական օբյեկտները (դրանք այսպես կոչված *կոնտակտային, հպումնային սահմաններ* են) *կպմ արգելակում են փոխադարձ կապերի զարգացումը (խոչընդոտող, անջրպետող* սահմաններ): Այդպիսիք են, օրինակ, դժվարամատչելի բնական արգելքները (լեռնաշղթաներ, անանցանելի ճահճուտներ, ջրային ավազաններ և այլն), պետական փակ սահմանները և այլն:

Աշխարհագրական սահման հասկացությունն իր *երկրորդ իմաստով* օգտագործվում է աշխարհագրական թաղանթի տարբեր ոլորտները (քարոլորտ, մթնոլորտ և այլն) ուղղաձիգ կտրվածքների գծագրերում սահմանազատելու համար: Ի տարբերություն առաջին իմաստով օգտագործվող աշխարհագրական սահմանի, այս դեպքում ընդունված է օգտագործել նաև *վերընթաց գոտիների աշխարհագրական սահման* տերմինը: Սա լայնորեն կիրառվում է ֆիզիկական աշխարհագրության բնագավառում աշխարհագրական թաղանթի մակերևույթի լեռնային բնույթը ցույց տալու համար:

Ամփոփելով ասվածը, կարող ենք ընդգծել, որ աշխարհագրական սահմանը *որոշակիություն ու կոնկրետություն է հաղորդում աշխարհագրական օբյեկտին*. Տարբեր տիպի ու

նշանակության աշխարհագրական *սահմանների բացահայտումը* աշխարհագրական հետազոտությունների հիմնական խնդիրներից է և կարևոր արդյունքը այն գիտական ուսումնասիրությունների, որոնք առնչվում են *աշխարհագրական թաղանթի տաքսոնոմացման* հետ և կազմում են *աշխարհագրական կանխատեսման անհրաժեշտ բաղադրիչը*։

Աշխարհագրության մեջ տաքսոնոմացում¹ է կոչվում հետազոտության այն մեթոդը, որը հանգում է աշխարհագրական տարածությունը համադրելի մասերի կամ ենթակարգային միավորների՝ տաքսոնների առանձնացմանը։ Այլ կերպ ասած՝ տաքսոնոմացում հասկացությունը աշխարհագրական թաղանթի *շրջանացման*, զոնաների, գոտիների, և այլ *տարածքային միավորների առանձնացման ընդհանրացված հասկացությունն է*։ Ըստ որում, դրա մեջ մտնում են միավորների առանձնացման որակական ու քանակական չափանիշների մշակումը, տաքսոնների կարգերի ու տեսակների որոշումը, տաքսոնների նույնականացումը (կոնկրետ տաքսոնների և դրանց կորիզների որոշումը), տարանջատումը և սահմանազատումը (դելիմիտացիա)։ Ամեն մի տաքսոնոմացման արդյունքը պետք է լինի տարածքի մասնատման, տարաբաժանման այնպիսի տաքսոնոմիական համակարգի մշակումը, որը համապատասխանում է տվյալ կոնկրետ հետազոտության խնդիրներին, անկախ այն բանից, թե այդ հետազոտությունը համաաշխարհագրական է, թե ճյուղային աշխարհագրական։

Աշխարհագրական սահմանների հնարավոր փոփոխությունների բացահայտումը հատուկ հետաքրքրություն է ներկայացնում աշխարհագրական կանխատեսման համար, քանի որ այդ սահմաններով է նաև որոշվում յուրաքանչյուր աշխարհագրական օբյեկտի բնույթը, մեծությունն ու հզորությունը,

---

¹ Ծագում է հունարեն taxis - զետեղում, կարգ, հաջորդականություն և nomos - օրենք բառերից։

որոնք ուղղակիորեն առնչվում են նաև տաքսոնացման հիմնահարցի հետ:

Շատ տարողունակ է *աշխարհագրական դաշտ* կամ նույնն է, թե *աշխարհագրական օբյեկտի դաշտ* հասկացությունը: Դա այն տարածությունն է, *արեալը*, որի սահմաններում դրսևորվում է տվյալ աշխարհագրական օբյեկտի ազդեցությունը այլ օբյեկտների ու երևույթների վրա:

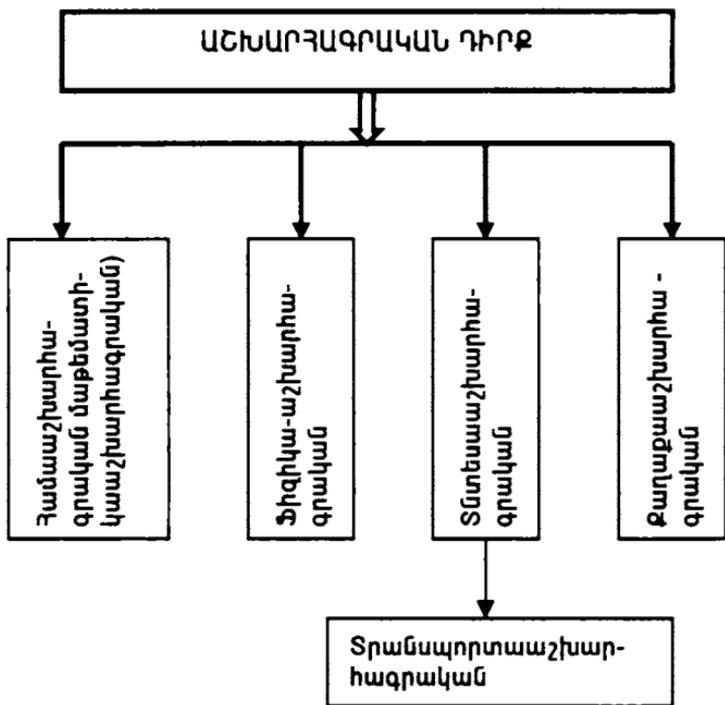
Ինչպե՞ս է այն առնչվում աշխարհագրական կանխատեսման հետ: Աշխարհագրական կանխատեսման միջոցով է, որ կարող է բացահայտվել, թե աշխարհագրական օբյեկտի ինչպիսի՞ և ի՞նչ չափերի փոփոխությունը որքանո՞վ կսահմանափակի կամ կընդարձակի դրա աշխարհագրական դաշտը և ի՞նչ փոփոխություններ տեղի կունենան բուն դաշտում:

Աշխարհագրական դիրք հասկացությունն իր նշանակությամբ *առանձնահատուկ* տեղ է գրավում աշխարհագրական հասկացությունների ու կատեգորիաների շարքում: Այն բնութագրում է աշխարհագրական օբյեկտի դիրքը երկրի մակերևույթի, ինչպես նաև տվյալ օբյեկտից դուրս գտնվող այնպիսի այլ օբյեկտների նկատմամբ, որոնց հետ գտնվում է փոխազդեցության մեջ:

Աշխարհագրական դիրքը աշխարհագրական օբյեկտի առավել կարևոր բնութագրիչներից է: Այն որոշակի պատկերացում է տալիս դրա զարգացման բնական ու սոցիալ-աշխարհագրական պայմանների, տեղայնացման վայրի առանձնահատկությունների, այլ օբյեկտների հետ փոխազդեցության բնույթի ու ինտենսիվության մասին: Դա օբյեկտի այն հատկանիշն է, որը նրա զարգացման վրա ազդող *արտաքին առաջատար, իսկ հաճախ վճռորոշ գործոնի* դեր է կատարում:

Կախված օբյեկտների բնույթից, որոնց հետ ուսումնասիրվող կոնկրետ օբյեկտը գտնվում է փոխազդեցության մեջ, առանձնացնում են *աշխարհագրական դիրքի մի քանի տե-*

սակներ, այն է՝ համաաշխարհագրական (մաթեմատիկա-աշխարհագրական), ֆիզիկա-աշխարհագրական, տնտեսա-աշխարհագրական, քաղաքաաշխարհագրական (տե՛ս գծ. 21):

Գծ. 21. Աշխարհագրական դիրքի տարատեսակները

Աշխարհագրական օբյեկտի **համաաշխարհագրական (մաթեմատիկա-աշխարհագրական) դիրքը** երկրի մակերևույթի նկատմամբ որոշվում է երկրագնդի աշխարհագրական բևեռներից ունեցած հեռավորությամբ և աշխարհագրական կոորդինատների միջոցով, մինչդեռ մյուս տեսակներից ու ենթատեսակներից յուրաքանչյուրը՝ որոշակի, իրեն հե-

տաքրքրող արտաքին օբյեկտներից ունեցած *հեռավորությանը և փոխառնչությունների բնույթով*:

Կանխատեսման ենթակա օբյեկտի ինչպես համաաշխարհագրական, այնպես էլ ֆիզիկա-աշխարհագրական դիրքը ժամանակի մեջ կայուն է, արագ փոփոխման ենթակա չէ: Դրան հակառակ, դիրքի տնտեսաաշխարհագրական և քաղաքաաշխարհագրական տարատեսակները կարող են արագ և կտրուկ փոփոխվել և որպես արտաքին գործոն վճռական ազդեցություն ունենալ կանխատեսման ենթակա օբյեկտի զարգացման ընթացքի և ապագա վիճակի վրա:

Տնտեսաաշխարհագրական դիրքը (ՏԱԴ) ձեռնարկությունների, բնակավայրերի, արեալների, շրջանների, պետությունների, սոցիալտնտեսաաշխարհագրական այլ օբյեկտների մի կողմից, և դրանցից դուրս գտնվող ու դրանց համար տնտեսական նշանակություն ունեցող աշխարհագրական օբյեկտների, մյուս կողմից տարածական հարաբերությունների ամբողջությունն է:

Քանի որ ՏԱԴ-ը *պատմական կատեգորիա է*, ուստի պետք է քննարկվի ժամանակի մեջ իր զարգացման ընթացքում, նկատի ունենալով, որ հասարակության զարգացմանը և աշխատանքի աշխարհագրական բաժանման խորացմանը զուգընթաց մշտապես փոխվում են աշխարհագրական օբյեկտների նաև *տարածական փոխհարաբերությունները*:

Հասարակական զարգացման տվյալ փուլում ՏԱԴ-ը կարող է գնահատվել որպես *բարենպաստ* կամ *անբարենպաստ*: Ըստ որում բարենպաստ ՏԱԴ-ը չի կարող ինքնաբերաբար փոխել օբյեկտի վիճակը: Այն պետք է դիտարկվի որպես *պոտենցիալ հնարավորություն*, որի գործնական իրականացումը կախված է կոնկրետ պատմական և սոցիալ-տնտեսական ու աշխարհաքաղաքական իրադրությունից և *կառավարման արդյունավետությունից*:

Այդ հնարավորությունը բացահայտվում ու գնահատվում է աշխարհագրական կանխատեսման միջոցով:

Տարբերում են ՏԱԴ-ի *կենտրոնական, ծայրամասային, հարևանային դիրք* տարատեսակները:

Եթե կենտրոնական և ծայրամասային դիրքի էությունն ակնբախ է (աշխարհագրական դաշտի կենտրոնում կամ ծայրամասում գտնվելը), ապա «հարևանային» դիրք հասկացությունը կարիք ունի լրացուցիչ բացատրության: Դա տարբեր բնույթի աշխարհագրական օբյեկտների համար տարբեր իմաստ ունի: *Տարածական օբյեկտների* (արեալ, շրջան, գոտի) համար ընդունված է տարբերել *առաջին կարգի «հարևանություն»* (երբ օբյեկտները հարակից են, ունեն ընդհանուր սահման), *երկրորդ, երրորդ և այլ կարգի «հարևանություն»*: Վերջիններս որոշվում են ոչ հարակից, տարածականորեն իրարից անջատ օբյեկտների համար՝ կախված դրանց փոխադարձ կապերի (այդ թվում նաև տրանսպորտային կապերի) ու փոխառնչությունների մակարդակից:

Կետային աշխարհագրական օբյեկտների (բնակավայրեր, ձեռնարկություններ և այլն) հարևանությունը որոշվում է միմյանց նկատմամբ ունեցած դիրքի և դրանից բխող կապերի վերլուծության ու գնահատման միջոցով:

Գծային աշխարհագրական օբյեկտների (ճանապարհներ, խողովակաշարեր, էլեկտրահաղորդման գծեր և այլն) համար «հարևանություն» հասկացությունը ընդունելի է այն դեպքում, եթե դրանց միջև այլ միատարր օբյեկտները բացակայում են:

Դժվար չէ նկատել, որ վերը բնութագրված ՏԱԴ-ը ունի ինտեգրալ բնույթ և հաճախ օգտագործվում է նաև *համատնտեսաաշխարհագրական դիրք* անունով:

ՏԱԴ-ի ինտեգրալ բնույթը հաստատվում է նաև նրանով, որ առանձնացվում են *մասնավոր ՏԱԴ-ի* տարատեսակներ:

Գիտական շրջաններում տարատեսակներից ընդունվում է հատկապես *տրանսպորտա-աշխարհագրական դիրք* հասկացությունը¹:

Որևէ կոնկրետ օբյեկտի տրանսպորտա-աշխարհագրական դիրքի գնահատման գլխավոր ցուցանիշը համարվում է իր համար այլ օբյեկտների տրանսպորտային մատչելիությունը, որն իր հերթին բնութագրվում է վերջիններիս տնտեսական հեռավորությամբ, հաղորդակցության ուղիների տեսակով ու վիճակով, տրանսպորտային միջոցների բնույթով:

Ինչ վերաբերում է *քաղաքաաշխարհագրական դիրքին*, ապա սա հատկապես մեծ նշանակություն ունի քաղաքական կազմավորում հանդիսացող տարածքների համար և որոշվում է դրանց մոտիկ ու հեռու *հարևան պետությունների քաղաքական կողմնորոշումով* և դրանց հետ ունեցած *քաղաքական ու տնտեսական հարաբերությունների բնույթով ու զարգացման աստիճանով*:

Վերը շարադրվածից դժվար չէ կռահել թե աշխարհագրական կանխատեսման և հատկապես նրա ժողովրդագրական կանխատեսման և տնտեսաաշխարհագրական (նեղ իմաստով) կանխատեսման համար ինչպիսի առանձնահատուկ կարևորություն է ներկայացնում *տնտեսաաշխարհագրական դիրքը*, որը տնտեսաաշխարհագրական օբյեկտի համար հանդես է գալիս որպես կարևորագույն *արտաքին պայման*, հաճախ կանխորոշելով *վերջինիս տնտեսության ճյուղային կառուցվածքը*, *արտադրական մասնագիտացումը*, *զարգացման տեմպերը* և հեռանկարները: Ուստի և տնտեսաաշխարհագրական և քաղաքաաշխարհագրական դիրքերի հնարավոր փոփոխությունների և դրանցից բխող հետևանքների կանխա-

---

¹ Խորհրդային ժամանակաշրջանի աշխարհագրական և քաղաքագիտական աղբյուրներում, երբեմն նաև այժմ առանձին հետազոտողներ լայն առումով տնտեսաաշխարհագրական դիրքի (SUԴ-ի) տարատեսակ են համարում նաև քաղաքաաշխարհագրական (աշխարհաքաղաքական) դիրքը:

տեսուճը վերածվում է օբյեկտի ապագա վիճակի *կանխատեսման պարտադիր բաղադրիչի*:

Աշխարհագրական դիրքի տեսակներ առանձնացվում են նաև ըստ *տարածքային ընդգրկման՝ օբյեկտը շրջապատող տարածքի մեծությամբ: Տարբերում են միկրոդիրք, մեզոդիրք, մակրոդիրք*: Տարբեր են նաև օբյեկտի ապագա զարգացման վրա դրանցից յուրաքանչյուրի ազդեցության հետևանքները:

Այս բաժանումը հավասարապես կիրառվում է աշխարհագրական դիրքի բոլոր տեսակների համար:

Աշխարհագրական օբյեկտի *միկրոդիրքը* որոշվում է դրան անմիջապես հարող արեալով և այդ արեալի մեջ մտնող այլ օբյեկտների հետ ունեցած փոխառնչություններով:

Մեզոդիրքը իր մեջ ներառում է ավելի ընդարձակ տարածություն, օրինակ, խոշոր քաղաքի համար դա կարող է լինել հարակից մարզերը միավորող տարածքը կամ նույնիսկ միջին մեծության երկիրը: Իսկ եթե որպես աշխարհագրական օբյեկտ դիտվում է *տարածքային սոցիալ-տնտեսական համակարգը (ՏՄՏ)*, ինչպիսին կարող են լինել *սոցիալ-տնտեսական շրջանը, առանձին պետությունը, տնտեսական գոտին* և այլն, ապա դրա մեզոդիրքը որոշվում է շատ ավելի ընդարձակ տարածքի նկատմամբ:

Մակրոդիրքի որոշման դեպքում տարածքային ընդգրկումը ավելի է մեծանում, ներառելով մայրցամաքներն ու աշխարհամասերը ընդհուպ մինչև կիսագնդերն ու ամբողջ երկրագունդը:

Աշխարհագրական կանխատեսման համար հատուկ կարևորություն է ներկայացնում *աշխատանքի աշխարհագրական բաժանում* (ԱԱԲ) հասկացությունը, դրա բովանդակության ճիշտ ընկալումը և օգտագործումը:

ԱԱԲ աշխատանքի *հասարակական բաժանման տարածական դրսևորումն է* և հասարակական զարգացման ընթաց-

քում հանդես է գալիս մարդկանց աշխատանքային գործունեության *տարածական տարաբաժանման (դիֆերենցման) ձևով:*

Հայտնի է, որ *աշխատանք հասկացությունը* բազմիմաստ է: Մարքսիստական գաղափարախոսության շրջանակներում (նաև խորհրդային ժամանակների սոցիալական աշխարհագրության կողմից) գիտական ճանաչողությունը դիտարկվում էր առաջին հերթին «... որպես մարդ անհատի, կոլեկտիվի, մարդկային հասարակության հարաբերություն բնական միջավայրի հետ», որպես մի պրոցես, որի ընթացքում մարդը իր սեփական գործունեությամբ «միջնորդավորում, կարգավորում և վերահսկողության է ենթարկում նյութերի փոխանակությունը իր և բնության միջև»¹:

Արդի աշխարհագրությունը մարդ-բնություն կապերից բացի մեծ կարևորություն է տալիս նաև *միջանձնային, միջհամայնքային ու միջազգային հարաբերությունների*: Մեկնակետ է համարվում այն դրույթը, որ «աշխատանքի» աշխարհագրական դրսևորումը կախված է ոչ միայն մարդ-բնություն հարաբերություններից, այլև մարդկային *հասարակության ներսում* ձևավորվող կապերից ու հարաբերություններից: Այդ առումով ավելի ընդունելի պետք է համարել աշխատանք հասկացության ներկայիս տարածում գտած սահմանումը, այն է՝ *«աշխատանքը իմաստավորված, էներգիայի ծախս պահանջող, հանրության կողմից նպատակահարմար համարվող մարդկային գործունեությունն է, որը պահանջում է ջանքերի ներդրում»*²:

Հավելենք, որ «աշխատանքը» ֆիզիկական, ֆիզիոլոգիական, մտավոր երևույթ լինելուց բացի *նաև քարոյա-*

¹ Փիլիսոփայական քառարան, Ե., 1975, էջ 25:

² Коллектив авторов, Современный экономический словарь, Инфра-М, 1997, с. 346.

երկակյան երևույթ է: Նա գտնվում է ոչ միայն փիլիսոփայության ու գիտության տարբեր ճյուղերի, այլև **արվեստի հետաքրքրությունների ոլորտում**¹:

Աշխատանքի հասարակական բաժանում հասկացությունը նույնպես միանշանակ չի մեկնաբանվում: Առավել տարածված բնորոշումն այն է, որ աշխատանքի բաժանումը «... աշխատանքային գործունեության այնպիսի դիֆերենցումն է, մասնագիտացումը, որը հանգեցնում է նրա տարբեր տեսակների առանձնացմանը և իրականացմանը: Ուղղաձիգ բաժանման ժամանակ տեղի է ունենում մակարդակների բաժանում, օրինակ բաժանվում են **բուն արտադրությունը և արտադրության կառավարումը**: Աշխատանքի հորիզոնական բաժանման ժամանակ տարանջատվում են նույն մակարդակի աշխատանքի տեսակները»²:

Դա տեղի է ունենում ինչպես, կոլեկտիվի, կազմակերպության, արտադրական ձեռնարկության ներսում (օրինակ, որևէ մեքենայի տարբեր մասերի պատրաստում, հավաքում), այնպես էլ տարածքային միավորների միջև:

Աշխատանքի **աշխարհագրական բաժանումը** աշխատանքի հասարակական բաժանման մասնավոր դեպքն է, դրա տարածքային ասպեկտը և **կատարվում է աշխարհագրական տարածությունում, տարածքային միավորների միջև**: Դրա **արդյունքը** տարբեր տաքսոնոմիական կարգի տարածքային կազմավորումների (երկրներ, շրջաններ, ենթաշրջաններ, կենտրոններ) **արտադրական մասնագիտացումն է**, որը նպաստում է աշխատանքի արտադրողականության բարձրացմանը, միաժամանակ հանգեցնում է ինչպես ռեգիոնալ, այնպես էլ

---

¹ Հիշենք նաև այն տեսակետը, որ աշխարհագրությունը սերտ հարաբերություններ ունի արվեստի հետ (տրամաբանական, ռացիոնալ հիմքի հետ միասին ունի իռացիոնալ, զգացմունքային տարրեր), իսկ «կառավարումը ոչ միայն գիտություն, այլև արվեստ է»:

² Современный экономический словарь, Инфра-М, 1997, с. 267.

համաշխարհային շուկայի ձևավորմանը և տարբեր տարածքային կազմավորումների տնտեսական փոխկախվածությանը: Այս ամենի շնորհիվ զարգանում են *միջշրջանային կոոպերացիան, մասնագիտացված արտադրատեսակների ու ծառայությունների փոխանակումը, վաճառքը, գնումը:*

ԱԱԲ-ն նույնպես օբյեկտիվ երևույթ է, որը պայմանավորված է տարբեր տարածքներում *տնտեսական զարգացման տարբեր նախադրյալների* առկայությամբ, դրանց՝ որպես տնտեսական, սոցիալական, բնառեսուրսային, ազգային-պատմական գործոնների, ինչպես նաև աշխարհագրական դիրքի առանձնահատկություններով: Յուրաքանչյուր տարածքում սկզբնավորվում ու զարգանում են աշխատանքային գործունեության այն ուղղությունները, որոնց համար *ամկա են առավել նպաստավոր պայմաններ, որոնք առավել չափով են համապատասխանում վերոհիշյալ առանձնահատկություններին և դիմանում են ներքին ու արտաքին շուկայական մրցակցությանը:*

Աշխատանքի աշխարհագրական բաժանումը իրականացվում է արտադրանքի թողարկման և սպառման վայրերը իրար կապող տրանսպորտային ու այլ հաղորդակցության միջոցներով:

Աշխատանքի աշխարհագրական բաժանումը լինելով սոցիալ-տնտեսական աշխարհագրության *առանցքային հասկացությունը՝ բանալի է ծառայում բազմաթիվ երևույթների բացատրության համար:* Դա է, որ բացատրում է շրջանագոյացումը, արտադրական-տարածքային կապերի բնույթն ու ինտենսիվությունը, տնտեսական ինտեգրման և տարածքների համալիր զարգացման պայմաններն ու առանձնահատկությունները, տարածքային միավորի զարգացման ուղղությունը և արտադրական մասնագիտացման միտումները: Աշխարհագրական կանխատեսման պարագայում ստեղծվում են այն

գիտատեսական նախադրյալները, որոնք *հիմք են ծառայում այդ երևույթների կառավարման համար:*

ԱԱԲ-ի *ընդլայնական զարգացումը* հանգեցնում է մասնագիտացված շրջանների ու կենտրոնների միջև տարածքի տարաբաժանման ուժեղացմանը, մասնագիտացված շրջանների թվի մեծացմանը, մինչդեռ *խորքային զարգացումը* նպաստում է միջշրջանային կապերի *ինտենսիվության* աճին: Իսկ սրանք ցուցանիշներ են, որոնք որոշակի պատկերացում են տալիս *ամբողջ տարածքի և աշխարհագրական օբյեկտների* արտադրողական ուժերի զարգացման մասին: ԱԱԲ-ի շնորհիվ զարգացող կոոպերացիան և այլ արտադրական ու առևտրական կապերը տարբեր տարածական կազմավորումները միավորում են մեկ միասնական տնտեսական տարածքի (միջազգային շուկա, ազգային շուկա, ռեգիոնալ շուկա և այլն) մեջ, այլ կերպ ասած, ամեն մի տարածք դառնում է *բազմաբաղադրիչ ամբողջի մասը, ձեռք է բերում համակարգի հատկանիշներ* և գործում է ոչ միայն իր սպեցիֆիկ պայմաններին, այլև տաքսոնոմիական ավելի բարձր կարգի տնտեսական միասնական տարածքի պահանջներին համապատասխան: Եթե դրան ավելացնենք նաև այն հանգամանքը, որ ԱԱԲ-ը նաև *աշխատանքի արտադրողականության բարձրացման կարևորագույն գործոն* է, ապա ակնհայտ կդառնա այն էական դերը, որ աշխարհագրական կանխատեսման ժամանակ տրվում է ԱԱԲ-ին և դրանով պայմանավորված տնտեսական երևույթների:

Կոոպերացիայի ու առևտրական կապերի մեջ գտնվող տարածքային կազմավորումների բնույթից և տարածական ընդգրկումից կախված, տարբերում են *աշխատանքի միջազգային բաժանում, միջշրջանային բաժանում, ներշրջանային բաժանում:*

Աշխարհագրության *կառուցողական* ուղղվածությունը և

ներուժը ընդգծող, հետևապես և աշխարհագրական կանխատեսման համար հատուկ կարևորություն ունեցող հասկացություններից է *հասարակության տարածքային կազմակերպում* հասկացությունը: Դա աշխարհագրական գիտության ամենաընդհանրական հասկացություններից է և *կիրառվում է երկու իմաստով*.

Առաջին իմաստով այն արտահայտում է բնակչության, նրա կենսագործունեության, նյութական արտադրության և սոցիալական, սպասարկման ոլորտի ձեռնարկությունների տեղաբաշխումը, դրանց կապերի բնույթն ու հասունության աստիճանը, բնօգտագործման ու բնապահպանման վիճակը, այլ կերպ՝ տարածության մեջ հասարակական կյանքի կազմակերպումն ապահովող գործողությունների ամբողջությունը, այն գործողությունների, որոնք ըստ ամենայնի հաշվի են առնում տարածականորեն կազմակերպվող օբյեկտների կապերը, փոխազդեցությունները, ենթակարգությունը, առանձնահատկությունները: Դրա հիմնական նպատակն է ամբողջ երկրում և դրա առանձին հատվածներում *հասարակական աշխատանքի արդյունավետության բարձրացումը, տարածքի և այլ բնական ռեսուրսների ռացիոնալ օգտագործումը, բնակչության աշխատանքի, կենցաղի և հանգստի պայմանների բարելավումը*.

Հասարակության տարածքային կազմակերպում հասկացության *երկրորդ իմաստը* վերաբերում է վերոհիշյալ *գործողությունների արդյունքում ձևավորված բնակչության տարաբնակեցման, հասարակական արտադրության տարածքային համակարգերին և դրանց զուգորդությանը*: Հասարակության տարածքային կազմակերպումն իր երկրորդ իմաստով ամփոփում է աշխատանքի արդեն ձևավորված *տարածքային բաժանումը*, արտադրողական ուժերի տեղաբաշխումը, բնակչության տարաբնակեցումը, հասարակության և բնության փոխ-

հարաբերությունները, պետության վարչատարածքային կառուցվածքը, բնօգտագործման տարածքային տարբերությունները:

Ինչպես տեսնում ենք, *հասարակության տարածքային կազմակերպումը* տնտեսական ու սոցիալական ամենաընդգրկուն, տարողունակ հասկացություններից է, ունի որակական ու քանակական բազմապիսի ցուցանիշներ, ուստի և դրա դերը *աշխարհագրական կանխատեսման համակարգում* հատկապես մեծ է ու բազմակողմանի:

Ռեգիոնալ (տարածքային) պլանավորում հասկացությունը վերաբերում է պետության գործունեության առանցքային ոլորտներից մեկին՝ հասարակության տարածքային կազմակերպմանը: Այն իրականացվում է ռեգիոնալ քաղաքականության ու ռեգիոնալ կառավարման միջոցով, որը հիշատակվեց գրքի 5.4 բաժնում: (Տրվեց նաև նրա լայն տարածում ունեցող սահմանումը):

Այդ քաղաքականության վերջնական նպատակը երկրի զարգացման տարածական ասպեկտի արդյունավետ կառավարումն է:

Ինչպե՞ս է դա իրականացվում, ո՞րն է դրա գլխավոր միջոցը:

Ռեգիոնալ քաղաքականության գլխավոր միջոցը *ռեգիոնալ-տարածքային պլանավորումն է, երկրի տարածքային մասերի (ռեգիոնալ միավորների) տնտեսական ու սոցիալական զարգացման կառավարումն ապահովող միջոցառումների և օրենսդրական ակտերի համակարգը:*

Ռեգիոնալ-տարածքային պլանավորման տարբեր բնորոշումներից առավել սպառիչ ու համապարփակ է թվում հետևյալը: «Տարածքային պլանավորումը երկրի տնտեսական ու սոցիալական զարգացման պլանավորման բաղկացուցիչ մասն է, որն արտացոլում է նյութական բարիքների, աշխատ-

ուժի, արտադրական հարաբերությունների վերարտադրության և սոցիալական ու էկոլոգիական բնույթի հիմնախնդիրների լուծման առանձնահատուկ տարածական ասպեկտը: Այն հանդես է գալիս որպես աշխատանքի տարածքային բաժանման գործընթացի, ռեզիոնների մասնագիտացման և համալիր տնտեսական ու սոցիալական զարգացման կառավարման կարևորագույն ֆունկցիա»¹ (ընդգծումը՝ Լ. Վ.): Կրկենք, որ աշխարհագրական կանխատեսումը և ստացված արդյունքը, ինչպես արդեն նշել ենք, այն *գիտատեսական հիմքն է*, որի վրա կառուցվում է այդ միջոցառումների և օրենսդրական ակտերի մշակումն ու իրականացումը պրակտիկայում:

Նախկին ԽՍՀՄ-ում և սոցիալիստական մյուս երկրներում ռեզիոնալ պլանավորումը իրականացվում էր ըստ տնտեսական շրջանների, տարածական-արտադրական համալիրների (ՏԱՀ), տարածքային-քաղաքական և վարչատարածքային միավորների: Յուրաքանչյուր միավորի համար մշակվում էր զարգացման առանձին պլան, որը հայտնի էր *տարածքային պլան* անունով և *որպես քաղադրիչ մտնում էր համապետական ժողովրդատնտեսական պլանի մեջ*: Բայց միշտ չէր, որ տարածքային պլանը հիմնվում էր տվյալ տարածքային միավորի ինքնազարգացման ներքին միտումների ու օրինաչափությունների, այդ զարգացման ներուժը պայմանավորող ներքին և արտաքին գործոնների համալիր հաշվառման վրա, *այն գործոնների, որոնք քացահայտվում ու գնահատվում են հատուկ աշխարհագրական ուսումնասիրությունների և աշխարհագրական կանխատեսման միջոցով*: Որպես կանոն այդպիսի կանխատեսում չէր կատարվում, իսկ կատարվելու դեպքում էլ պլանավորման փուլում առաջնությունը տրվում էր ոչ

---

¹ Е.Н. Матвеева, В. И. Махалова, Е. П. Муравьев и др. Планирование экологического и социального развития регионов. Методология территориального планирования. Межотраслевые комплексы, социальное развитие. М., 1987, с. 5.

թե ռեգիոնի զարգացման օբյեկտիվ գործոններին, այլ **քաղաքական նպատակահարմարությանը և կուսակցական դիրք-տիվներին:**

Ռեգիոնալ պլանավորումը, հատկապես երկրորդ համաշխարհային պատերազմից հետո, սկսեց լայնորեն կիրառվել նաև **զարգացած կապիտալիստական և նոր զարգացող երկրներում**, որտեղ այն սկզբում օգտագործվում էր առաջին հերթին երկրի տնտեսական և սոցիալական զարգացման ռեգիոնալ սուր անհամամասնությունները վերացնելու, ինչպես նաև նոր շրջաններ յուրացնելու համար:

Ներկայումս աշխարհի երկրների մեծ մասում **ռեգիոնալ պլանավորումը հանդիսանում է պետական քաղաքականության գերակա ուղղություններից մեկը:** Անընդհատ աճում է դրա միջոցով լուծվող համապետական և ռեգիոնալ նշանակության կոնկրետ խնդիրների թիվը: Դրան համընթաց ամրապնդվում են դրա գիտական հիմքերը, **ուժեղանում է կապը աշխարհագրական կանխատեսման հետ:**

Աշխարհագրական կանխատեսման և նրա վրա հիմնվող տարածքային պլանավորման միջոցով իրենց լուծումը գտնող **կոնկրետ խնդիրները** բազմազան են: Դրանց շարքում առանձնացվում են բոլոր ռեգիոններում առկա մի քանի հիմնականները՝ հասարակական արտադրության տարածքային կազմակերպման (ՀԱՏԿ) կատարելագործումը, երկրի տարբեր մասերում այնպիսի արդյունավետ տնտեսության ստեղծումը, որն առավել չափով է համապատասխանում տեղական բնական ու տնտեսական պայմաններին, տնտեսաշխարհագրական դիրքին, ազգային ու համաշխարհային շուկայի պահանջներին:

Հատուկ ուշադրության են արժանանում յուրաքանչյուր ռեգիոնի համար առանձնահատուկ հետաքրքրություն ներկայացնող խնդիրները (տե՛ս գծ. 22), նաև բնակչության տարաբնակեցման համակարգերի կատարելագործումը, ռացիոնալ

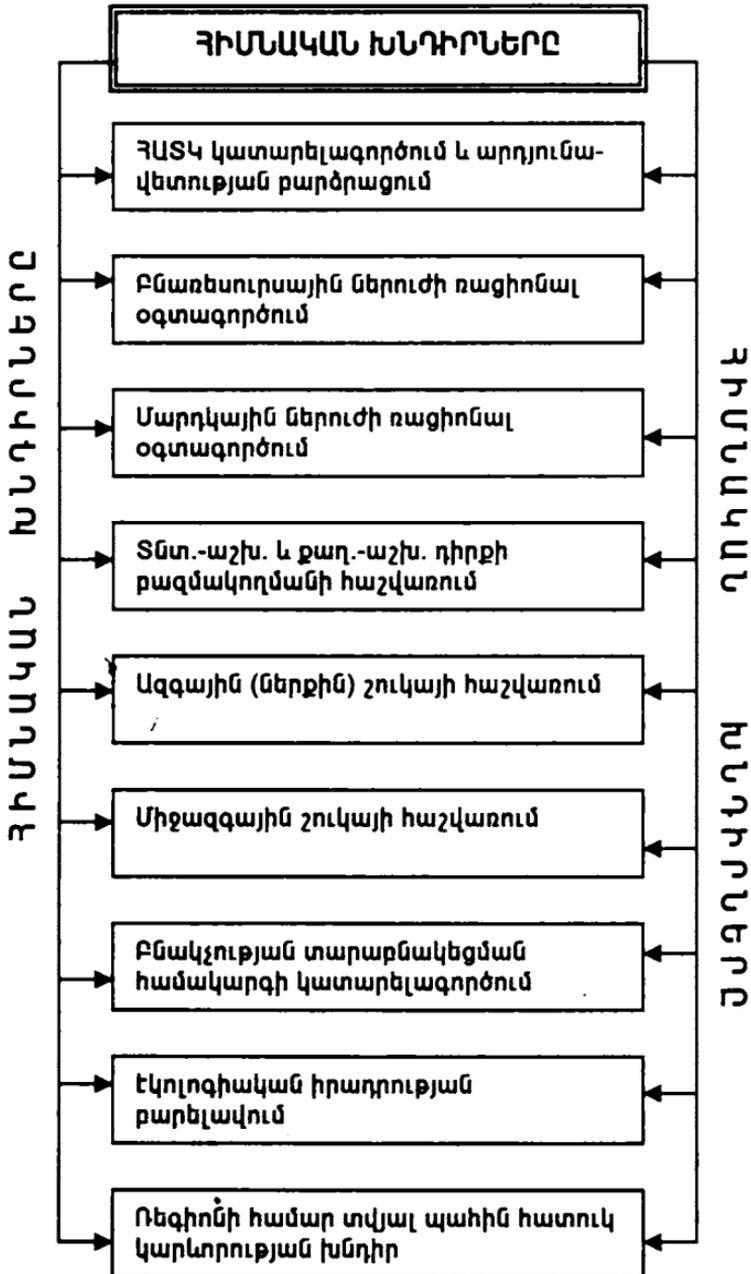
բնօգտագործումը, բնական միջավայրի պահպանումն ու բարելավումը և այլն:

Ռեզիոնալ պլանավորումը որպես ռեզիոնալ քաղաքականության միջոց, համագործակցելով ինդիկատիվ պլանավորման հետ հնարավորություն է տալիս հիշատակված խնդիրները լուծել մի կողմից ուղղակի պետական կապիտալ ներդրումների, մյուս կողմից՝ ճկուն հարկային, վարկային, մաքսային քաղաքականություն իրականացնող համակարգերի միջոցով, որոնք համապատասխան ռեզիոնում կարող են ստեղծել արտադրական գործունեության ավելի բարենպաստ պայմաններ և խթանել տնտեսական ու սոցիալական զարգացումը:

Հատուկ մեկնաբանության կարիք ունի *աշխարհագրական տարածություն հասկացությունը* (երբեմն օգտագործվում է նաև *գեոտարածություն տերմինը*): Դա հանդես է գալիս որպես աշխարհագրական թաղանթի սահմաններում *աշխարհագրական օբյեկտների ու երևույթների գոյության ձև*: Այլ կերպ ասած, *աշխարհագրական տարածությունն իրենից ներկայացնում է աշխարհագրական որոշակի սահմաններ ունեցող տարածքում գտնվող տարբեր աշխարհագրական օբյեկտների ժամանակի մեջ զարգացող փոխհարաբերությունների ամբողջություն*:

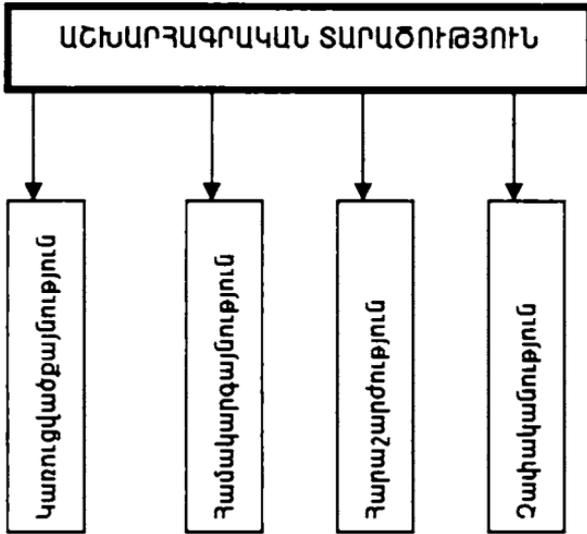
Աշխարհագրական տարածության գլխավոր հատկանիշներն են *կառուցվածքայնությունը, համակարգայնությունը, հարաշարժությունը, չափականությունը*: Սրանք այն հատկանիշներն են, որոնք բնորոշ են գեոհամակարգին: Դա նշանակում է, որ *աշխարհագրական տարածություն* և *գեոհամակարգ* գիտական տերմինները որոշակի դեպքերում կարող են հանդես գալ որպես հոմանիշներ (տե՛ս գծ. 23):

ՏԱՐԱԾՔԱՅԻՆ ՊԼԱՆԱՎՈՐՈՒՄ

ՊՃ. 22. Տարածքային պլանավորման հիմնական խնդիրները

«Աշխարհագրական տարածության» կազմը այնքան է բարդ, բազմաբաղադրիչ ու բազմաշերտ, որքան ինքը՝ Երկրի աշխարհագրական թաղանթը: *Առավելագույն սահմանային աշխարհագրական տարածությունը Երկրի աշխարհագրական թաղանթի ամբողջական մոդելն է:*

Գծ. 23 Աշխարհագրական տարածության գլխավոր հատկանիշները

Միասնական աշխարհագրական տարածությունը *կառուցվածքայնության* շնորհիվ է, որ տարաբաժանվում է *մասնավոր* աշխարհագրական տարածությունների և *ենթարկվում տաքսոնոմացման*: Այդ տարաբաժանման ու տաքսոնոմացման հիմքում դրվում են աշխարհագրական թաղանթի տարբեր մասերի *աշխարհագրական-բովանդակային տարբերությունները*: Հասկանալի է, որ այդ ընթացքում առաջնային է դառնում *հետազոտության (և կանխատեսման) նպատակի որոշումը*: Տարբեր նպատակներ տարբեր մոտեցում են ենթա-

դրում և տարաբաժանման ու տաքսոնոմացման տարբեր արդյունքների են հանգեցնում:

Ամեն մի առանձին վերցրած աշխարհագրական օբյեկտ ստեղծում է իր *սեփական աշխարհագրական դաշտը*, որի բարդությունը ուղղակիորեն կախված է աշխարհագրական օբյեկտի բարդությունից, Այդ օբյեկտը կարող է լինել *միատարր* (օրինակ, առանձին հանքավայր, լեռնագագաթ, գետ, լիճ, էլեկտրակայան կամ որևէ այլ արտադրական ձեռնարկություն), *բազմատարր* (օրինակ, խոշոր լեռնային համակարգ, արտադրական կոմբինատ, առանձին բնակավայր և այլն) և *խմբակային՝ ինտեգրալ* (օրինակ ֆիզիկաաշխարհագրական շրջան, լանդշաֆտ, քաղաքային ազլոմերացիա, արդյունաբերական հանգույց, տնտեսական շրջան, առանձին երկիր և այլն):

Ինտեգրալ աշխարհագրական դաշտերը բաղկացած են ավելի փոքր տարածքային ընդգրկումով ու համեմատաբար պարզ բովանդակությամբ, հետևաբար ավելի *պակաս բարդության մասնավոր* աշխարհագրական տարածություններից, որոնք կարող են խաչաձևվել և փոխթափանցել միմյանց մեջ: Այս հանգամանքը *լրացուցիչ բարդություններ է առաջացնում* աշխարհագրական տարածության գիտական ուսումնասիրության, առավել ևս դրա *զարգացման միտումների բացահայտման և ապագա վիճակի կանխատեսման համար:*

Աշխարհագրական տարածության մյուս հատկանիշը՝ *համակարգայնությունը* նախ և առաջ *արտահայտում է դրա միասնականությունը, ամբողջականությունը:* Իսկ վերջիններս դրսևորվում են աշխարհագրական թաղանթի նյութական օբյեկտների փոխադարձ կապերի ու ազդեցությունների միջոցով: Դա նշանակում է, որ աշխարհագրական տարածության սահմաններում ամեն մի օբյեկտ շատ թե քիչ էական ներգործություն ունենում է մյուս օբյեկտների, հետևապես և ամբողջ

աշխարհագրական տարածության սահմանների ու ներքին բովանդակության վրա:

Աշխարհագրական տարածության *հարաշարժության* հատկանիշը իր դրսևորումը գտնում է այն բանում, որ աշխարհագրական թաղանթի *բոլոր գոյացությունները ենթակա են կառուցվածքային ու ֆունկցիոնալ հարատև օրինաչափ փոփոխությունների*: Այստեղից բխում է, որ ցանկացած աշխարհագրական հետազոտություն կարող է դառնալ անիմաստ, եթե հաշվի չառնի ուսումնասիրվող օբյեկտի փոփոխությունը ժամանակի մեջ: *Նման մոտեցումը առավել ևս ճշմարտացի է կանխատեսման համար*: Ավելին, աշխարհագրական տարածության հենց այս՝ *հարաշարժության հատկանիշն է, որ սկզբունքորեն այն դարձնում է կանխատեսելի*:

Աշխարհագրական տարածությունը ոչ միայն սկզբունքորեն, այլև *գործնական, գիտական ու մեթոդական առումով ենթակա է կանխատեսման* առաջին հերթին իր *չափականության հատկանիշի շնորհիվ*: Չափականության հատկանիշը դրսևորվում է այնպիսի քանակական մեծություններով, ինչպիսիք են *ձգվածությունը* (երկարությունը, տարածվածությունը, մակերեսը), *մոտիկությունը, հեռավորությունը, ծավալը և այլ հատկանիշներ, որոնք կարող են չափագրվել*:

Չափականության հատկանիշն է, որ աշխարհագրական կոնկրետ տարածության ապագան կանխորոշելու հնարավորություն է տալիս: Գիտական կանխատեսման մեթոդներից լայն կիրառություն ունեն *տարածական փոխազդեցությունների* մոդելները, որոնք կառուցվում են *դաշտի տեսության* մաթեմատիկական ապարատի օգնությամբ: Այս մոդելների, հատկապես դրանց տարատեսակների՝ *պոտենցիալների մոդելների* և *գրավիտացիոն մոդելների* շնորհիվ է, որ հնարավոր է լինում ուսումնասիրել աշխարհագրական տարածության ներսում տարբեր օբյեկտների ու երևույթների միջև առկա կայուն փոխ-

ազդեցությունները և կատարել դրանց փոփոխությունների կանխատեսումը:

Ուշագրավ է արդեն հիշատակված «Models in geography» ժողովածուի մեջ Չորլիի և Հագգետի մոդելների մասին կատարած ընդհանրացումը: Վկայակոչելով մի այլ հետազոտողի, նրանք նշում են «... *կարող է մոդել լինել և՛ տեսությունը, և՛ օրենքը, և՛ վարկածը, և՛ գաղափարը*, եթե ունի որոշակի կառուցվածք: *Կարող է մոդել լինել նաև դերը, հարաբերակցությունը, հավասարումը կամ տվյալների սինթեզը*: Աշխարհագրության համար հատկապես կարևոր է, որ կարելի է մոդել համարել նաև *իրական աշխարհի մասին դատողությունները, որոնք ստացվում են տարածության մեջ (տարածական մոդելներ) և ժամանակի մեջ (պատմական մոդելներ) դրանք տեղափոխելու օգնությամբ*»¹ (ընդգծումը՝ Լ.Վ.):

Ամփոփելով աշխարհագրական տարածության մասին ասվածը, կարող ենք կատարել հետևյալ ընդհանրացումը. *վերացականորեն աշխարհագրական տարածություն հասկացությունը ընդհանրացված ձևով ներկայացնելով աշխարհագրական թաղանթի առավել ընդհանուր, չափական և տիպարանական բնութագրերը, գործնականում տեսական հիմք է հանդիսանում այնպիսի հիմնական աշխարհագրական երևույթների ու գործընթացների գիտական վերլուծության, մոդելավորման, հետևապես և կանխատեսման համար, ինչպիսիք են տեղարաշխումը, տեղափոխությունը, տարբերակումը, համահարթումը, համակենտրոնացումն ու ապակենտրոնացումը, տարածական դիֆուզիան և բևեռացումը (կենտրոնացումը), ձգումն ու վանումը և այլ գործընթացներ ու երևույթներ*:

Աշխարհագրական կանխատեսման վերը քննարկված *գիտական հասկացություններն ու կատեգորիաները իրենց խտաց-*

¹ Модели в географии, М., 1971, с. 10.

ված արտահայտությունը գտնում են աշխարհագրական գործընթաց հասկացության մեջ:

Աշխարհագրական գործընթաց (պրոցես) հասկացությունը հետխորհրդային երկրներում լայն տարածում ստացել է միայն վերջերս, թեև համաշխարհային գիտության մեջ այն կիրառվում է անցյալ դարի կեսերից: «խորհրդային գիտությունը» **երկար ժամանակ մերժում էր դրա գոյությունը**: Համարվում էր, որ նյութական աշխարհում ընթացող պրոցեսների մեջ աշխարհագրական պրոցեսի ընդունումը **իրեալիզմ է** և հակասում է դիալեկտիկական մատերիալիզմի այն դրույթին, որ **մատերիան, շարժումը, ժամանակը և տարածությունը անբաժանելի են**¹:

Ներկա պատկերացմամբ **աշխարհագրական պրոցեսը գեոհամակարգերի ձևավորման ու ինքնազարգացման, տվյալ դեպքում աշխարհագրական տարածության գործելու և զարգանալու պրոցեսն է**: Այդ պրոցեսի շնորհիվ է, որ ոչ միայն գոյանում են գեոհամակարգեր, այլև փոփոխվում են եղածների հատկանիշները, կազմն ու կառուցվածքը, սահմաններն ու արտաքին փոխհարաբերությունները:

Արդեն ասել ենք, որ գեոհամակարգերն են աշխարհագրական գիտությունների ուսումնասիրության և աշխարհագրական կանխատեսման հիմնական օբյեկտները, և վերը շարադրված բոլոր գիտական հասկացություններն ու կատեգորիաները՝ ուղղակիորեն կապված են գեոհամակարգերի և դրանք պայմանավորող գործընթացների հետ: Իսկ դա նշանակում է, որ **աշխարհագրական գործընթաց** կարող ենք համարել աշխարհագրական օբյեկտների գոյությունը և զարգացումը պայմանավորող, ինչպես նաև օբյեկտների **ինքնազարգացումն** արտահայտող երևույթները բնութագրող **ընդհանրացված հասկացությունը**, այլ կերպ ասած՝ աշխարհա-

¹ Б. Б. Родман. Уроки географии “Вопросы философии”, 1990, N 4.

գրական ցանկացած օբյեկտի *ձևավորման ու զարգացման, դրա ներքին և արտաքին երևույթների ամբողջությունը:*

Կրկնելով աշխարհագրական միջավայր կոչվող սուպեր-համակարգի բաղադրիչների մեզ արդեն ծանոթ դասակարգումը ըստ բովանդակության, աշխարհագրական գործընթացները նույնպես պետք է բաժանել 3 խմբի՝ *ֆիզիկաաշխարհագրական (քնական), հասարակական աշխարհագրական և քնահասարակական:* Ինչ վերաբերում է իրական աշխարհում և աշխարհագրական թաղանթում ընթացող գործընթացներին, ապա, ինչպես արդեն նշել ենք, դրանք նույնպես բաժանվում են հիշատակված երեք հիմնական խմբերի՝ *նյութական, էներգետիկական և ինֆորմացիոն:*

Եվ վերջապես, աշխարհագրական գործընթացի մի կարևորագույն հատկանիշը ևս՝ *այն ենթակա է քարտեզագրման և արտահայտվում ու հետազոտվում է աշխարհագրական քարտեզների միջոցով:* Այս հատկանիշը ևս անհրաժեշտորեն հաշվի է առնվում աշխարհագրական կանխատեսման ժամանակ:

ԻՆՔՆԱՍՏՈՒԳԱՆ ՀԱՐՑԵՐ

1. Ո՞րն է գիտական հասկացության և գիտական կատեգորիայի էությունը և հիմնական ֆունկցիան:

2. Որո՞նք են գիտական հասկացությունների ու կատեգորիաների այն խմբերը, որոնց վրա հենվում է աշխարհագրական կանխատեսումը:

3. Ո՞րն է աշխարհագրական օբյեկտ հասկացության բովանդակությունը: Ի՞նչ տեղ է այն զբաղեցնում աշխարհագրական կանխատեսման կողմից օգտագործվող գիտական հասկացությունների ու կատեգորիաների համակարգում:

4. Ո՞րն է աշխարհագրական սահման հասկացության բովանդակությունը: Ի՞նչ հատկանիշների հիման վրա է կատարվում աշխարհագրական սահմանների դասակարգում:

5. Ո՞րն է աշխարհագրական դաշտի բովանդակությունը: Ինչպիսի՞ն է նրա կապը աշխարհագրական օբյեկտ և աշխարհագրական սահման հասկացությունների հետ:

6. Ո՞րն է աշխարհագրական դիրք հասկացության էությունը: Ինչու՞մ է արտահայտվում աշխարհագրական դիրքի առանձնահատուկ կարևորությունը աշխարհագրական ուսումնասիրությունների (և աշխարհագրական կանխատեսման) համար:

7. Որո՞նք են աշխարհագրական դիրքի տարատեսակները: Ինչպիսի՞ն են օբյեկտների վրա աշխարհագրական դիրքի տարատեսակների ազդեցության տարբերությունները:

8. Ինչու՞ տնտեսաշխարհագրական (նաև քաղաքաշխարհագրական) դիրքն է, որ հանդես է գալիս որպես օբյեկտի կարևորագույն արտաքին պայման, նրա վրա ազդող գլխավոր արտաքին գործոն:

9. Ինչպե՞ս են որոշվում օբյեկտի միկրոդիրքը, մեզոդիրքը և դրանց նշանակությունը:

10. Ո՞րն է աշխատանքի աշխարհագրական (տարածքային) բաժանման բովանդակությունը և ինչու՞ դրա զարգացման միտումների ու բաժանման համակարգում օբյեկտի հնարավոր փոփոխությունների ուսումնասիրությունը առանձնահատուկ կարևորություն ունի աշխարհագրական կանխատեսման համար:

11. Որո՞նք են աշխատանքի աշխարհագրական բաժանման մակարդակները և ինչո՞վ են դրանք իրարից տարբերվում:

12. Ի՞նչ է հասարակության տարածքային կազմակերպումը, որո՞նք են հասկացության երկու իմաստները:

13. Ի՞նչ կապ գոյություն ունի աշխարհագրական կանխատեսման, պետության ռեզիոնալ քաղաքականության, տարածքային պլանավորման և շրջանային հատակագծման միջև:

14. Ո՞րն է աշխարհագրական տարածություն հասկացության բովանդակությունը: Որո՞նք են աշխարհագրական տարածության գլխավոր հատկանիշները: Ինչպե՞ս են դրանք առնչվում գեոհամակարգի հատկանիշներին:

15. Որո՞նք են աշխարհագրական տարածության տարատեսակները ըստ բովանդակության (կառուցվածքի):

16. Աշխարհագրական տարածության յուրաքանչյուր հատկանիշի կանխատեսման ինչպիսի՞ առանձնահատկություններ (դժվարություններ) կարելի է առանձնացնել:

17. Ո՞րն է աշխարհագրական գործընթաց գիտական հասկացության բովանդակությունը: Ինչպիսի՞ կապեր կարելի է առանձնացնել աշխարհագրական տարածություն և աշխարհագրական գործընթաց (պրոցես) հասկացությունների միջև:

18. Աշխարհագրական գործընթացները ըստ բովանդակության ի՞նչ խմբերի են բաժանվում:

**ՍՈՑԻԱԼ-ՏՆՏԵՍԱԾԽԱՐՀԱԳՐԱԿԱՆ
(ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ԱԾԽԱՐՀԱԳՐԱԿԱՆ)
ԿԱՆԽԱՏԵՍՈՒՄ**

**ԳԼՈՒԽ 7 ԷՆԻԹՅՈՒՆԸ, ԳԼԽԱՎՈՐ
ՕԲՅԵԿՏՆԵՐԸ, ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ
ԲՆՈՒԹԱԳՐԻՉՆԵՐԸ**

7.1 Հասարակական կյանքի տնտեսական ոլորտ

Գրքի նախորդ բաժիններում ընդհանուր ծանոթություն տրվեց այն բնագավառների մասին, որտեղ սոցիալ-տնտեսաշխարհագրական (նույնն է, թե հասարակական աշխարհագրական) կանխատեսումը կարող է առավել արդյունավետ լինել: Քննարկվեց աշխարհագրական օբյեկտ հասկացությունը, տրվեց դրա սահմանումը:

Հիմնավորվեց այն միտքը, որ *աշխարհագրական ամեն մի օբյեկտ* սկզբունքորեն կարող է դիտվել որպես *կանխատեսման օբյեկտ*:

Սակայն գիտության զարգացման ներկա մակարդակը հնարավորություն չի տալիս նույն խորությամբ կանխատեսել հասարակական ոլորտի բոլոր աշխարհագրական օբյեկտների ապագա զարգացումը: Առանձնանում են մի քանի օբյեկտներ, որոնց կանխատեսման բնագավառում նվաճումներն ակնհայտ են և լայն կիրառում ունեն գործնական ոլորտում:

Այդ բնագավառները կքննարկենք առանձին-առանձին, *նպատակ ունենալով քացահայտել այն հատկանիշները, որոնք կանխատեսման համար ունեն առաջնակարգ նշանակություն*:

Սոցիալ-տնտեսաշխարհագրության կանխատեսման հիմնական օբյեկտներ են հասարակական կյանքն ամբողջու-

թյամբ և նրա առանձին վերցրած *տնտեսական, սոցիալական, քաղաքական, մասամբ նաև հոգևոր-մշակութային ոլորտների տարածքային միավորները, որոնք հանդես են գալիս որպես գեոհամակարգերի կամ դրանց ինքնուրույն բաղադրիչներ:*

Առանձնանում է հատկապես *տնտեսական ոլորտն* իր կոմպոնենտային (ճյուղային) և տարածքային միավորներով: Այդպիսիք են տնտեսության *ճյուղերը, ենթաճյուղերը և դրանց տարրեր մակարդակի* (տեղական, ռեգիոնալ, համազգային, միջազգային, համամոլորակային) *տարածքային կառուցվածքները*, որոնք տարբերվում են ոչ միայն բովանդակությամբ, այլև հասարակական կյանքի մյուս ոլորտների հետ ունեցած կապերի ինտենսիվությամբ ու բազմազանությամբ:

Յուրաքանչյուր օբյեկտ ունի իր զարգացման սեփական օրինաչափությունները, հետևապես և ընդհանուր պահանջներից բացի ուրույն պահանջներ է ներկայացնում կանխատեսմանը:

Հայտնի է, որ հասարակական կյանքի *տնտեսական ոլորտը* չափազանց բարդ համակարգ է իր *կոմպոնենտային ու տարածքային կառուցվածքային բաղադրիչներով և այդ բաղադրիչների բազմաբնույթ ուղղածիզ ու հորիզոնական կապերով:*

Միաժամանակ նշենք, որ աշխարհագրական ու տնտեսագիտական գրականության մեջ հաճախ օգտագործվող *«կառուցվածք», «տարածքային բաղադրիչ», «տարածքային կառուցվածք»* հասկացությունները միշտ չէ, որ միատեսակ են ընկալվում և միանշանակ մեկնաբանություն ստանում:

Ներկա գիտական պատկերացմամբ այդ հասկացություններից, մասնավորապես *«տարածքային կառուցվածք»* հասկացության բովանդակությունը հետևյալն է.

տնտեսության տարածքային կառուցվածք ասելով հասկանում ենք տնտեսության *փոխկապակցված և փոխա-*

դարձորեն միմյանց նկատմամբ տեղադրված այնպիսի տարածքային քաղաքորհչների ամբողջությունը, որոնք տնտեսական համակարգի գործունեության ընթացքում գտնվում են պատճառահետևանքային կապերի ու փոխներգործության մեջ: Այլ կերպ ասած, դա հասարակական կյանքի տնտեսական ոլորտի տարածքային կտրվածքն է, որը համադրելի է դրա ճյուղային (կոմպոնենտային) կտրվածքին:

« Տարածքային կտրվածքը և ճյուղային կտրվածքը իրենց միասնության մեջ է, որ կազմում են որոշակի տարածքի անտեսություն կոչվող բարդ համակարգը:

Տնտեսության տարածքային կառուցվածքն իր մեջ ներառում է բուն բնակչությունը, նրա տարաբնակեցման համակարգերը, բնակչության աշխատանքային (արտադրական և ոչ արտադրական) գործունեության ոլորտները, դրանց տեսակները և արդյունքները, ինչպես նաև այդ գործունեության սոցիալական, բնական ու քաղաքական հիմքը:

Տարբերում են տնտեսության տարածքային-արտադրական կառուցվածք և տարածքային-կազմակերպական կառուցվածք հասկացությունները, որոնց նկատմամբ աշխարհագրական կանխատեսման վերաբերմունքը տարբեր է:

Տարածքային-արտադրական կառուցվածքը ընդգրկում է ամբողջ երկրում կամ նրա առանձին մասերում տեղաբաշխված արդյունաբերական, գյուղատնտեսական, շինարարական, տրանսպորտային, սպասարկման, այլ ենթակառուցվածքային ձեռնարկությունները, արտադրությունները, ենթաճյուղերն ու ճյուղերը, դրանց կապերն ու փոխազդեցությունները, որոնք զարգանում են սեփական օրենքներով ու ներքին օրինաչափություններով:

Մինչդեռ տնտեսության տարածքային-կազմակերպական կառուցվածքը միավորելով նույն ձեռնարկություններն ու դրանց զուգորդումները, դրանք դիտարկում է վերջիններիս

գործունեության *կազմակերպման, կառավարման դիրքերից և ընդհանուր կառավարման համակարգի շրջանակներում*: Այլ կերպ ասած տարածքային-կազմակերպական կառուցվածքը *ձևավորվում է մարդկանց կամքով կառուցողական գործառույթներ իրականացնելու համար*:

Նախկինում սոցիալիստական տնտեսության գերկենտրոնացված կառավարման և վարչահրամայական մեթոդների բացարձականացման պայմաններում, որոնք տիրապետող էին մեզանում ընդհուպ մինչև 80-ական թվականների վերջը, որպես տնտեսության տարածքային-կազմակերպական կառուցվածքի միավորներ էին դիտվում պետական (և կոոպերատիվ) ձեռնարկությունները, միավորումները, ճյուղային գլխավոր վարչությունները, նախարարությունները, պետական կոմիտեները, կենտրոնական ու տեղական, տնտեսական և պլանային տարածքային մարմինները: Բացարձականացվում էր *կենտրոնացված պետական տարածքային պլանավորումը*, որն իրականացվում էր մեկ կենտրոնից Պետական պլանային կոմիտեի (Պետպլան) միջոցով:

Ազատական շուկայական էկոնոմիկայում տնտեսության տարածքային-կազմակերպական կառուցվածքի միավորներ են բոլոր տեսակի ու մակարդակի *տնտեսվարող սուբյեկտները*՝ սեփականության տարբեր ձևերի՝ պատկանող ձեռնարկությունները, կոնցեռները, դրանց մասնաճյուղերը, ֆիրմաները, դրանց տարբեր տեսակի միավորումները, իսկ ազգայնացված ճյուղերում՝ նաև արտադրության պետական կառավարման մարմինները: Այդ դեպքում բացակայում է կամ շատ քույլ է դրսևորվում տնտեսության կենտրոնացված պլանավորումը: *Բնորոշ է տեղաբաշխման և ենթակառուցվածքների մասին վճիռ ընդունող ոչ թե մեկ, այլ քազմաթիվ կենտրոնների առկայությունը*:

Տնտեսության տարածքային-արտադրական կառուց-

վածքը և տարածքային-կազմակերպական կառուցվածքը համատեղ բնութագրում են հասարակական կյանքի տնտեսական ոլորտի և ամբողջ հասարակության տարածքային կազմակերպման մակարդակը և առանձնահատկությունը:

Ասվածից բխում է, որ կանխատեսումը կարելի է իրականացնել **ինչպես ամբողջությամբ** վերցրած տնտեսության տարածքային կառուցվածքի համար, **այնպես էլ դրա** բաղադրիչների՝ տարածքային-արտադրական կառուցվածքի և տարածքային-կազմակերպական կառուցվածքի համար **առանձին-առանձին:**

Հասկանալի է, որ դրանք հավասարազոր և նույնանման գործողություններ չեն: Գիտատեսական բովանդակություն ունի **տարածքային-արտադրական կառուցվածքի կանխատեսումը**, քանի որ հենց դա է, որ ուղղակիորեն գործ ունի արտադրության բուն գործընթացի, բնակչության տեղաբաշխման, դրա աշխատանքային գործունեության տեսակների ու արդյունքների, բնօգտագործման ու բնապահպանության, մարդկանց ու նյութական արժեքների տարածական տեղաշարժերի ու փոխանակումների հետ, այսինքն այն ամենի հետ, ինչի շնորհիվ ապահովվում է **հասարակության կենսագործունեությունը և պատմական առաջընթացը:** Մինչդեռ տարածական **կազմակերպական կառուցվածքը** ածանցյալ է առաջիններից: Այն ծառայում է առաջինին և **միջոց է ապահովելու** տնտեսության տարածքային-արտադրական կառուցվածքի կայուն զարգացումը և ամբողջ հասարակական կյանքի կանխատեսված ապագայի բարձր արդյունավետությունը:

Դա, իհարկե, չի նշանակում, որ տարածական-արտադրական կառուցվածքի կանխատեսման նշանակությունը պետք է բացարձականացնել, իսկ տարածական-կազմակերպականինը համարել ոչ կարևոր:

Ինչպես նախկին ԽՍՀՄ, այնպես էլ համաշխարհային

փորձը վկայում է, որ հասարակական զարգացման արդյունավետությունը մեծապես կախված է դրա տարածքային կազմակերպման ու կառավարման ձևերից ու մեթոդներից նույնպես: Դրանց *ճիշտ ընտրությունը* կարող է խթանել հասարակական արտադրության առաջընթացը, թարժրացնել դրա արդյունավետությունը և հակառակը: *Սխալ կողմնորոշումը* այս հարցում, ինչպես տեղի ունեցավ ԽՍՀՄ-ում հատկապես նրա գոյության վերջին տարիներին, տնտեսության և ամբողջ հասարակության համար անխուսափելի է *դարձնում ճգնաժամը, դանդաղեցնում և նույնիսկ ընդհատում է արտադրության աճը, խախտում տնտեսական կապերը: Ընկնում է քնակչության կենսամակարդակը:*

Ճշմարիտ է, որ հասարակության տարածական-կազմակերպական կառուցվածքը բուն հասարակական արտադրության տարածքային կառուցվածքին փոխարինել չի կարող, բայց և կարևոր գործոնն է, որը կարող է *ապահովել հասարակության քարգավաճումը կամ դրան հասցնել խոր ճգնաժամի:* Այս հանգամանքն էլ հենց որոշում է տարածքային-կազմակերպական կառուցվածքի՝ որպես կանխատեսման օբյեկտի դերը համատնտեսաաշխարհագրական կանխատեսման մեջ:

7.2. Հասարակական կյանքի տարածքային կազմակերպման հիմնական միավորները

Հասարակության տարածքային կառուցվածքի տարբեր մակարդակներ, ինչպիսին են, օրինակ, վարչաքաղաքական բաժանման հիերարխիկ միավորները՝ (դաշնային պետության քաղաքական-տարածքային միավոր, վարչական շրջան, մարզ, երկրամաս և այլն), տնտեսական շրջանները, ամբողջ պետությունները, տարածքային-արտադրական համալիր-

ները, բնակչության տարաբնակեցման համակարգերը և այլն, հասարակության տարածքային կազմակերպման *տարրեր խնդիրներ են լուծում*:

Դրանով պայմանավորված՝ տարրեր են լինում նաև տնտեսության տարածքային կառուցվածքի տարրեր մակարդակների զարգացման հեռանկարի կանխատեսման կոնկրետ նպատակը և այդ հեռանկարին հասնելու կազմակերպչական-կառավարման ուղիները: Այդ առումով հետաքրքրական է *կանխատեսում-տարածքային կառավարում-պլանավորում* մեզ արդեն ծանոթ *շղթայում* ինդիկատիվ պլանավորման տեղի որոշումը:

Արդեն ասվածին ավելացնենք հետևյալը: *Ինդիկատիվ պլանավորումը* (լատ. indicator - ցուցիչ, ուղենիշ բառից) սահմանվում է որպես «...պետական ուշադրություն հրավիրող պլանավորում»: Նա նպատակ ունի օժանդակել տնտեսվարող սուբյեկտներին, ֆիրմաներին ճիշտ կողմնորոշվելու և մշակելու այնպիսի սեփական պլան, որը հաշվի կառնի պետական մարմինների և դրանց սպասարկող գիտական հիմնարկների տեսակետը երևույթի ապագայի վերաբերյալ¹:

Որպես հետևություն կարող ենք ասել, որ *ինդիկատիվ պլանը պլան-պրոգնոզ* (կանխատեսում) է:

Կանխատեսումը տարրեր մոտեցում է դրսևորում նաև տնտեսության *տարածքային կառուցվածքի տարրեր ճյուղային քաղաղրիչների նկատմամբ*, որոնք նույնպես հանդես են գալիս որպես կանխատեսման օբյեկտներ: Տարրեր են կանխատեսման նպատակները և ըստ այդմ էլ դրա մեթոդները, երբ գործ ենք ունենում, օրինակ, *բնակչության տարաբնակեցման, արդյունաբերական հանգույցի կամ լեռնահանքային արդյունաբերության ճյուղի հետ*: Սրանց կանխատեսումն էլ, իր հերթին, նման չէ, օրինակ՝ ենթակառուցվածքային համակարգերի

¹ Современный экономический словарь. Москва, 1997, с. 128

կամ գյուղատնտեսական արտադրության տարածքային կառուցվածքի կանխատեսմանը, և այդպես շարունակ:

7.2.1. Տնտեսական (սոցիալ-տնտեսական) շրջան: Շրջանագոյացում

Տնտեսության և ամբողջությամբ վերցրած հասարակության տարածքային կառուցվածքի տաքսոնոմիական համակարգում աշխարհագրական կանխատեսման համեմատաբար հարուստ փորձ կուտակել են այն միավորները, որոնք հանդես են գալիս որպես *քաղաքական տարածքային և վարչատարածքային միավորներ*, ուստի և միաժամանակ որպես սոցիալ-տնտեսաշխարհագրական ուսումնասիրության օբյեկտներ: Այդ օբյեկտների քանակական ու որակական բնութագրիչները հավասար չափով *կիրառելի են նաև կանխատեսման բնագավառում:*

Անհրաժեշտություն կա կանխատեսման դիրքերից լրացուցիչ քննարկելու այդ օբյեկտները: Դրանք են՝ *տնտեսական (սոցիալ-տնտեսական) շրջանը, տարածքային-արտադրական համալիրը, բնակչության տարաբնակեցման համակարգը, տնտեսության տարածքային կառուցվածքի մի քանի այլ բաղադրիչներ ևս*, որոնք քաղաքական և վարչական միավորի կարգավիճակ չունենալով հանդերձ, առկա են տնտեսավարության բոլոր ժամանակակից ձևերում և առավել հաճախ են օգտագործվում կանխատեսման ու ինդիկատիվ պլանավորման պրակտիկայում:

Տնտեսական (սոցիալ-տնտեսական) ու ինդիկատիվ պլանավորման շրջանը, որի համար երբեմն օգտագործում են նաև *ինտեգրալ շրջան անվանումը* (ի տարբերություն ճյուղային շրջանի), հասարակական արտադրության տարածքային

կազմակերպման *հիմնական օղակն է*: Այն ընդունվում է որպես ինքնուրույն օբյեկտ ոչ միայն *տնտեսաշխարհագրական կանխատեսման, այլ նաև ռեզիոնալ քաղաքակա-նության և ռեզիոնալ (տարածքային) պլանավորման, իսկ առանձին դեպքերում էլ՝ շրջանային հատակագծման համար*:

Տնտեսական շրջանը *երկրի կամ ռեզիոնի տնտեսության այնպիսի տարածական և տնտեսապես ամբողջական մասն է*, որը բնութագրվում է ինքնատիպ բնական ու տնտեսական պայմաններով, պատմականորեն ձևավորված կամ ձևավորվող տնտեսական-արտադրական մասնագիտացմամբ (որը հիմնվում է աշխատանքի աշխարհագրական բաժանման վրա), ներշրջանային կայուն և ինտենսիվ տնտեսական կապերով:

Բերված սահմանումից հետևում է, որ տնտեսական շրջանի երկու կարևոր հատկանիշներն են *մասնագիտացումը և համալիրությունը*:

Տնտեսական շրջանն իր բոլոր տաքսոնոմիական մակարդակներում ձևավորվում է *օբյեկտիվորեն, շրջանագոյացման գործընթացի օրենքներով ու ներքին օրինաչափություններով*:

Շրջանագոյացումը բնորոշ է ապրանքային արտադրությանը ընդհանրապես, երբ զարգացման որոշակի մակարդակի են հասել աշխատանքի աշխարհագրական բաժանումը և շուկայական հարաբերությունները:

Կենտրոնացված պետական պլանավորման պայմաններում ի տարբերություն ազատ շուկայական տնտեսության փորձում են *շրջանագոյացումը ուղղորդել պետականորեն, մեկ կենտրոնից*: Սակայն, ինչպես ցույց է տալիս պատմական փորձը, այդ «կառավարումը» հաճախ մնում է որպես բարի նպատակ, չի տալիս սպասվող արդյունքը, իսկ պետական տոտալիտար համակարգի և կառավարման վարչաիրամայական

մեթոդի պայմաններում խոր հակասության մեջ է մտնում տնտեսական օրենքների հետ և ըստ էության ***խեղաթյուրում է շրջանների բնականոն զարգացումը:***

Ավելին, նախկին Խորհրդային Միությունում շրջանագոյացման օբյեկտիվ գործընթացի պետական կարգավորումը ճյուղային նախարարությունների բացարձակ գերիշխանության պայմաններում հեշտությամբ ծառայեցվում էր ազգային հանրապետությունների տնտեսական ու քաղաքական կախվածությունը կենտրոնից ուժեղացնելու խնդրին: Խրախուսվում էին տնտեսական շրջանների և որպես այդպիսիք հանդես եկող հանրապետությունների այնպիսի տնտեսական-արտադրական կապերը, որոնք ***միակողմանիություն հաղորդելով արտադրական մասնագիտացմանը, միաժամանակ չէին ապահովում տնտեսության համալիրություն*** և ներշրջանային կոոպերացիոն կապերի զարգացում: Մինչդեռ ***տնտեսական շրջանի արտադրական մասնագիտացումը և համալիրությունը*** օբյեկտիվորեն կոչված են ապահովելու տարածքի ներդաշնակ զարգացումը և նրա մասերի փոխլրացումը: Դրանք «նույն մեդալյոնի երկու երեսն են» և ***համատեղ ու փոխկապակցված վիճակում*** միայն կարող են ապահովել արտադրողական ուժերի զարգացման բարձր արդյունավետություն:

Շուկայական տնտեսություն ունեցող երկրներում, որտեղ բացակայում է կենտրոնացված պլանավորումը ընդհանրապես և պետությունը տնտեսական անմիջական կարգավորիչի ֆունկցիա չի կատարում, շրջանագոյացումը ընթանում է շուկայական տնտեսության ինքնազարգացման օրինաչափություններով: Պետության միջամտությունը որպես կանոն չի խախտում ինքնազարգացման օրինաչափությունները և նպատակ ունի խրախուսել շրջանների տնտեսական զարգացումը: Բայց թերի կառավարման դեպքում դա հաճախ ծնում է նոր խնդիրներ, օրինակ կարող է հանգեցնել անառողջ մրցակցու-

թյան ու հակասությունների ռեգիոնների միջև և *խորացնել տնտեսության զարգացման տարածքային անհամամասնությունները*:

Տնտեսական շրջանի արտադրական մասնագիտացման և համալիր զարգացման ներդաշնակություն և բարձր արդյունավետությունն ապահովելու ճշմարիտ ուղին այս անգամ էլ, ըստ երևույթին, երկու ժայռահեղ մոտեցումների միջև է: Ինչպես անհնար է դիրեկտիվային-վարչական եղանակով փոխել շրջանագոյացման օրենքները, շեղել զարգացման բնականոն ընթացքը, նույն ձևով էլ անհիմաստ ու աննպատակահարմար է շրջանագոյացումը թողնել ինքնահոսի, հրաժարվել ռեգիոնալ քաղաքականությունից կամ չձգտել այդ քաղաքականությունը հարմարեցնել շրջանագոյացման օբյեկտիվ օրենքներին:

Այստեղ է ահա, որ *տնտեսաշխարհագրական կանխատեսումը* բացահայտելով շրջանագոյացման և յուրաքանչյուր շրջանի զարգացման միտումներն ու հնարավոր ուղղությունները, *կոչված է օգնելու պետական մարմիններին* ռեգիոնալ քաղաքանության և դրա շրջանակներում հատուկ մշակված ինդիկատիվ պլանների և համազգային կամ ռեգիոնալ ծրագրերի միջոցով ազդել դրանց հեռանկարային զարգացման վրա, խթանել դրական, մշակված ծրագրերին ու պլաններին համապատասխանող միտումները և վերացնել կամ մեղմել նեգատիվ հետևանքները:

Ասվածով հիմնավորվում է թե ինչու կանխատեսման, նաև պլանավորման ու ծրագրավորման փուլերում տրամաբանական է համարվում տնտեսական շրջանի երկու գլխավոր սոցիալ-տնտեսական ֆունկցիաների տարբերակումը: *Առաջին ֆունկցիան` տարածքային միավորի արտադրական մասնագիտացման խորացումն է, երկրորդը` հարաբերական տնտեսական ինքնուրույնության ուժեղացումը*:

Տնտեսական շրջանի արտադրական մասնագիտացում

ասելով հասկանում ենք ներքին ազգային, կամ արտաքին՝ միջազգային շուկային տրամադրվող ապրանքների թողարկման և ծառայությունների գերակշիռ զարգացում: Իսկ դա հնարավոր է հասարակական աշխատանքի խնայողության, արտադրողականության բարձրացման և մրցունակ արտադրանք թողարկելու միջոցով:

Ո՞րն է դրան հասնելու ուղին:

Այդ ուղին միակն է և հանգում է հետևյալին՝ ներքին հնարավորությունների, տեղական բնական ռեսուրսների, տնտեսաաշխարհագրական դիրքի առավելությունների, ձևավորված արտադրական կարողությունների, բնակչության աշխատանքային հմտությունների և ունակությունների *խելամիտ, հետևապես արդյունավետ օգտագործմանը, որը պետք է հենվի միջազգային շուկայի պահանջների բազմակողմանի հաշվառման վրա:*

Արտադրական մասնագիտացումը կարևորագույն ցուցանիշ է տնտեսական շրջանի *զարգացումը կանխատեսելիս:* Ըստ էության այդ ցուցանիշի կայուն զարգացման հնարավորությունների ու միտումների բացահայտման միջոցով է, որ մենք կարող ենք հանգել շրջանի ամբողջ *տնտեսության հեռանկարի ճիշտ ուրվագծմանը:*

Արտադրական մասնագիտացումը արտադրողական ուժերի զարգացման որոշակի որակական մակարդակ արտահայտելով հանդերձ, *ունի նաև քանակական բնութագրություն, որը կատարվում է որոշակի տեխնիկատնտեսական ցուցանիշների միջոցով:* Դրանք են առանձին ճյուղերի թողարկած *արտադրանքի բացարձակ ծավալը, տեսակարար կշիռը շրջանի ընդհանուր արտադրանքի ծավալում,* առանձին արտադրատեսակների գծով *շրջանի տեսակարար կշիռը հիերարխիկ ավելի բարձր կարգի տաքսոնում* կամ ամբողջությամբ վերցրած երկրում (ազգային էկոնոմիկայում), տվյալ *արտադրանքի*

ապրանքայնության գործակիցը (արտահանվող մասի տեսակարար կշիռը այդ արտադրանքի ծավալում), **տեղայնացման (լոկալացման) ինդեքսը**:

Եթե թվարկված մյուս բոլոր տեխնիկատնտեսական ցուցանիշները հիմնականում ծանոթ են լայն ընթերցողին, ապա նույնը չի կարելի ասել վերջին ցուցանիշի՝ **տեղայնացման ինդեքսի մասին**: **Դրա հաշվառումը հատկապես կարևոր է կանխատեսման համար**, ուստի կարիք ունի լրացուցիչ բացատրության: Այն ծնվել է **ռեգիոնալ վերլուծություն (անալիզ) կոչվող գիտական ուղղության ընդերքում** որպես արտադրական ձեռնարկությունների տարածքային **համակենտրոնացումը, տեղաբաշխման համաչափությունը կամ անհամաչափությունը քննութագրող ցուցանիշ**: Դրա միջոցով է, որ չափում են որևէ տարածքում (բնակավայրում) տնտեսաշխարհագրական որոշակի երևույթների (ճյուղերի, արտադրությունների) համակենտրոնացումը և համեմատում ավելի ընդհանուր, այսպես կոչված **բազային համակենտրոնացման (տեղաբաշխման) ցուցանիշի հետ**:

Տեղայնացման ինդեքսը որոշվում է

$$I_{տ} = \frac{L}{\beta} \text{ բանաձևով,}$$

որտեղ L -ը շրջանի (բնակավայրի) բաժինն է երկրում (ռեգիոնում) ըստ ճյուղային ցուցանիշի, իսկ β - նույն շրջանի բաժինը ըստ բազային ցուցանիշի:

Շրջանի բաժինը ըստ ճյուղային ցուցանիշի՝

$$L = \frac{a}{A},$$

որտեղ a -ն շրջանի ճյուղային ցուցանիշն է (օրինակ, ճյուղում զբաղվածների թիվը, ճյուղի հիմնական արտադրական ֆոնդերի արժեքը, արտադրանքի արժեքը կամ նման տիպի որևէ այլ ցուցանիշ), իսկ A -ն նույն ճյուղային ցուցանիշն է ամբողջ

երկրի կամ տաքսոնոմիական ավելի բարձր կարգի ռեգիոնի համար:

Շրջանի բաժինը ըստ բազային ցուցանիշի՝

$$\beta = \frac{B}{B},$$

որտեղ β -ն շրջանի բազային ցուցանիշն է (մակերեսը, բնակչության թիվը, զբաղվածների ընդհանուր թիվը, արտադրության բոլոր ճյուղերի արտադրանքի գումարային արժեքը և այլն), իսկ B -ն երկրի կամ ռեգիոնի համանման ցուցանիշը:

Դժվար չէ տեսնել, որ տեղայնացման ինդեքսի արժեքը կարող է տատանվել 0-ից (երբ շրջանում ճյուղը կամ արտադրությունը բացակայում է), մինչև անսահմանություն (երբ ճյուղը առկա է շրջանում, բայց երկրի կամ ռեգիոնի այլ վայրերում բացակայում է):

Տնտեսական շրջանի երկրորդ՝ սոցիալ-տնտեսական ֆունկցիան, ինչպես ասվեց, ***տվյալ տարածքի հարաբերական տնտեսական ինքնուրույնության ապահովումն է:***

Շրջանի տնտեսական ինքնուրույնությունը կարող է լինել միայն հարաբերական, բայց ոչ երբեք բացարձակ: Բացարձակ ինքնուրույնությունը հնարավոր է, եթե տարածքային միավորը չի մասնակցում հասարակական աշխատանքի աշխարհագրական բաժանմանը, ապրանքների, ծառայությունների ու ինֆորմացիայի միջազգային ու միջշրջանային փոխանակմանը: Այդ դեպքում շրջանը ***դատապարտված է մեկուսացման ու հետամնացության***, ավելին՝ նա կդադարի «շրջան» լինելուց:

Հասարակական արտադրության և աշխատանքի աշխարհագրական բաժանման արդի մակարդակի պայմաններում անհնար է բացարձակ տնտեսական ինքնուրույնությունն ու տնտեսական ինքնաբավությունը, ***իսկ դրան հետամուտ քաղաքականությունը, որը հայտնի է ավտարկիա անունով,***

անիմաստ է ու անարդյունավետ:

Ինչպես տեսանք, տնտեսական շրջանի առաջին կարևոր հատկանիշը՝ **արտադրական մասնագիտացումը**, ապահովելով երկու սոցիալ-տնտեսական ֆունկցիաների (արտադրական մասնագիտացման հետագա խորացում և հարաբերական տնտեսական ինքնուրույնության ուժեղացում) կատարումը, **ի վերջո հանգեցնում է շրջանի բնական, ժողովրդագրական, մտավոր ռեսուրսների օգտագործման օպտիմալացմանը:**

Տնտեսական շրջանի երկրորդ կարևոր հատկանիշը՝ **համալիրությունը**, ըստ ամենայնի ժառայելով առաջին հատկանիշի խորացմանը, կատարում է սեփական գործառույթներ և:

Ըստ որում, որպես կանոն, որքան բարձր է տնտեսական տարածքի տաքսոնոմիական կարգը, այնքան ավելի զարգացած է դրա երկրորդ՝ հարաբերական տնտեսական ինքնուրույնության ապահովման ֆունկցիան և ավելի մեծ է նրա հարաբերական անկախությունը:

Տնտեսական շրջանի համալիրությունը ըստ էության ցույց է տալիս գեոհամակարգի՝ ամբողջական օրգանիզմի, միասնական տարածքային-տնտեսական գոյացության զարգացման մակարդակը: Որևէ տարածքային տնտեսական գոյացություն տնտեսական շրջան դառնալու այլ հատկանիշներից բացի, ինչպես արդեն ասվել է, պետք է օժտված լինի համալիրության հատկանիշով և¹: Իսկ **համալիրությունը որոշվում է** երկու կարևոր ցուցանիշով.

ա) տվյալ տարածքի սահմաններում բնական և աշխատանքային ռեսուրսների, հասարակական արտադրության և շրջանի ներքին պահանջմունքների միջև եղած **համաձայնեցվածության, դրանց ներդաշնակ զարգացման աստիճանով,**

¹ Տե՛ս Ս. Я. Бакланов, Пространственные системы производства, М., 1966; И. М. Маергойз, Территориальная структура хозяйства, Новосибирск, 1986

բ) տնտեսության բոլոր ճյուղերի *փոխապայմանավորվածության ու փոխկապակցվածության մակարդակով:*

Համալիր զարգացման միջոցով է, որ վերացվում են շրջանի սոցիալ-տնտեսական անհամամասնությունները, կատարելագործվում է հասարակության տարածքային կառուցվածքը:

Համալիր զարգացման կարևոր նշանակությունը ընդգծվում է հատկապես այն հանգամանքով, որ *նպաստում է տնտեսական շրջանի թե՛ առաջին սոցիալ-տնտեսական ֆունկցիայի՝ արտադրական մասնագիտացման, և թե՛ երկրորդի՝ տնտեսական ինքնուրույնության խորացմանը:*

Ասվածից հետևում է, որ տնտեսական շրջանացման տարբեր տաքսոնների համար հատկանշական են զարգացման *համալիրության տարբեր մակարդակներ:* Տնտեսաշխարհագրական կամխատեսման, ինչպես նաև տնտեսական ծրագրավորման ու պլանավորման համար առաջնահերթ խնդիր պետք է լինի *շրջանների բնատնտեսական ներուժի և համալիր զարգացման հնարավորությունների քաղաքացիական, համալիրության՝ տնտեսական և սոցիալական առումով առավել արդյունավետ մակարդակի հաշվարկումը, համալիր զարգացման միտումների կարգավորումը:*

Վերևում նշեցինք, որ տնտեսական շրջանը տաքսոնոմիական իր բոլոր մակարդակներում կարող է ձևավորվել օբյեկտիվորեն, շրջանագոյացման ներքին օրենքներով ու օրինաչափություններով, միևնույն ժամանակ կարգավորվել *ծրագրավորման ու պլանավորման միջոցներով՝* կախված պետական ու հասարակական նպատակից: Այլ կերպ ասած, *շրջանագոյացումը համարվում է կառավարվող գործընթաց եթե հենվում է ինտեգրալ կանխատեսման վրա և իրականացվում է շրջանային (կամ տարածքային, լանդշաֆտային) պլանավորում կոչվող գիտության միջոցով:*

Այդ ճյուղը ձևավորվել է 20-րդ դարում Եվրոպայի առաջատար երկրներում և լայն ճանաչում է ստացել շնորհիվ իր բարձր արդյունավետության: Բարձր արդյունավետության հատկանիշը ընդգծելու համար հաճախ գրականության մեջ հիշատակում են ֆրանսիացի աշխարհահռչակ ճարտարապետ *Լե Կորրյուզեի* այն խոսքերը, թե «*Ֆրանսիան ավելի քիչ կորցրեց Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի ամբողջ ընթացքում, քան այժմ կորցնում է յուրաքանչյուր տարի տարածքային պլանավորման բացակայության պատճառով*»¹:

Համաշխարհային փորձը ցույց է տալիս, որ տարածքային պլանավորումը ի դեմս շրջանային հատակագծման կոչված է և ի վիճակի է «...Բացահայտել հնարավոր տարբերակները՝ հիմք ունենալով դրանց յուրաքանչյուրի առկա ռեսուրսները և ներուժը»², այսինքն *շարունակել և ավարտին հասցնել ռեզիոնի զարգացման գիտական կանխատեսումը*:

Իսկ ռեզիոնի «ռեսուրսներ և ներուժ» կոչվածը, ինչպես հայտնի է, բազմաբովանդակ ու տարողունակ հասկացություն է, որը ներառում է առկա բնական, մարդկային, բնակչության մտավոր ու հոգևոր ռեսուրսները, տեխնիկական կարողությունները, տեխնոլոգիական մակարդակը, ներքին ու արտաքին գործոնների այն ամբողջությունը, *որը կարող է ազդել ռեզիոնի զարգացման ուղղության, տեմպերի և ապագա վիճակի վրա*:

Ինչպես տեսնում ենք *շրջանային հատակագծման* (կամ նույնն է, թե տարածքային պլանավորման) կողմից ընդունված *ռեզիոն* տերմինը օգտագործվում է նույն իմաստով, ինչ վերը հիշատակված տնտեսական (սոցիալ-տնտեսական) շրջանը: Երկու դեպքում էլ մենք գործ ունենք հասարակական

¹ Տե՛ս *Е. Н. Перцик*, Районная планировка. Территориальное планирование. М., 2007, с. 10.

² Նույնը, էջ 7:

կյանքի տարածքային կառավարման այնպիսի միավորների հետ, որոնք ունեն տարածքային (աշխարհագրական) համակարգին հատուկ նույն որակական հատկանիշները: Այլ կերպ ասած մենք կարող ենք տնտեսական շրջանացման և տարածքային պլանավորման ժամանակ օգտագործվող հիմնական միավորները համարել *հոմանիշներ*:

7.2.2 Տարածքային-արտադրական համալիր (ՏԱՀ)

Տնտեսության տարածքային կառուցվածքի տաքսոնոմիական համակարգում իր ուրույն տեղն ունի *տարածքային-արտադրական (արտադրական-տարածքային) համալիրը (ՏԱՀ)*: Դա նյութական արտադրության *տարածքային կազմակերպման* այն ձևն է, որը գոյանում է երկրի կամ համապատասխան տաքսոնոմիական կարգի *տնտեսական շրջանի որոշակի տարածքում արտադրողական ուժերի* փոխալայմանավորված ու փոխկապակցված *զուգորդման միջոցով*:

ՏԱՀ-ի որպես միասնական տնտեսական օրգանիզմի ձևավորումն ու զարգացումը նույնպես տեղի է ունենում *օբյեկտիվորեն*, անկախ մարդկանց կամքից: Դա պայմանավորված է այնպիսի, դարձյալ օբյեկտիվ *երևույթներով*, ինչպիսիք են արտադրողական ուժերի առաջընթացը, ամբողջ արտադրության և *հատկապես արդյունաբերության ծյուղերի* միջև տարբեր բնույթի կապերի խորացումը, առանձին ձեռնարկությունների կոոպերացումը և նման բնույթի այլ երևույթներ, որոնք նպաստում են հասարակական արտադրության *ինտեգրացմանը, համալիր զարգացմանն ու մասնագիտացմանը*:

Արտադրողական ուժերի զարգացման որոշակի մակարդակում ՏԱՀ կարող է ձևավորվել *հին յուրացված շրջաններում արդեն առկա արտադրության հիմքի հարստացման ու*

վերափոխման շնորհիվ: ՏԱՀ կարող է ձևավորվել նաև նոր յուրացվող շրջաններում: Այս դեպքում արդեն դրանց ձևավորման ու զարգացման գործընթացը ընթանում է *նպատակային ձևով*, համազգային կամ ռեգիոնալ ծրագրերի ու ինդիկատիվ պլանի հիման վրա:

Նոր յուրացվող շրջաններում ՏԱՀ-երի նպատակային ստեղծումը լայն կիրառություն է ունեցել նախկին ԽՍՀՄ-ում: Այդ ձևով են գոյացել, օրինակ, այնպիսի հասուն ՏԱՀ-երը, ինչպիսիք են Արևմտա-Սիբիրականը, Հարավ-Յակուտականը, Արևելա-Թուրքմենականը, Հարավ-Տաջիկականը:

Հատկանշական է, որ նպատակային ծրագրերի միջոցով ձևավորվող ՏԱՀ-երը *ոչ միայն կանխատեսման, այլև պլանավորման օբյեկտ են:* Դրանք կարող են լինել տաքսոնոմիական տարբեր կարգի և ունենալ տարբեր նշանակություն, որը որոշվում է այն բանով, թե դրանք ինչպիսի ֆունկցիա են կատարում երկրի տնտեսության մեջ՝ համազգային, ռեգիոնալ, շրջանային, թե՞ տեղական: Այդ ֆունկցիան էլ կախված է ՏԱՀ-ի համախառն արտադրանքի ծավալից, ճյուղային կառուցվածքից և աշխատանքի աշխարհագրական բաժանման համակարգում ունեցած դերից:

ՏԱՀ-երի ձևավորման ու զարգացման գործընթացը համեմատաբար լավ է հետազոտված սոցիալիստական արտադրանդանակի՝ արտադրամիջոցների նկատմամբ պետական մենաշնորհի և էկոնոմիկայի կենտրոնացված կառավարման պայմաններում: Այն իր գործնական կիրառումը գտել է ԽՍՀՄ Պետպլանի գործունեության մեջ, իսկ որպես գիտական հայեցակարգ մշակվել է պրոֆ. Ն. Ն. Կոլոսովսկու կողմից¹:

Հին յուրացված շրջաններում ՏԱՀ-ի ձևավորման ընթացքը ուսումնասիրվել է նաև Հայկական ԽՍՀ օրինակով: Դրան է

---

¹ Տե՛ս Н. Н. Колосовский, Теория экономического районирования. М., 1969.

նվիրվել առանձին մենագրություն¹:

ՏԱՀ որպես կանխատեսման ու նաև պլանավորման օբյեկտ այժմ լայն կիրառություն ունի շուկայական տնտեսության պայմաններում նույնպես: Նրա սոցիալ-տնտեսական իմաստը հանգում է այն հիմնադրույթին, որ հասարակական արտադրության տարածքային կազմակերպման առաջադիմական ձև լինելով, առավել չափով է համապատասխանում գիտատեխնիկական առաջընթացի պահանջներին և կարող է ապահովել նյութական արտադրության առավել բարձր արդյունավետություն: Մի հանգամանք, որ աշխարհագրական կանխատեսման համար ունի հատուկ կարևորություն:

Կարևոր է ՏԱՀ-ի նշանակության իմաստավորումը նաև հետևյալ առումով. ՏԱՀ-ը հանդես է գալիս որպես տնտեսական շրջանի կամ ենթաշրջանի *նյութատեխնիկական հիմք, որպես կրող կմախք այն* տնտեսական օրգանիզմի, որի ամբողջությունը որոշակի հատկանիշների առկայության դեպքում դառնում է *տնտեսական շրջան կամ ենթաշրջան*: Ըստ որում, *պարտադիր չէ, որ ՏԱՀ-ի տարածքային սահմանները* նույնությամբ համընկնեն տնտեսական շրջանի կամ ենթաշրջանի սահմաններին:

Այս երևույթը ճիշտ հասկանալու և մեկնաբանելու համար հիշենք, որ տարբեր են տնտեսական շրջանացման տաքսոնոմիական միավորների (տարբեր կարգի շրջաններ ու ենթաշրջաններ) և ՏԱՀ-երի թե՛ բովանդակությունը, թե՛ տնտեսական-արտադրական ֆունկցիաները, *հետևաբար տարբեր պետք է լինեն* դրանց առանձնացման սկզբունքներն ու չափանիշները: Եթե տնտեսական շրջանը կամ ենթաշրջանը ընդգրկում է տվյալ *տարածքի ամբողջ տնտեսությունը* իր բոլոր բաղադրիչներով հանդերձ և սահմանագծվում է *վարչական*

¹ Л. А. Валесян, Производственно-территориальный комплекс Арм. ССР, Географическое исследование. Е., 1970.

կամ քաղաքական սահմաններով, ապա ՏԱՀ-ը միավորում է դրա, թեկուզ կարևորագույն, բայց մի մասը միայն հանդիսացող *նյութական արտադրության ոլորտը*։ Այստեղից էլ բխում է, որ ՏԱՀ-ը որպես ամբողջի մաս պետք է ընդգրկի ավելի փոքր տարածք։ Բացառություն են այն դեպքերը, երբ ՏԱՀ-ը իր տարածական ընդգրկումով համընկնում է երկրի կամ վարչական միավորի հետ։

ՏԱՀ-ը նույնպես որպես ներքին բարդ կառուցվածք ունեցող տնտեսական օրգանիզմ դրսևորվում է երկու կտրվածքով՝ *ճյուղային-արտադրական և տարածքային-արտադրական*։ Դրանք իրենց հիմքում նույնանում են ՏԱՀ-ի տեղական ֆունկցիոնալ տարրերի հետ և հիմնվում են դրանց վրա։

Մեծ մասամբ ՏԱՀ-ի ճյուղային արտադրական ու տարածքային կառուցվածքի համար առանցքային դեր կատարում է այս կամ այն *եներգաարտադրական ցիկլը (ցիկլերը)*, որն ինչպես հայտնի է, կայուն զուգորդումն է փոխադարձ կապի մեջ գտնվող այնպիսի արտադրական գործընթացների, որոնք *խմբավորվում են հումքի և եներգիայի տվյալ տեսակի վրա հիմնվող գործընթացի շուրջը*։ Այն ընդգրկում է որոշակի տարածքում հումքի արդյունահանման, մշակման և պատրաստի արտադրանքի թողարկման *հաջորդական շղթա կազմող փուլերը*։

Էներգաարտադրական ցիկլերի (շղթաների) կառուցվածքի համար բնորոշ են ինչպես ուղղաձիգ, այնպես էլ հորիզոնական կապերը։ Հորիզոնական կապերը ձևավորվում են հիմնական արտադրական գործընթացի ընթացքում անջատվող *ածանցյալ արտադրատեսակներից և թափոնների օգտագործումից*։

Էներգաարտադրական ցիկլն է այն նյութատեխնիկական հիմքը, որի վրա ձևավորվում է շրջանային տարածքա-արտադրական համալիրը։ Այդ ցիկլը կարող է լինել *լրիվ կամ թերի (հատված ցիկլ)*։

էներգաարտադրական ցիկլերի (շղթաների) հայեցակարգը լայնորեն օգտագործվում է ՏԱՀ-երի տիպաբանական հետազոտության և հատկապես դրանց *մոդելավորման* ժամանակ, որը հնարավորություն է տալիս լուրջ գիտական հիմքերի վրա դնել դրանց *կանխատեսումը*։ Այն կարևոր նշանակություն ունի նաև ՏԱՀ-երի ներսում *անթափոն արտադրությունների կազմակերպման ու էկոլոգիական իրադրության բարելավման* հնարավորությունները բացահայտելու և պրակտիկայում իրականացնելու համար, որը նույնպես անմիջական առնչություն ունի աշխարհագրական կանխատեսման հետ։

ՏԱՀ-երի զարգացման մակարդակը բնութագրող կարևոր ցուցանիշ է *տնտեսական ամբողջականության աստիճանը*։ Որքան բարձր է այդ աստիճանը այնքան ավելի խորն ու բազմակողմանի են արտադրա-տարածքային կապերը արդյունաբերական ձեռնարկությունների միջև, այնքան ավելի բազմակողմանի է բնական պայմանների ու ռեսուրսների և արտադրական ու սոցիալական ենթակառուցվածքի օգտագործումը, այնքան ավելի լայն է տեղական աշխատանքային ռեսուրսների, բնակչության, տարաբնակեցման համակարգի ընդգրկումը ՏԱՀ-ը կազմող ճյուղերի ու արտադրությունների մեջ։ Այդ ամենի շնորհիվ ավելի բարձր է ՏԱՀ-ի տնտեսական և սոցիալական արդյունավետությունը։ Դրանով էլ հենց *հիմնավորվում է սոցիալ-տնտեսական կանխատեսման ընթացքում այդ ցուցանիշների բազմակողմանի հաշվառման ու հաշվարկման անհրաժեշտությունը*։

Բոլոր մակարդակներում էլ ընդունվում է, որ ՏԱՀ-ի տնտեսական արդյունավետությունը համեմատած ճյուղերի ու ձեռնարկությունների անկախ, ոչ փոխպայմանավորված տեղաբաշխման արդյունավետության հետ, *շատ ավելի բարձր է*։ Դա ակնհայտորեն դրսևորվում է այնպիսի բնագավառներում, ինչպիսիք են կապիտալ ներդրումների տեսակարար կշռի, հե-

տևապես և ընդհանուր ծավալի ու ընթացիկ ծախսերի կրճատումը, նյութական և աշխատանքային ռեսուրսների խնայողությունը, փոխադրումների հեռավորության և ընդհանրապես տրանսպորտային աշխատանքների ծավալի նվազումը, արտադրական և սոցիալական ենթակառուցվածքի ստեղծման և շահագործման ծախսերի կրճատումը:

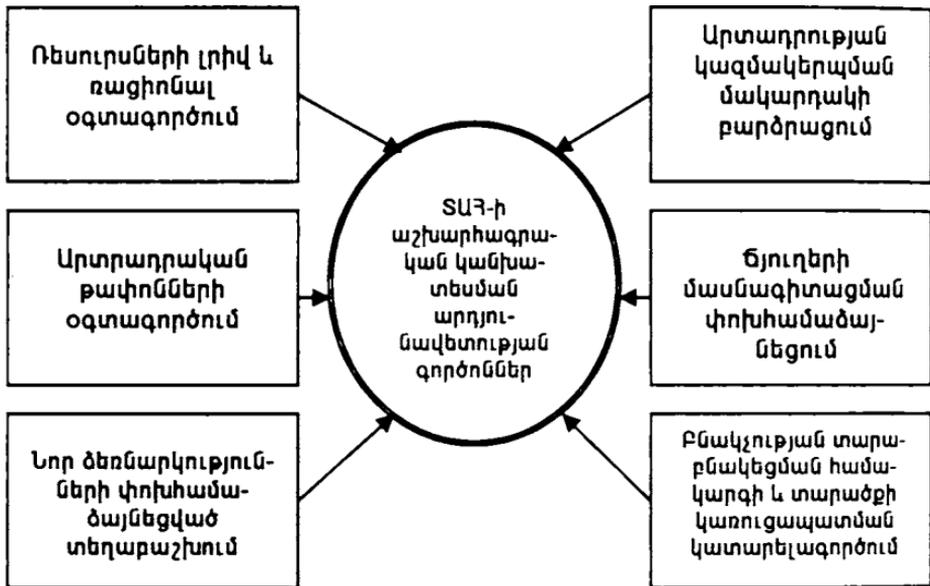
Հարկ է պարզել, թե ինչի շնորհիվ է, որ ձեռք է բերվում ՏԱՀ-երի այս գլխավոր տեխնիկատնտեսական ցուցանիշների բարելավումը և դրա ընդհանուր արդյունավետության բարձրացումը, որը ՏԱՀ-ի տարբեր բաղադրիչների համատեղ միասնական համակարգի կազմում գործելու գլխավոր արդյունքն է: Հարցի պատասխանը կապվում է ՏԱՀ-ի՝ *որպես միասնական տնտեսական օրգանիզմի գործունեության* գլխավոր առանձնահատկության հետ, այն է՝ *ՏԱՀ-ում գործում է մեծ մի համակարգին ներհատուկ այն օրենքը, սիներգետիկական այն էֆեկտը, երբ համակարգի բաղադրիչների համաձայնեցված աշխատանքի արդյունքը ավելի մեծ է, քան առանձին բաղադրիչների աշխատանքի արդյունքների թվաքանակական գումարը:*

ՏԱՀ-ի որպես համակարգի, *ավելի բարձր արդյունավետություն* ապահովող գործոնները մեծ թիվ են կազմում: Դրանց շարքում առանձնանում են մի քանիսը, որոնք *հատուկ նշանակություն ունեն և ամիրածեշտորեն հաշվի են առնվում կանխատեսման ժամանակ:* Դրանք ներկայացված են կից գծապատկեր-սխեմայում (գծ. 24) և բացատրվում են ստորև:

Առաջին՝ տարբեր քնույթի ռեսուրսների առավել լրիվ ու ռացիոնալ օգտագործում: Դա վերաբերում է հատկապես աշխատանքային, էներգետիկ, հումքային, հողային, ջրային ռեսուրսներին, կապիտալ միջոցներին:

Երկրորդ՝ արտադրության թափոնների ու կողմնակի արդյունքների համատեղ և առավել ռացիոնալ օգտագործում:

ՏԱՀ ԱՇԽԱՐՀԱԳՐԱԿԱՆ ԿԱՆԽԱՏԵՍՈՒՄ

Գծ.24. Կանխատեսման արդյունավետության գործոնները

Երրորդ՝ ՏԱՀ-ի ներսում արտադրական գործընթացի կազմակերպման ավելի բարձր մակարդակ, քան դա լինում է առանձին ճյուղերի ու արտադրությունների դեպքում:

Չորրորդ՝ լայն հնարավորություններ են բացվում մասնագիտացման և տեղական նշանակության ճյուղերի զարգացման տեմպերը, ծավալներն ու ուղղությունները փոխհամաձայնեցնելու և արդյունաբերության ռացիոնալ ճյուղային կառուցվածք ստեղծելու, նոր ստեղծվող ձեռնարկությունները փոխհամաձայնեցված տեղաբաշխելու, ընդհանուր օգտագործման արտադրական և սոցիալական ենթակառուցվածքի օբյեկտները առավել հարմար տեղադրելու համար:

Հինգերորդ՝ ՏԱՀ-ի արդյունավետության բարձրացման կարևոր միջոց է բնակչության տարաբնակեցման համակարգի և տարածքի կառուցապատման կատարելագործումը, որն ուղղակիորեն առնչվում է դրա ներքին ֆունկցիոնալ շրջանացման և շրջանային հատակագծման հետ:

7.2.3 Բնակչության տարաբնակեցման համակարգ

ՏԱԴ-ի և ամբողջ հասարակական կյանքի աշխարհագրական *կանխատեսման* արդյունավետության բարձրացման կարևոր գործոնն է *բնակչության տարաբնակեցման համակարգի գիտականորեն հիմնավորված կատարելագործումը*:

Բնակչության տարաբնակեցման համակարգը *բնակավայրերի տարածականորեն միասնական և ֆունկցիոնալ առումով փոխկապակցված ամբողջությունն է*, որը բնութագրվում է ինչպես դրա մեջ մտնող բնակավայրերի պարամետրերով, այնպես էլ դրանք իրար միացնող սոցիալ-տնտեսական կապերի ինտենսիվությամբ:

Տարաբնակեցման համակարգը բնակչության տարաբնակեցման գործընթացի արգասիքն է: Իսկ բնակչության տարաբնակեցումը՝ դա բնակչության տարածքային բաշխման ու վերաբաշխման և դրանց արդյունքի՝ *բնակավայրերի ցանցի ձևավորման գործընթացն է*: Այս հասկացությունն իր մեջ ամփոփում է *բնակչության տեղաբաշխումը, բնակավայրերի տեղաբաշխումը, բնակավայրերի փոխադարձ ֆունկցիոնալ կապերը և բնակչության միգրացիան իր բոլոր տարատեսակներով՝ վերաբնակեցում, երկարաժամկետ, սեզոնային և ճոճանակային միգրացիաներ*:

Բնակչության տարաբնակեցումը բարդ սոցիալ-տնտեսական երևույթ է, որը բազմապիսի պատճառահետևանքային կապերի մեջ է գտնվում հասարակական կյանքի բոլոր ոլորտների ու կողմերի հետ: Դրա վրա ազդող բոլոր, այն է՝ սոցիալ-տնտեսական, բնական և ժողովրդագրական գործոնների *բավարար իմացությունը անհրաժեշտ պայման է* տարաբնակեցման բուն գործընթացի վերլուծության և կոնկրետ տարածքում այդ գործընթացի արդյունքն ու նյութական դրսևորումը հանդիսացող տարաբնակեցման *համակարգի հնարավոր զարգա-*

ցումների ու ապագայի կանխատեսման համար:

Տարաբնակեցման համակարգը հետաքրքրում է տնտեսաշխարհագրական կանխատեսմանը առաջին հերթին այն պատճառով, որ *դա է համակարգային մոտեցման մեթոդով բնակչության տարաբնակեցման հետազոտության ելակետային հասկացությունը:*

Տարաբնակեցման համակարգը *ձևավորվում է* տարածքի տնտեսական յուրացման և հասարակական արտադրության տարածքային կառուցվածքի ձևավորման հետ մեկտեղ, երբ ծավալվում և խորանում են ապրանքային արտադրությունը և աշխատանքի աշխարհագրական բաժանումը: Իսկ մասնավոր սեփականատիրության վրա հենվող լիբերալ տնտեսության պայմաններում զարգացման շատ ավելի բարձր մակարդակի են հասնում բնակավայրերի միջև եղած սոցիալ-տնտեսական կայուն կապերը, որի շնորհիվ էլ *բնակավայրերի սովորական ցանցը վերափոխվում է բնակավայրերի տարածքային համակարգի` դրան հատուկ բոլոր որակական հատկանիշներով:*

Տարաբնույթ` արտադրական, աշխատանքային, կուլտուր-կենցաղային, ռեկրեացիոն և այլ կապերի ինտենսիվացումն ու կայունացումը ի վերջո հանգեցնում են այն վիճակին, երբ ծնվում ու ձևավորվում է մի *ամբողջական տարածքային սոցիալ-տնտեսական օրգանիզմ*, որը ոչ այլ ինչ է, քան մի *բարդ բազմաֆունցկիոնալ դինամիկ համակարգ:*

Տարաբնակեցման համակարգի *գլխավոր որակական հատկանիշն է մոնոցենտրիզմը (միակենտրոնությունը)*, այսինքն որոշակի տարածքում այնպիսի կենտրոնի առկայությունը, որի շուրջ և ձևավորվում է տարաբնակեցման համակարգը:

Ընդունված է ըստ ընդգրկման տարածքի և ներքին բարդության տարբերել *տեղական և ռեգիոնալ տարաբնակեցման համակարգեր:*

*Տեղական է կոչվում տարաբնակեցման այն համակարգը, որի սահմաններում **բնակավայրերը միավորվում են ընդհանուր արտադրական-տարածքային կապերով, բնակչության սպասարկման և տրանսպորտային միասնական ցանցով:** Այստեղ առկա է **բնակչության ամենօրյա շփումների և ճոճանակային միգրացիայի հնարավորությունը:** Տարածքի համեմատաբար փոքր չափսերը նաև հնարավորություն են տալիս տեղական համակարգի ներսում անցկացնել քաղաքաշինական և բնապահպանական **միասնական քաղաքականություն, ապահովել միասնական լոկալ միջոցառումների իրականացում:***

Ռեզիդնալ տարաբնակեցման** համակարգը ընդգրկում է շատ ավելի ընդարձակ տարածք և ունի շատ ավելի բարդ կառուցվածք, քան տեղական համակարգը: **Այն քաղկացած է տեղական համակարգերից և ձևավորվում է սովորաբար ամբողջ մարզի, նույնիսկ ամբողջ պետության սահմաններում և, ակնհայտ է, գտնվում է ավելի բարձր հիերարխիկ մակարդակում:

Տնտեսական շրջանների, տարածքային-արտադրական համալիրների և տարաբնակեցման համակարգերի մասին **շարադրվածը ամփոփենք հետևյալով:**

ՏԱՀ-ի գործունեության բարելավման և ապագայի կանխատեսման հավաստիության ապահովման ու արդյունավետության բարձրացման վերը քննարկված գործոնները ճիշտ օգտագործվելու դեպքում կարող են հանգեցնել սոցիալտնտեսական և պետական ու համազգային նշանակության մի կարևոր արդյունքի ևս: **Պա սահմանափակ (և խտաբնակ) տարածքների առավել ռացիոնալ կազմակերպումը** (օգտագործումն) է, որն արդեն ձևավորված ու զարգացման բարձր մակարդակի վրա գտնվող ՏԱՀ շահեկան հատկանիշներից է և հասարակության զարգացման բարձր մակարդակի ցուցանիշ:

Տնտեսաշխարհագրական **կանխատեսման օրյեկտների**

շարքում ինքնուրույն խումբ են կազմում այսպես կոչված *Ճյուղային տարածքային համակարգերը*, որոնք ձևավորվում են ժողովրդական տնտեսության առանձին ճյուղերի կամ բնագավառների ներսում: Այդպիսի ճյուղային տարածքային համակարգեր են *արդյունաբերական շրջանը, արդյունաբերական հանգույցը, արդյունաբերական կենտրոնը, գյուղատնտեսական շրջանը, գոտին, ենթակառուցվածքային համակարգի տարածքային միավորները* և այլն, որոնք *համատնտեսական տարածքային համակարգերի* կազմում հանդես են գալիս որպես *ենթահամակարգեր*:

Սրանց գիտական կանխատեսումը հենվելով գեոհամակարգերի կանխատեսման ընդհանուր սկզբունքների ու մոտեցումների վրա, առանձնանում է նաև *ուրույն պահանջներով*, որոնք պայմանավորված են այն ճյուղերի տեխնիկական ու տեխնոլոգիական յուրահատկություններով, որոնց շուրջ գոյացել է ճյուղային տարածքային համակարգը:

ԻՆՔՆԱՍՏՈՒԳՄԱՆ ՀԱՐՑԵՐ

1. Ինչո՞վ է հիմնավորվում այն պնդումը, որ ամեն մի աշխարհագրական օբյեկտ կարող է սկզբունքորեն դիտվել որպես աշխարհագրական կանխատեսման օբյեկտ:

2. Հասարակական աշխարհագրության օբյեկտների ու առարկաների շարքում հասարակական կյանքի ո՞ր ոլորտներն են, որոնց կանխատեսման բնագավառում առավել մեծ հաջողություններ են արձանագրված:

3. Աշխարհագրական և տնտեսագիտական գրականության մեջ օգտագործվող ո՞ր հասկացություններն են, որ հաճախ ոչ հստակ ու տարաբնույթ մեկնաբանություն են ստանում:

4. Ինչպիսի՞ն է աշխարհագրական կանխատեսման օբյեկտ ծառայող «կառուցվածք», «տարածքային կառուց-

վածք», «տարածքային բաղադրիչ» երևույթների բովանդակությունը ներկա գիտական պատկերացմամբ:

5. Ո՞րն է տնտեսության «տարածքային-արտադրական կառուցվածք» և «տարածքային-կազմակերպական կառուցվածք» երևույթների՝ որպես կանխատեսման օբյեկտների բովանդակային տարբերությունը:

6. Ի՞նչ է ինդիկատիվ պլանավորումը: Ո՞րն է նրա տեղը աշխարհագրական կանխատեսում-տարածքային կառավարում –պլանավորում միասնական շղթայում:

7. Որո՞նք են սոցիալ-տնտեսաաշխարհագրական կանխատեսման գլխավոր ոլորտի՝ տնտեսության տարածքային կառուցվածքի այն բաղադրիչները, որոնք քաղաքական կամ վարչատարածքային միավորի կարգավիճակ չունենալով հանդերձ հաճախ օգտագործվում են կանխատեսման և ռեգիոնալ պլանավորման պրակտիկայում:

8. Ի՞նչ է տնտեսական (սոցիալտնտեսական շրջանը): Որո՞նք են նրա գլխավոր հատկանիշները, որոնք կանխատեսման համար հատուկ հետաքրքրություն են ներկայացնում:

9. Արդյո՞ք տնտեսական շրջանն իր բոլոր տաքսոնոմիական մակարդակներում ձևավորվում է օբյեկտիվորեն՝ շրջանագոյացման գործընթացի ներքին օրենքներով ու օրինաչափություններով:

10. Ինչպիսի՞ կապ գոյություն ունի շրջանագոյացման և աշխատանքի աշխարհագրական բաժանման միջև:

11. Ո՞րն է տնտեսական շրջանի գլխավոր սոցիալտնտեսական ֆունկցիայի՝ արտադրական մասնագիտացման և համալիր զարգացման բովանդակությունը: Նրանց միջև ինչպե՞ս կարելի է ապահովել ներդաշնակություն: Կարո՞ղ է դրան նպաստել գիտական կանխատեսումը, եթե այո, ապա ինչպե՞ս:

12. Ի՞նչ է շրջանի արտադրական մասնագիտացումը:

Որո՞նք են նրա քանակական բնութագրի տեխնիկատնտեսական ցուցանիշները:

13. Ո՞րն է արտադրական մասնագիտացման տեղայնացման ինդեքսի ցուցանիշի բովանդակությունը և կանխատեսման համար հատուկ նշանակությունը: Ինչպե՞ս է հաշվարկվում այդ ցուցանիշը:

14. Ո՞րն է տնտեսական շրջանի համալիրության հատկանիշի բովանդակությունը: Ի՞նչ ցուցանիշներով է այն որոշվում:

15. Պե՞տք է արդյոք և ի՞նչ միջոցներով է հնարավոր ներագդել շրջանագոյացման օբյեկտիվ գործընթացի վրա:

16. Ի՞նչ է տարածքային պլանավորումը և շրջանային հատակագծումը: Ինչպե՞ս են առնչվում գիտական կանխատեսման հետ:

17. Ի՞նչ է տարածքային-արտադրական համալիրը (ՏԱՀ), նա կարո՞ղ է լինել աշխարհագրական կանխատեսման օբյեկտ: Ինչպե՞ս է առնչվում տնտեսական շրջանի և շրջանագոյացման հետ:

18. Ի՞նչ է էներգաարտադրական ցիկլը: Ինչու՞ է նրան վերագրվում ՏԱՀ-ի արտադրական և տարածքային կառուցվածքի ձևավորման առանցքային դեր:

19. Որո՞նք են այն գործոնները, որոնց շնորհիվ ձեռք է բերվում ՏԱՀ-ի՝ որպես համակարգի, բարձր արդյունավետություն և որոնց ճիշտ օգտագործումը հանգեցնում է տարածքի առավել ռացիոնալ կազմակերպման: Ինչու՞ այդ գործոնները անհրաժեշտորեն հաշվի են առնվում աշխարհագրական կանխատեսման ժամանակ:

20. Ո՞րն է բնակչության տարաբնակեցման համակարգի՝ որպես աշխարհագրական կանխատեսման օբյեկտի բովանդակությունը: Ինչպե՞ս է դա առնչվում ՏԱՀ-ի արդյունավետության ցուցանիշի հետ:

21. Ինչու՞ տարաբնակեցման համակարգն է համարվում

համակարգային մոտեցման մեթոդով կատարվող սոցիալ-տնտեսաշխարհագրական կանխատեսման ելակետային հասկացությունը:

22. Որո՞նք են տեղական և ռեգիոնալ տարաբնակեցման համակարգերի բովանդակային տարբերությունները:

ԳԼՈՒԽ 8 ՍՈՑԻԱԼ-ՏՆՏԵՍԱՇԽԱՐՀԱԳՐԱԿԱՆ ԿԱՆԽԱՏԵՍՄԱՆ ՄԵԹՈԴԱԲԱՆԱԿԱՆ ՀԻՍՈՒՆՔՆԵՐԸ

Գիտական կանխատեսման ամեն մի տարատեսակ մեկնակետ ունենալով կանխատեսագիտության ընդհանուր մեթոդաբանությունը և սկզբունքային դրույթները, մյուս տեսակներից առանձնանում է իր սեփական օբյեկտներով, մեթոդներով ու *մեթոդաբանական մոտեցումներով*:

Սոցիալ-տնտեսաշխարհագրական կանխատեսման օբյեկտներին (երևույթներին)¹ և համագիտական մեթոդներին ծանոթացանք նախորդ բաժիններում: Ինչ վերաբերում է մեթոդաբանական մոտեցումներին, ապա դրանք բխում են կանխատեսման ենթակա օբյեկտների զարգացման (ինքնազարգացման) օրենքներից ու օրինաչափություններից, յուրաքանչյուրի բովանդակային առանձնահատկություններից և դրանց գիտական ճանաչման մակարդակից:

Սոցիալ-տնտեսաշխարհագրական (հասարակական աշխարհագրական) կանխատեսման կարևորագույն առանձնահատկությունը այն օբյեկտների (երևույթների) բացառիկ բազմազանությունն ու բարդությունն է, որոնց ուսումնասիրությամբ զբաղվում են գիտության ճյուղը և ինքը՝ կանխատեսումը որպես այդ ճյուղի բարձրագույն տեսական մակարդակ: Դա պայմանավորված է նրանով, որ նա գտնվելով *համաաշխարհագրական, ֆիզիկաաշխարհագրական, տնտեսական, սոցիալական, գիտատեխնիկական, ժողովրդագրական և հա-*

---

¹ Հիշենք, որ սոցիալ-աշխարհագրական կանխատեսման ինքնուրույն օբյեկտ են ոչ միայն տարածականորեն ֆիքսված օբյեկտները՝ տարածքային միավորները, այլև այդ միավորներին սպասարկող սոցիալ-տնտեսական երևույթները:

սարակական կյանքի ու մարդ-բնություն հարաբերությունների այլ ոլորտների կանխատեսումների փոխներթափանցման հատվածում, վերջիններիս հետ մշտապես շփման մեջ է, ազդվում է նրանցից և ազդում է նրանց վրա:

Սոցիալ-տնտեսաշխարհագրական կանխատեսման սույն առանձնահատկությունը նրան ոչ միայն համալիրություն է հաղորդում: Դա նշանակում է նաև, որ հատուկ կարևորություն է ձեռք բերում կանխատեսման *գիտական հիմնավորվածության և հավաստիության ապացուցելիությունը*, այսինքն այն երևույթի կարևորությունը, որը գիտության մեջ հայտնի է *վերիֆիկացում*¹ տերմինով:

Հասկանալի է, որ սոցիալ-տնտեսաշխարհագրական կանխատեսման բազմապատկանելիությունը և բազմաենթակայությունը *պայմանավորված է բուն կանխատեսման օբյեկտների բնույթով*, այն բանով, որ այդ օբյեկտներն ունեն ոչ միայն բացառիկ բարդ ներքին կառուցվածք, այլև *բազմաբնույթ արտաքին կապեր ու առնչություններ, տարբեր հիերարխիկ մակարդակներ*, սկսած առանձին ճյուղային արտադրական համալիրից ու բնակավայրից, վերջացրած ինտեգրալ տնտեսական շրջանով, ամբողջական պետություններով ու պետությունների խմբով, յուրաքանչյուրի հասարակական կյանքի բոլոր ոլորտների ու տարածքային միավորների միասնությամբ:

Ընդունված է կանխատեսման այդ բոլոր՝ նախորդ բաժնում նկարագրված օբյեկտները միավորել մեկ ընդհանրական հասկացության՝ *տարածքային սոցիալ-տնտեսական համակարգ (SUSՀ) հասկացության* մեջ: Իսկ դա ոչ այլ ինչ է, քան մեզ արդեն հայտնի *բաց գեոհամակարգ* իր բոլոր հատկանիշներով հանդերձ:

---

¹ Լատ. verus- իրական, ճշմարտացի և facere- անել, դարձնել բառերից (ֆրանսերեն՝ verufication):

Հիշենք միաժամանակ, որ այդ օբյեկտները հասարակության տարածքային քաղաքներն են, որոնք հասարակական կյանքի տարածքային կազմակերպմանը հաղորդում են որոշակի ձև և բովանդակություն:

Այստեղից բխում է այն սկզբունքային դրույթը, որ տարածքային սոցիալ-տնտեսական համակարգը (SUSՀ) ունի երկակի բնույթ: Նա

1. հասարակական կյանքի տարածքային կազմակերպման ձև է,

2. միաժամանակ ինտեգրալ (բնահասարակական) գեոհամակարգի ֆունկցիոնալ-կառուցվածքային բաղադրիչ է:

Այս մեթոդաբանական դրույթի ընդունումը և ամրագրումը սկզբունքային նշանակություն ունի SUSՀ-երի թե՛ բուն գործունեության, և թե՛ զարգացման միտումների բացահայտման ու ապագայի կանխատեսման համար:

Կանխատեսման աշխատանքներն արդյունավետ կազմակերպելու և արդյունքների վերիֆիկացումը ապահովելու համար սկզբունքային նշանակություն ունի հետևյալ դրույթը՝ սոցիալ-տնտեսաշխարհագրական կանխատեսումը գործ ունի նույն տարածքում առկա և միմյանց հետ փոխազդեցության մեջ գտնվող մեծաթիվ օբյեկտների (երևույթների) հետ և կատարում է դրանց կանխատեսում առանձին-առանձին, իսկ վերջում նաև համատեղ՝ ինտեգրալ կանխատեսում: Դա նշանակում է, որ ինքը՝ կանխատեսման պրոցեսը իր մեջ ներառելով մեծ թվով մասնավոր կանխատեսումներ, նույնպես դառնում է բազմարժանդակ և ձեռք է բերում ինտեգրացված ամբողջության՝ կանխատեսման տարբեր մեթոդներից բաղկացած համակարգի հատկանիշներ:

Մասնավոր կանխատեսումներից առավել տարածվածների՝ հասարակական կյանքի տարբեր բնագավառների, ճյուղային ու տարածքային բազմազան միավորների զարգացման

միտումների և ապագա վիճակի կանխատեսումների թիվը բավական մեծ է: Այդ բնագավառների և ճյուղային ու տարածքային միավորների սոսկ թվարկումն իսկ բավարար պատկերացում է տալիս սոցիալ-տնտեսաշխարհագրական կանխատեսմանը ենթակա օբյեկտների ու երևույթների բազմազանության մասին:

Այդ օբյեկտներն ու երևույթները խմբավորվում են հետևյալ *գլխավոր* ոլորտների մեջ՝ բնական ռեսուրսների օգտագործում և տնտեսական շրջանառության մեջ ընդգրկում, ճյուղային և միջճյուղային, շրջանային և տեղական համալիրներ, տարբեր կարգի տարածքային-արտադրական համալիրներ, տարաբնակեցման համակարգեր, առանձին բնակավայրերի սոցիալ-տնտեսական զարգացում, արտադրական ենթակառուցվածք, սոցիալական ենթակառուցվածք, ռեկրեացիոն համակարգերի գործունեություն և զարգացում, որոշակի տարածքի սահմաններում ամբողջ հասարակական կյանքի և դրա տարբեր ոլորտների տարածքային կազմակերպում, ներքին և արտաքին տրանսպորտային-տնտեսական կապերի զարգացում, բնական միջավայրի որակի փոփոխություններ և պահպանություն:

Այդ ամենը ի մի վերցրած ստեղծում են սոցիալ-տնտեսաշխարհագրական կանխատեսման (ՍՏԱԿ) օբյեկտների միասնական համակարգ (տե՛ս գծ.25):

Արդեն ասվեց, որ *սոցիալ-տնտեսաշխարհագրական կանխատեսման գլխավոր ֆունկցիան տարածքային սոցիալ-տնտեսաշխարհագրական համակարգերի (ՏՍՏԳ-երի) զարգացման ուղղությունների, դրա որակական ու քանակական պարամետրերի, ապագա վիճակի որոշումն ու գնահատումն է:*

Ամեն մի առանձին վերցրած ՏՍՏԳ որպես կանխատեսման օբյեկտ ունի իր *յուրահատկությունները*, որոնք ըստ ամենայնի պետք է հաշվի առնվեն:

Ս Տ Ա Կ ՕՐՅԵԿՏՆԵՐ

ՊՃ. 25. Սոցիալ-տնտեսաշխարհագրական կանխատեսման (USU4) օրյեկտների համակարգ

Մեթոդաբանական կարևորություն ունի այն խնդիրների որոշումը, որոնք ընդհանուր են սոցիալ-տնտեսաշխարհագրական կանխատեսման բոլոր օբյեկտների համար և որոնք էլ ապահովում են այդ կանխատեսման ***աշխարհագրականությունը***, այլ կերպ ասած ***ապահովում են համակարգային աշխարհագրական մոտեցում***: Այդ խնդիրներն են՝

- տարածական սոցիալ-տնտեսական երևույթների գիտական վերլուծությունը,
- հասարակության և շրջակա միջավայրի ներկայիս և հեռանկարային փոխազդեցությունների բացահայտումն ու հետազոտումը կոնկրետ տարածաժամանակային պայմաններում,
- հասարակական կյանքի և դրա տարբեր ոլորտների տարածքային կազմակերպման միտումների և հեռանկարային վիճակի բացահայտումն ու գնահատումը,
- աշխատանքի աշխարհագրական բաժանման և ինտեգրացման համակարգում ՏՄՏ-ի տեղի ու դերի հնարավոր փոփոխությունների կանխատեսումը,
- նման տիպի այլ խնդիրներ, որոնց լուծումն ավելի ամբողջական է դարձնում աշխարհագրական օբյեկտների ***ներկա և ապագա վիճակների իմացությունը***:

Մեթոդաբանական նշանակության հարց է նաև կանխատեսման ***նպատակի և բովանդակության ընտրությունը***, այլ կերպ ասած ճիշտ կողմնորոշումը կանխատեսման ***երկու տեսակների՝ որոնողականի և նորմատիվայինի միջև***: Կանխատեսման այդ տեսակների մասին արդեն ասվածին ավելացնենք հետևյալը:

Որոնողական կանխատեսումը օբյեկտի ապագա վիճակի որոշումն է որոշակի ժամանակային սահմանում: Սրա էությունն այն է, որ օբյեկտի զարգացման բացահայտված ու գնահատված (որակապես և քանակապես) միտումները պայմանականորեն շարունակվում են ապագայի մեջ: ***Այս կանխատեսման գլխավոր խնդիրն է բացահայտել, նկարագրել և***

զնահատել այն վիճակը, որ օրյեկտը կունենա իր ինքնագարգացման ներկայիս միտումների և դրա վրա ազդող գործոնների պահպանման կամ համապատասխան զնահատման ենթակա փոփոխությունների դեպքում՝ ժամանակային որոշակի սահմանի համար:

Որոնողական կանխատեսման համար առավել հաճախ օգտագործվում են էքստրապոլացիայի (արտարկման), սցենարների, պատմական նմանակության, փորձագիտական (էքսպերտային) և մի քանի այլ մեթոդներ:

Նորմատիվային կանխատեսումը ապագայի համար **օրյեկտի օպտիմալ, ցանկալի վիճակի որոշումն է**, որի հիմքում դրվում են գիտականորեն հիմնավորված **պահանջմունքները և նորմերը: Սրա գլխավոր խնդիրն է՝ որոշել նախապես տրված նպատակին, այսինքն օրյեկտի ցանկալի վիճակին հասնելու ուղիներն ու ժամկետները:**

Հիշյալ երկու՝ որոնողական և նորմատիվային կանխատեսումների սինթեզից ստացվում է կանխատեսման մեզ արդեն հայտնի **երրորդ տեսակը՝ ինտեգրալ կանխատեսումը:**

Կարևոր է կանխատեսման համար անհրաժեշտ **ելակետային ինֆորմացիայի աղբյուրների** մանրամասն իմացությունը և դրանց ճիշտ օգտագործումը: Այդպիսի աղբյուրներ են հանդիսանում կանխատեսման օրյեկտի զարգացման օրինաչափությունների ու միտումների **վիճակագրական բնութագրերը**, դրանց գործունեության ու զարգացման **օրենքների իմացությունը**, զարգացման **պատմական առանձնահատկությունների** վերլուծությունը, ՏՄՀ-ի, դրա ենթահամակարգերի և կառուցվածքային բաղադրիչների **հեռանկարային նպատակային պարամետրերն ու նորմատիվները**: Չափազանց արժեքավոր են հատուկ հետազոտությունների (ստացիոնար, արշավախմբային, անկետային հարցումների) միջոցով ստացվող տվյալները:

Արդեն նշել ենք, որ ամեն մի կանխատեսում պետք է

սահմանափակվի ժամանակային որոշակի հատվածով, անդրադառնա այդ հատվածի բոլոր հնարավոր իրադարձություններին: Միաժամանակ այն պետք է ունենա նաև տարածքային իր սահմանները: Նշանակում է, որ *կանխատեսումը ժամանակատարածական ամբողջություն է*: Այն չի կարող դուրս լինել ոչ ժամանակից և ոչ էլ տարածությունից:

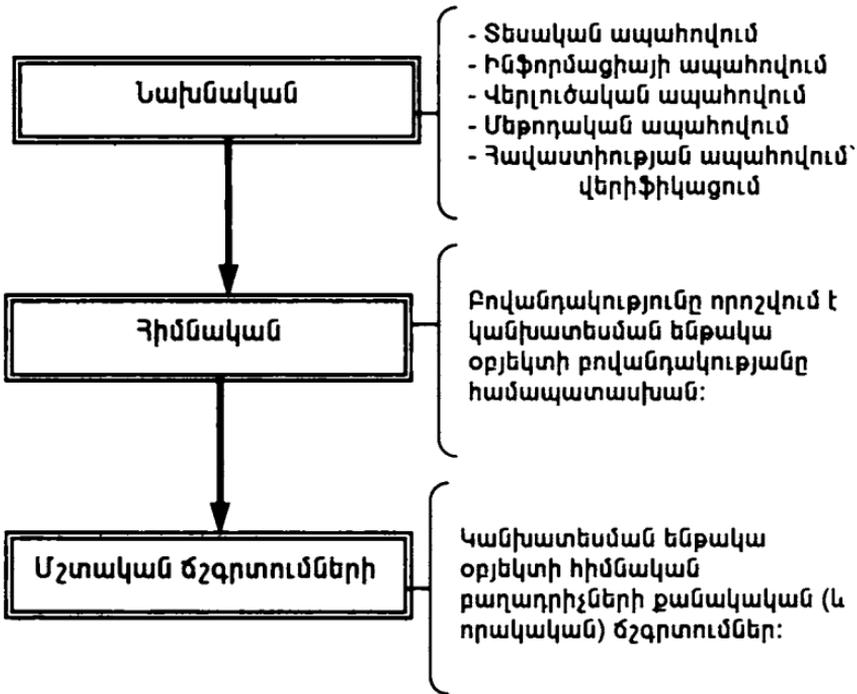
Անհրաժեշտ է ընդգծել մի կարևոր հատկանիշ ևս. *թե՛րմական, և թե՛ հասարակական երևույթների փոփոխման կանխատեսումը կարող է լինել ոչ միայն քանակական, այլ նաև որակական, զուգորդվել նկարագրություններով, որակական բնութագրումներով ու գնահատումներով*:

Արդեն նշել ենք, որ կանխատեսագիտությունն առանձնացնում է *կանխատեսման հետևյալ հաջորդական աստիճանները՝ նախնական, հիմնական և մշտական ճշգրտումների* (տե՛ս գծ. 26): Այս աստիճանները ընդհանուր են բոլոր տեսակի կանխատեսումների համար, այդ թվում նաև սոցիալ-տնտեսաշխարհագրական կանխատեսման համար:

Կանխատեսման բարդ կառուցվածքը պահանջում է աստիճանների խիստ պահպանվող հաջորդականություն: *Յուրաքանչյուրը որոշակի, կոնկրետ գործողությունների ամբողջություն է*: Ամեն մի աստիճանում ստացվող արդյունքներն են ենթակարգային դասավորություն ունեցող ուղիղ և հակադարձ կապերը, դրանց բարդ ցանցը: Այստեղ է, որ բացահայտվում են կանխատեսվող օբյեկտների յուրահատկությունները:

Հիմնական փուլը վերաբերում է կանխատեսման բուն բովանդակությանը և մեթոդի (մեթոդների) ընտրությանը: Կախված կանխատեսման օբյեկտից ու նպատակից, ամեն կոնկրետ դեպքում հիմնական փուլը ստանում է կոնկրետ բովանդակություն:

ՍՈՑԻԱԼ-ՏՆՏԵՍԱԸԽԱՐԴՎԱԳՐՎԿԱՆ ԿԱՆԽԱՏԵՍՈՒՄ

Գծ. 26. Հաջորդական աստիճանները և բովանդակությունը

Մշտական ճշգրտումների փուլում կատարվում է կանխատեսման ենթակա օբյեկտի քանակական ցուցանիշների ժամանակի մեջ կատարվող փոփոխությունների հաշվառում և *անցյալ, ներկա ու ապագա վիճակների բնութագրերի* ճշգրտում:

Մշտական, անընդհատ ճշգրտումներն առանձնահատուկ կարևորություն ունեն սոցիալ-տնտեսաշխարհագրական կանխատեսման համար այն պատճառով, որ ժամանակի ընթացքում դրա օբյեկտները փոփոխվում են շատ ավելի արագ, հետևապես մեծ փոփոխություններ է կրում նաև ելակետային ինֆորմացիան: Դրանց հաշվառումը անհրաժեշտ է կանխատեսման գիտական արժեքի պահպանման և արդիականության ապահովման համար:

Ի տարբերություն հիմնական և մշտական ճշգրտումների փուլերից, *կանխատեսման նախնական փուլը* իր բովանդակությամբ ու նպատակով ընդհանուր է կանխատեսման բոլոր օբյեկտների համար, ուստի նպատակահարմար է նրա բովանդակությունը ներկայացնել հանգամանորեն:

Կանխատեսման նախնական աստիճանը սկսվում է օբյեկտի ընտրությունից և կանխատեսման բնույթի հիմնավորումից: Անհրաժեշտ է լինում պարզաբանել և լուծել հետևյալ հիմնական խնդիրները՝

- որոշել և ձևակերպել կանխատեսման տեսական հիմունքները (կանխատեսման տեսական ապահովում),
- մշակել փաստացի ինֆորմացիայի ստացման եղանակները (կանխատեսման ինֆորմացիոն ապահովում),
- որոշել ստացված ինֆորմացիայի վերլուծության մեթոդներն ու եղանակները և կառուցել կանխատեսվող օբյեկտի հիմնարար մոդելը (կանխատեսման վերլուծական ապահովում),
- ընտրել կանխատեսման մեթոդները (կանխատեսման մեթոդական ապահովում),
- կանխատեսման հուսալիության ստուգում և հավաստիության ապահովում՝ վերիֆիկացում:

Կանխատեսման տեսական ապահովումը հենվում է սոցիալ-տնտեսական աշխարհագրության գիտատեսական նվաճումների, հատկապես ՏՄՏ-ի ուսումնասիրման վրա, որը թույլ է տալիս բազմաբնույթ գործոնների և դրանց փոխազդեցության հետազոտության շնորհիվ բացահայտել հասարակական տարածական դինամիկ համակարգերի *ձևավորման գործընթացներն ու հատկությունները, որոշել զարգացման հեռանկարները:*

Հնարավորություն է ընձեռվում բացահայտել և կանխատեսել նաև *բնական ու անթրոպոգեն գործոնների փոխազդե-*

ցուրյան բնույթը և հետևանքները կոնկրետ ժամանակահատվածում և կոնկրետ տարածքային համակարգերի սահմաններում:

Կանխատեսման ինֆորմացիոն ապահովումը ձևավորվում է հետևյալ հիմնական ուղղություններով՝ կոնկրետ օբյեկտին և դրա գտնվելու շրջանին վերաբերող տեսական հարցերի և իրական վիճակի մասին ինֆորմացիայի հավաքում և մշակում: Հաճախ օբյեկտը բնութագրող ռեգիոնալ նյութերը լինում են թերի, ուստի **կազմակերպվում են լրացուցիչ ուսումնասիրություններ** (ստացիոնար, երթուղային, գիտարշավային և այլն):

Կանխատեսման վերլուծական ապահովումը հենվում է նախորդ փուլերից ստացված արդյունքների վրա: Առաջադրված խնդրին համապատասխան ընտրվում են վերլուծության մեթոդները և եղանակները, որից հետո կառուցվում է կանխատեսվող օբյեկտի **հիմնարար մոդելը**:

Կանխատեսման մեթոդական ապահովումը վերաբերում է օբյեկտի հիմնարար մոդելի լուծման մեթոդների ընտրությանը: Կանխատեսման մեթոդների հսկայական հավաքակազմից անհրաժեշտ է տվյալ օբյեկտի մոդելի լուծման համար ճշգրտորեն ընտրել այն միակը, որով հնարավոր լինի ապահովել առավելագույն արդյունք:

Կանխատեսման հուսալիության ապահովումը (վերիֆիկացում): Կանխատեսման առաջին՝ նախնական աստիճանը ավարտվում է նրա **հուսալիության** գնահատումով և հավաստիության ապահովումով, այսինքն վերիֆիկացումով: Դա կատարվում է ըստ կանխատեսման ենթակա օբյեկտի մասին տեսական գիտելիքների մակարդակի և օգտագործված ինֆորմացիայի լիակատարության աստիճանի: Այդ մոտեցումը համարվում է բավարար եթե, իհարկե, կասկած չի հարուցում հետազոտության մեթոդի ընտրության ճշգրտությունը: **Կանխա-**

տեսման ճշգրտությունը պայմանավորված է թույլատրելի սխալի մեծությամբ, որը ցուցանիչի կանխատեսվող և փաստացի մեծությունների միջև եղած տարրերությունն է:

Կանխատեսման հուսալիության և հավաստիության հնարավոր բարձր աստիճանի ապահովման հարցը *մեթոդաբանական* առումով ունի առանձնահատուկ նշանակություն: Այն ըստ էության, *հանգում է կանխատեսման գիտականությանը*: Իսկ վերջինս, ինչպես հայտնի է, թե՛ փիլիսոփայության, և թե՛ գիտության առանձին ճյուղի առավել *սկզբունքային ու խրթին հարցերից է*: Բանն այն է, որ միանշանակ չէ *այն հարցի պատասխանը*, թե ինչպե՞ս և ի՞նչ չափանիշներով կարելի է որոշել տվյալ հետազոտության գիտականության, ռեալ իրականությանը համապատասխանության և արդյունքների հուսալիության աստիճանը:¹

Զխորանալով մանրամասների մեջ, նշենք, որ ներկայիս գիտությունն առանձնացնում է այդ բացատրության, այսինքն գիտելիքների *գիտականության չափանիշների հետևյալ խմբերը՝*

տրամաբանական չափանիշների,

էմպիրիկ չափանիշների (սա վերաբերում է այն արդյունքներին, որոնք կարող են ստուգվել էմպիրիկ եղանակով),

այլ չափանիշների, որոնք միասին ընդունված է կոչել *էքստրատրամաբանական*, ոչ էմպիրիկ:

Կանխատեսման գիտականությունը, դրա հուսալիությունն ու ճշգրտությունը որոշելու համար օգտագործում են բոլոր հիշատակված չափանիշները: Սակայն դրանց շարքում առանձնանում է *տրամաբանական չափանիշների խումբը*, որը հիմնվում է առաջին հերթին մաթեմատիկական օրենք-

---

¹ Կրկին հիշենք Ջորջ Բայրոնի հարցումը. «Գիտնական, դու մեզ բացատրում ես գիտությունը, բայց ո՞վ կբացատրի քո բացատրությունը»:

ների ու հստակ հաշվարկների վրա¹:

Վերը նշեցինք սոցիալ-տնտեսաաշխարհագրական կանխատեսման օբյեկտների՝ *տարածքային սոցիալ-տնտեսական համակարգերի (SUSՀ) առանձնահատուկ բարդությունը*, դրանց կանխատեսումը համակարգային մոտեցման վրա կառուցելու ամիրածեշտությունը:

SUSՀ-երի վերլուծության ու կանխատեսման բնագավառում համակարգային մոդելավորման բարձր արդյունավետությունը ապացուցել է իր բազմաթիվ ուսումնասիրություններով ռուս աշխարհագետ պրոֆեսոր Յու. Գ. Լիպեցը²: Նաև նրա աշխատությունների շնորհիվ սոցիալ-տնտեսաաշխարհագրական կանխատեսումը այժմ ճանաչվում է *որպես համակարգային ուսումնասիրություն*, գիտական հետազոտության բազմաբովանդակ ու բազմաստիճան գործընթաց:

Գիտության ամեն մի ճյուղ հիմնվելով կանխատեսագիտության մեջ ընդունված կանխատեսման աստիճանների (փուլերի) վերը նշված ընդհանրական դասակարգման վրա, իր օբյեկտների կանխատեսման համար կիրառում է սեփական դասակարգում: Այդպիսի դասակարգում մշակված է նաև սոցիալ-տնտեսաաշխարհագրական կանխատեսման համար: Լայն ճանաչում ունի ռուս աշխարհագետներ Ա. Մ. Տրոֆիմովի և Մ. Դ. Շառիգինի դասակարգումը: Նրանք առանձնացնում են SUSՀ-երի կանխատեսման 10 փուլ, նշելով միաժամանակ, որ դրանք նույնպես ընդհանրացնող բնույթ ունեն և կանխա-

---

¹ Գիտելիքների գիտականության պրոբլեմի տարբեր կողմերին կարելի է ծանոթանալ В. В. Ильин, Критерии научности знания М., 1989 г. մենագրությունում:

² Նշանավոր է հատկապես Լիպեցի արդեն հիշատակված “Системное моделирование в экономической и социальной географии” աշխատությունը (Итоги науки и техники, “Теоретические и общие вопросы географии”, Т. 5, М., ВИНТИ, 1987)

տեսման ընթացքում կոնկրետանում ու ճշգրտվում են¹:
Հիմնական 10 փուլերը կարելի է ներկայացնել հետևյալ գծա-
պատկեր-սխեմայով (տե՛ս գծ. 27):

Որոշակի մեթոդաբանական-տնտեսական բեռնվածու-
թյուն ունի սոցիալ-տնտեսաշխարհագրական գիտության մեջ
*կանխատեսման գլխավոր սկզբունքների կիրառելիության,
աշխարհագրական օբյեկտների առանձնահատկությունների
դրանց հարմարեցնելու հարցը:*

Իսկ որո՞նք են այդ սկզբունքները, ինչքանո՞վ են դրանք
ընդունվում գիտական հանրության կողմից և բավարարու՞մ
են արդյոք հասարակական աշխարհագրության գիտաճանա-
չողական ու կառուցողական պահանջներին:

Ականավոր աշխարհագետ, պրոֆ. Յու. Գ. Սաուշկինի² և
մյուսների ջանքերով մշակվել են սոցիալ-տնտեսաշխարհա-
գրական կանխատեսման սկզբունքները, որոնք լայն կիրառու-
թյուն ունեն սոցիալ-տնտեսաշխարհագրական կանխատես-
ման պրակտիկայում և հիմնականում բավարարում են ռեգիո-
նալ քաղաքականության, տարածքային կառավարման և
չրջանային (լանդշաֆտային) պլանավորման գիտագործնա-
կան պահանջները: Այդ *սկզբունքները* հանգում են հետևյա-
լին.

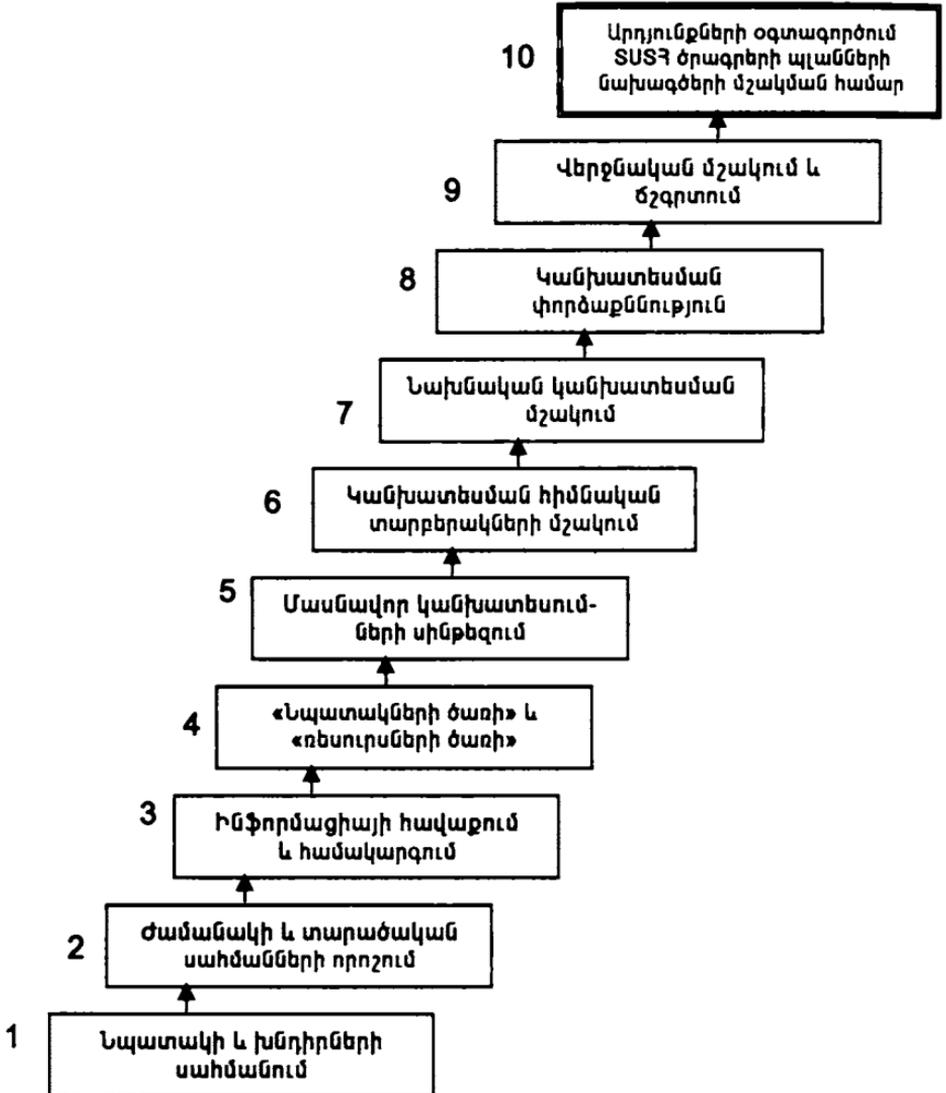
1. *Պատմականության* սկզբունք, որի միջոցով կանխա-
տեսման ենթակա երևույթների նկատմամբ ապահովվում է
ժազումնաբանական (գեներտիկական) մոտեցում: Դա հնարա-

---

¹ А. М. Трофимов, М. Д. Шарыгин, Экономико-географическое прогнози-
рование. Пермь, 1988, с. 23.

² Ю. Г. Саушкин, Избранные труды. Прогноз в экономической географии.
Этапы и методы экономико-географического прогнозирования. Географический
факультет МГУ, Смоленск, 2001, с. 67-75; 116-128.

ՏԱՐԱԾՔԱՅԻՆ ՍՈՑԻԱԼ-ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԻ (ՏՍՀ) ԿԱՆԽԱՏԵՍՈՒՄ

Պժ. 27. Կանխատեսման փուլերը (1-10)

վորություն է տալիս երևույթի զարգացման ժամանակագրական հատվածները, դրա քանակական ու որակական կոնկրետ փոփոխությունները դիտարկել պատմական միասնության մեջ:

2. *«Ներկայի մեջ ապագայի սաղմերի որոնում»*: Սա նշանակում է, որ բացահայտվում և հետազոտվում են սաղմնային վիճակում գտնվող այն երևույթները, որոնք զարգանալով, *կարող են ապագայի համար դառնալ բնութագրական*:

3. *Համեմատելիության («կոմպարատիվության»)* սկզբունքը, երբ կանխատեսվող օբյեկտի, երևույթի ապագան բացահայտվում է նման տիպի օբյեկտների, երևույթների հետ *համեմատելու, համադրելու միջոցով*, հաշվի առնելով դրանց զարգացման կուտակված փորձը:

4. *Իներցիոնության սկզբունք*. հաշվի է առնվում օբյեկտի, երևույթի զարգացման ու ներքին կառուցվածքային տեղաշարժերի ուղղության և ուժգնության կայունության աստիճանը:

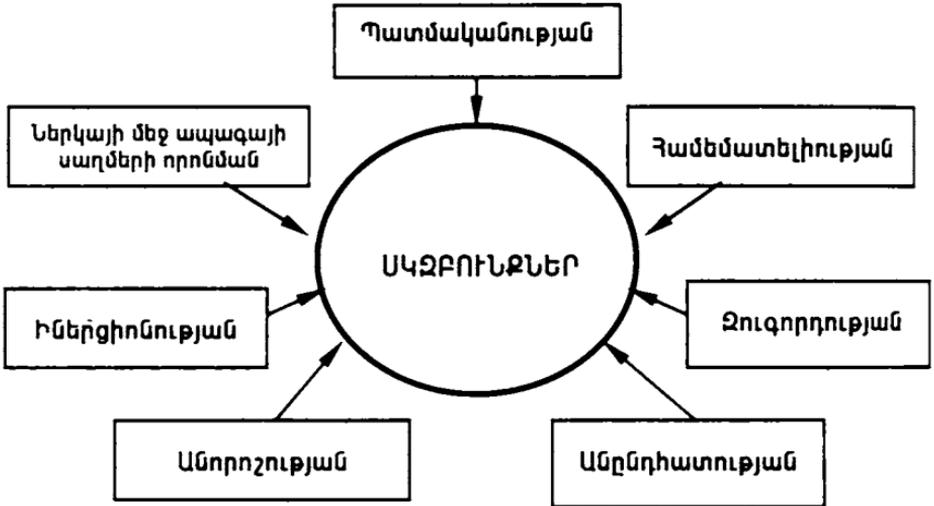
5. *Ջուզորդայնության* (ասոցիատիվայնության) սկզբունք: Սա այն սկզբունքն է, երբ կանխատեսման ժամանակ բազմակողմանիորեն հաշվի է առնվում տվյալ օբյեկտի, երևույթի *փոխկապակցվածությունն ու փոխազդեցությունը այլ օբյեկտների և երևույթների հետ*:

6. *Անորոշության (քազմատարբերակության)* ապահովում: Այս սկզբունքի համաձայն սոցիալ-տնտեսաշխարհագրական կանխատեսումը պետք է լինի բազմատարբերակ, ճկուն, հենվի մի ռեսուրսը մի այլ ռեսուրսով փոխարինելու հնարավորության վրա, հաշվի առնի բնական միջավայրի որակի և դրա վրա անթրոպոգեն ազդեցության հետևանքների մասին մեր գիտելիքների ոչ լիարժեքությունը:

7. Կանխատեսման *անընդհատության* սկզբունք, երբ ստուգվում, գնահատվում են թե ինչքանո՞վ են արդարանում

նախկին կանխատեսումները և ինչքանով է հաշվի առնվում օբյեկտի, երևույթի մասին նոր ինֆորմացիան:

ՍՈՑԻԱԼ-ՏՆՏԵՍԱՇԽԱՐՀԱԳՐԱԿԱՆ ԿԱՆԽԱՏԵՍՈՒՄ

Գծ.28. Հիմնական սկզբունքները

Վերը շարադրված մեթոդաբանական հիմնադրույթները և կանխատեսման սկզբունքները հիմնարար նշանակություն ունեն սոցիալ-տնտեսաշխարհագրական *ինչպես ինտեգրալ, այնպես էլ մասնավոր կանխատեսումների համար*: Նրանք, գործելով փոխհամաձայնեցված, *համատեղ ապահովում են կանխատեսման գիտականությունը և հավաստիությունը*:

Վերջում ավելացնենք, որ թե՛ ինտեգրալ և թե՛ մասնավոր (Ճյուղային) սոցիալ-տնտեսաշխարհագրական կանխատեսումները մշակման բոլոր փուլերում սերտ կապի մեջ են *սոցիալ-տնտեսական քարտեզագրության հետ*:

Սոցիալ-տնտեսական թեմատիկ քարտեզներն են, որ կարող են պատկերել սոցիալ-տնտեսական տարածքային համակարգերի (SUSՀ) յուրաքանչյուր միավորի ինչպես ներքին

բովանդակությունը որակական ու քանակական ցուցանիշներով հանդերձ, այնպես էլ ներքին և արտաքին տարաբնույթ կապերը: Նման քարտեզների շնորհիվ է, որ հնարավոր է լինում *բացահայտել սոցիալ-տնտեսական տարածքային համակարգի, դրա յուրաքանչյուր բաղադրիչի ոչ միայն ներկա վիճակը, այլև տեղն ու դերը կանխատեսվող հեռանկարում տարածքային միավորների ենթակարգային համակարգի կազմում:*

ԻՆՔՆԱՍՏՈՒԳՄԱՆ ՀԱՐՑԵՐ

1. Ո՞րն է սոցիալ-տնտեսաշխարհագրական (հասարակական աշխարհագրական) կանխատեսման այն կարևորագույն առանձնահատկությունը, որով պայմանավորված են նրա սեփական մեթոդաբանական մոտեցումները:

2. Ինչո՞վ է պայմանավորված այն հանգամանքը, որ աշխարհագրական կանխատեսման համար հատուկ կարևորություն ունի դրա հիմնավորվածության ու հավաստիության ապացուցելիությունը՝ վերիֆիկացումը:

3. Որո՞նք են տարածքային սոցիալ-տնտեսական համակարգի (կրճատ՝ ՏՍՏՀ-ի) բովանդակային բաղադրիչները և դրա ինտեգրալ կանխատեսմանը մասնակցող մասնավոր կանխատեսման տեսակները:

4. Որո՞նք են սոցիալ-տնտեսաշխարհագրական կանխատեսման այն համապարփակ խնդիրը և մասնավոր խնդիրները, որոնք ընդհանուր են բոլոր օբյեկտների (ՏՍՏ բոլոր բաղադրիչների) համար և ապահովում են կանխատեսման աշխարհագրականությունը:

5. Ինչու՞ կանխատեսման նպատակի և բովանդակության ճիշտ ընտրությունը, այսինքն ճիշտ կողմնորոշումը կան-

խատեսման երկու տեսակների՝ որոնողականի և նորմատիվայինի, միջև համարվում է մեթոդաբանական նշանակության հարց:

6. Կանխատեսագիտությունը կանխատեսման ինչպիսի՞ հաջորդական աստիճաններ է առանձնացնում: Որո՞նք են յուրաքանչյուր աստիճանին ներկայացվող պահանջները:

7. Ի՞նչ է նշանակում կանխատեսման գիտականություն: Ի՞նչ խմբերի են բաժանվում գիտական իմացության (ու գիտական կանխատեսման) գիտականության չափանիշները:

8. Ինչու՞ գիտականության չափանիշների խմբերի շարքում հատուկ կարևորություն է տրվում տրամաբանական չափանիշների խմբին: Ո՞րն է դրանց առանձնահատկությունը:

9. Որո՞նք են սոցիալ-տնտեսաշխարհագրական կանխատեսման ներկայումս լայն կիրառություն ունեցող սկզբունքները:

10. Հիշյալ սկզբունքները ինչպե՞ս են ապահովում կանխատեսման գիտականությունը և հավաստիությունը:

11. Սոցիալ-տնտեսաշխարհագրական կանխատեսումը ինչպե՞ս է առնչվում թեմատիկ քարտեզագրության հետ:

ՎԵՐՋԱՐԱՆԻ ՓՈԽԱՐԵՆ

Աշխարհագրական կանխատեսումը լինելով աշխարհագրական գիտությունների համակարգի *տեսական մակարդակի բարձրագույն աստիճանը*, ունի աշխարհագրությանը և կանխատեսագիտությանը (պրոգնոստիկային) բնորոշ բոլոր հատկանիշները: Դրան զուգընթաց նա առանձնանում է հետազոտության օբյեկտների ու երևույթների *համալիրությամբ, կառուցվածքային ու գործառնական բացառիկ բարդությամբ և ներքին ու արտաքին կապերի ու գործոնների բազմազանությամբ*:

Աշխատությունում առաջնակարգ կարևորություն ենք տվել այն ելակետային դրույթին, որ աշխարհագրական կանխատեսման՝ որպես գիտաճանաչողական բնագավառի ինքնուրույն ենթաճյուղի մեթոդաբանական մոտեցումներն ու սկզբունքները, տեսական ընդհանրացումները, հետազոտության մեթոդներն ու միջոցները պետք է հիմնվեն *մայր գիտությունների՝ աշխարհագրության ու կանխատեսագիտության տեսական ու մեթոդական նվաճումների վրա*:

Սույն ուսումնասիրությամբ մենք նպատակ ենք ունեցել ընթերցողին ներկայացնել *աշխարհագրական կանխատեսման հիմնարար, ունիվերսալ նշանակության առավել ընդհանրական ու գլխավոր հատկանիշները*, որոնք հավասար չափով պարտադիր են աշխարհագրական կանխատեսման համակարգի բոլոր բաղադրիչների, դրանց ինչպես ինտեգրալ՝ համաաշխարհագրական, այնպես էլ մասնավոր (ճյուղային) խմբերի ու ենթախմբերի համար: Քննարկվող հարցերը դասակարգել ենք գրքի չորս բաժիններում, ութ գլուխներում և 20 ենթագլուխներում:

Առաջին բաժնում կանխատեսումը (պրոգնոզը) քննարկել ենք որպես մտավոր գործունեության համակարգի բա-

ղաղրիչ և գիտական ճանաչողության բարձրագույն, եզրափակող մակարդակ:

Երկրորդ րաժնում գնահատվել է կանխատեսման տեղն ու դերը գիտական ճանաչողության համակարգում և հասարակական գործունեության պրակտիկայում: Բացահայտվել են դրա էությունը, մակարդակները, գլխավոր հատկանիշները: Մանրամասն ներկայացվել են գիտական կանխատեսման համընդհանուր (համագիտական) մեթոդների մեկ տասնյակից ավելի խմբերը, որոնք նույնպես ունեն ունիվերսալ նշանակություն և լայն կիրառություն ինչպես ճանաչողության տեսության (իմացաբանության), այնպես էլ տարբեր ծագման ու բովանդակության օբյեկտների ու երևույթների ուսումնասիրության, գիտության ամեն մի ճյուղի և գիտական կանխատեսման ամեն մի բնագավառի համար:

Երրորդ րաժնում, որը նվիրված է աշխարհագրական կանխատեսմանը, այն վերլուծել ենք երկու տեսանկյունից՝ որպես Աշխարհի, ավելի կոնկրետ՝ Երկիր մոլորակի աշխարհագրական թաղանթի *գիտական ճանաչողության* բաղադրիչ և որպես *պրակտիկ գործունեության գիտատեսական հիմք*: Ձգտել ենք Աշխարհի գիտական ճանաչողության համակարգում և պրակտիկ գործունեության ոլորտում աշխարհագրության ունեցած տեղի ու դերի գնահատման դիրքերից բացահայտել աշխարհագրական կանխատեսման առանձնահատկությունները, ներկայացնել դրա գլխավոր ուղղություններն ու տարատեսակները: Հատուկ քննարկման ենք ենթարկել աշխարհագրական կանխատեսման կապը արդի աշխարհում միջազգային լայն ճանաչում գտած *Կայուն զարգացման հայեցակարգի*, ինչպես նաև պետական կառավարման անհրաժեշտ բաղադրիչը հանդիսացող և աշխարհագրական գիտատեսական ապահովման ավելի բարձր մակարդակ պահանջող *տարածքային կառավարման հետ*:

Գրքի եզրափակիչ՝ *չորրորդ բաժնում* աշխարհագրական թաղանթի մարդուլորտի (սոցիոլորտի), մարդ-բնություն հարաբերությունների և հասարակական կյանքի տարբեր բաղադրիչների օրինակով աշխարհագրության ուսումնասիրության համալիր, առավել բարդ կառուցվածք և ներքին ու արտաքին կապեր ունեցող օբյեկտների ու երևույթների կանխատեսումը ամփոփել ենք կանխատեսման մեկ տեսակի՝ սոցիալ-տնտեսաշխարհագրական (հասարակական աշխարհագրական) կանխատեսման շրջանակներում:

Աշխարհագրական կանխատեսման հենց այդ տեսակի մեր ընտրությունը պայմանավորված է այն իրողությամբ, որ աշխարհագրական բազմաբնույթ օբյեկտների շարքում սոցիալ-տնտեսաշխարհագրական օբյեկտներն առանձնանում են խիստ ընդգծված *համալիրությամբ, տարածքային բաղադրիչների բացառիկ կառուցվածքային բարդությամբ և ներքին ու արտաքին կապերի մեծ բազմազանությամբ*: Իսկ դրանք կանխատեսման ենթակա օբյեկտների ու երևույթների այն հատկանիշներն են, որոնց անցյալի ու ներկայի գիտական ճանաչումը, զարգացման միտումների բացահայտումը և հնարավոր ապագա վիճակի կանխատեսումը *պահանջում է խիստ ընդգծված համակարգային մոտեցում և ինտեգրալ կանխատեսումների կիրառում*:

Ընթերցողի դատին հանձնվող Աշխարհագրական կանխատեսման մեթոդաբանական հիմունքները և կիրառական ու կառուցողական նշանակությունը սույն աշխատությունը չէր կարող ընդգրկել աշխարհագրական կանխատեսման ողջ համակարգը: Մենք նպատակ չենք դրել քննարկել այդ համակարգի բազմազան ճյուղային բաղադրիչները և դրանց հետ առնչվող տեսական ու մեթոդական հարցերը, որոնք սպասում են իրենց ապագա հետազոտողներին:

Այսօր արդեն կասկած չի հարուցում, որ հասունացած

հարց է գրքում հիշատակված ինտեգրալ (համաշխարհագրական) կանխատեսման տարատեսակներից յուրաքանչյուրի՝ ֆիզիկաաշխարհագրական, լանդշաֆտային, կլիմայական, եղանակային, ջրաբանական, գեոդեմոգրաֆիական (ժողովրդաաշխարհագրական), տնտեսաշխարհագրական, սոցիալ-աշխարհագրական, քաղաքաշխարհագրական, գեոէկոլոգիական (էկոլոգաաշխարհագրական) հատուկ, խոր և բազմակողմանի ուսումնասիրությունը: Նույնը վերաբերում է նաև մասնավոր աշխարհագրական կանխատեսումներին, որոնց թիվը բազմապատիկ ավելին է:

Ինչպես ընդհանուր աշխարհագրական ուսումնասիրության օբյեկտներն ու երևույթներն իրենց ծագումնաբանական ու բովանդակային հատկանիշներով և ենթակարգային կառուցվածքայնությամբ խիստ բազմազան են, բայց ի մի վերցրած կազմում են մեկ միասնական համակարգ, այնպես էլ դրանց կանխատեսությամբ զբաղվող ճյուղերը նույնպես իրենց բազմազանությամբ հանդերձ միավորված են մեկ միասնական համակարգի՝ *աշխարհագրական կանխատեսագիտության* համակարգի մեջ:

Այդ համակարգի տեսական ու գործնական ուսումնասիրությունը, դրա ինչպես ինտեգրալ, այնպես էլ մասնավոր տեսակներից յուրաքանչյուրի *կառուցողական ներուժի բացահայտումը, գնահատումը, իհարկե նաև հասարակական պրակտիկային ծառայեցնելու ուղիների հիմնավորումը ժամանակի հրամայականն է:* Այդ հրամայականը կյանքի կոչելու համար անհրաժեշտ է ինչպես մեզանում իրականացվող աշխարհագրական *գիտական հետազոտությունների թեմատիկ ուղղվածության ճշգրտում, այնպես էլ մասնագետների պատրաստման ուղղվածության վերանայում և մակարդակի բարձրացում:*

Առանձին, բայց ոչ պակաս կարևոր խնդիր է ազգի և պե-

տության առջև ծառայած աշխարհագրական հիմնախնդիրների նկատմամբ *հասարակական ու պետական կառավարման կառույցների և պատասխանատու պաշտոնյաների աղեկավար վերաբերմունքի ձևավորումը և ժողովրդի աշխարհագրական մշակույթի բարձրացումը:*

Պետական անկախության տարիներին մեզանում ձևավորված հասարակական պահանջը և գիտական կադրերով ապահովվածության արդի (թեև ոչ շատ բարձր) մակարդակը հույս է ներշնչում, որ պետական թեկուզ նվազագույն հովանավորության պայմաններում *աշխարհագրական կանխատեսումը* իր երկու՝ ինտեգրալ (համաաշխարհագրական) և մասնավոր կանխատեսումների ճյուղերով կարող է վերջնականապես ձևավորվել և բարձրանալ արդի պահանջների մակարդակին: Նա կարող է ձևավորվել որպես *կառուցողական վիթխարի ներուժ ունեցող ինքնուրույն գիտական ուղղություն և իր անգնահատելի գործնական օգնությունը բերել երկրի հզորացման, հասարակական կյանքի տարածքային կազմակերպման ու արդյունավետ կառավարման, բնական միջավայրի բազմապիսի հնարավորությունների ճիշտ նպատակային օգտագործման, բնակչության կենսամակարդակի բարձրացման և պետականության ամրապնդման համազգային նշանակության գործին:*

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. Աշխարհագրական գիտությունը Հայաստանում: Ներկան և ապագան: ՀԱԸ հիմնադրման 90-ամյակին նվիրված գիտա-ժողովի նյութեր, Ե., 2006
2. Բրուտյան Գ., Տրամաբանության դասընթաց, Ե., 1987
3. Դանիելյան Կ., Կայուն զարգացման տեսությունն ու պրակտիկան: Համաշխարհային գործընթացը և Հայաստանը, Ե., 2008
4. Շաքարյան Յր. Գ., Փիլիսոփայությունը ստեղծագործության գաղտնիքների որոնումներում, Ե., 2002
5. Սարգսյան Յ., Դանիելյան Կ., Վալեսյան Լ. և ուրիշներ, Մարդկության կայուն զարգացման հիմունքներ, Ե., 2004
6. Վալեսյան Լ. Յ., Աշխարհագրական գիտությունների մեթոդաբանական և տեսական հիմունքներ, Ե., 2004
7. Վալեսյան Լ. Յ., Աշխարհագրական գիտությունների տեսականացման հիմնախնդիրը աշխարհայացքային և փիլիսոփայականի համատեքստում: «Աշխարհայացքայինը ժամանակակից հայ կրթամշակութային համակարգում»: Հոդվածների ժողովածու, Ե., 2002
8. Վալեսյան Լ. Յ., Աշխարհագրությունը աշխարհագրության մասին: Ներքին ռեֆլեքսիայի հիմնախնդիրները. «Աշխարհագրություն-99», Գիտական աշխատությունների ժողովածու, Ե., 1999
9. Վալեսյան Լ. Յ., Հասարակական աշխարհագրության ներածություն, Ե., 1999
10. Վալեսյան Լ. Յ., Հասարակության տարածքային կառուցվածքի կատարելագործման պրոբլեմը. Հայաստանի ժողովրդական տնտեսություն, 1988, N 7
11. Վալեսյան Լ. Յ., Նոր ժամանակներ` նոր մարտահրավերներ// Աշխարհագրական գիտությունը Հայաստանում. ներկան և ապագան (ՀԱԸ հիմնադրման 70-ամյակին նվիրված գիտա-ժողովի նյութեր), պատ. խմբագիր` Լ. Վալեսյան, Ե., 2006
12. Փիլիսոփայական բառարան, Ե., 1975
13. Анатомия кризисов. Ответ. ред. Академик В. М. Котляков, М., 2000

14. Анучин В. А., Теоретические основы географии, М., 1972
15. Арманд А. Д., Таргулян В. О., Некоторые принципиальные ограничения эксперимента и моделирования в географии. "Изв. АН СССР. Серия геогр.", 1974, N 6
16. Арманд А. Д., Наука о ландшафте (основы теории и логико-математические методы), М., 1975
17. Арманд А. Д., Самоорганизация и саморегулирование географических систем, М., 1988.
18. Арнольд В. И., Теория катастроф. Изд. 3-е, дополненное, М., 1990, с. 98
19. Архипов Ю. Р., Блажко Н. И., Преопроженский В. С. и др., Принципиальные вопросы использования математического моделирования в географии. Изв. АН СССР, Серия географическая, 1972, N 3
20. Атаманчук Г. В., Теория государственного управления, 4-е издание, М., 2006.
21. Бакланов П.Я., Пространственные системы производства, М., 1966
22. Баранский Н.Н., Научные принципы географии, М., 1980.
23. Баузер А., Эйхгорн В., Кребер Г. и др., Философия и прогностика. Перевод с немецкого, М., Изд-во "Прогресс", 1971
24. Беручашвили Н. Л., Четыре измерения ландшафта, М., 1986
25. Васильев А. В., Пространство, Время, Движение. Исторические основы теории относительности. Изд. второе, М., 2007.
26. Валесян А. Л., Антимонии современной географии. В. сб. "Проблеми постнекласичних методологій в природничо-географічних науках", Київ, 1994
27. Валесян А. Л., Антимоничность методологических сдвигов в современной общественной географии. "Изв. АН Серия геогр.", 1995, N 5
28. Валесян Л. А., Оценка и классификация условий рельефа для целей хозяйственного использования. "Изв. АН СССР. Серия геогр.", 1966, N 5
29. Валесян Л.А., Производственно-территориальный комплекс Армянской ССР. Географическое исследование, Е., 1970
30. Взаимодействие природы и общества. Философия, география, экологические аспекты проблемы. Сб. Статей. М., 1973

31. Вишнев С. М. Основы комплексного прогнозирования. М., 1977
32. Впереди XXI век: перспективы, прогнозы, футурология. Антология современной классической прогностики (под ред. И.В. Бестужева-Лады), М., 2000
33. Гвишиани Д. М., Лисичкин В. А. Прогностика. М., 1968
34. Географические аспекты проблемы перехода к устойчивому развитию содружества независимых государств (ответ. ред. Котляков), Киев-М., 1999
35. Географический энциклопедический словарь. Понятия и термины, М., 1988.
36. География в системе наук о Земле. Сб. статей. М., 1985
37. География в системе наук. Сб. статей. Л-д, 1987
38. География сегодня. Сб. статей. М., 1984
39. Геттнер А., География, ее история, сущность и методы, Л-д-М., 1930.
40. Гладкий Ю. Н., Чистобаев А. Е., Основы региональной политики, С-П., 1998
41. Голубчик М. М., Файбусович Э. Л., Носонов А. М., Макар С. В., Экономическая и социальная география. Основы науки, М., 2003.
42. Горелов А. А., Концепции современного естествознания, М., 2003
43. Горохов В. Г., Концепции современного естествознания, М., 2003
44. Граждан В. Д., Теория управления, М., 2007.
45. Грегори К., География и географы. М., 1988.
46. Гринчель В. М., Костылева Н. Е. Методология и политика городского стратегического планирования. СПб, 2000.
47. Грицай А. В., Иоффе Г. В., Трейвиш А. И., Центр и периферия в региональном развитии. М., 1991
48. Демографический энциклопедический словарь, М., 1985.
49. Джонстон Р. Дж., География и географы, М., 1987
50. Джонсон Р., Каст Ф., Розенцвейг Д., Системы и руководство (теория системы и руководство системами), М., 1971
51. Ильин В., Критерии научности знания, М., 1989.
52. Ильин В., Теория. Эпистемология., М., 1994.
53. Исаченко А. Г., География в современном мире, М., 1998.

54. Исаченко А. Г., Теория и методология географической науки. Естественные науки, М., 2004.
55. Капица П. Л., Эксперимент, теория, практика, М., 1974
56. Капица П. Л., Эксперимент, теория, практика, М., 1987
57. Капица С. П., Курдюмов С. П., Малинецкий Г. Г., Синергетика и прогнозы будущего, М., 1997
58. Кнорринг В. И., Теория, практика и искусство управления, М., 2007.
59. Князева Е. Н., Курдюмов С. П. Основания синергетики. Синергетическое мировидение. М., 2005.
60. Кобылянский В. А. Философия экологии. М., 2003.
61. Ковалев Ю. Ю., География мировой науки, М., 2002
62. Коллектив авторов, Географическое прогнозирование и охрана природы. Под ред. Звонковой Т. В., Касимова К. С., М., 1990
63. Колосовский Н. Н., Теория экономического районирования, М., 1969
64. Котляков В. М., География, общество, окружающая среда. "Экологическое планирование и управление", N1(2), 2007.
65. Кохановский В. П., Философия и методология науки, М., 1999
66. Купер Э., Шейкер С. Военные прогнозы// Впереди XXI век: перспективы, прогнозы, футурология. Антология современной классической прогностики (под ред. И. В. Бестужева-Лады), М., 2000
67. Липец Ю. Г., Системное моделирование в экономической и социальной географии. "Итоги науки и техники". Серия теоретические и общие вопросы географии, Т. 5. М., ВИНТИ, 1987.
68. Маергойз И. М., Территориальная структура хозяйства, Новосибирск, 1986
69. Максаковский В. П., Географическая картина мира. 2-ое изд. М., 2003
70. Манасян М., Давтян Л. Анализ и прогнозирование системы расселения Армянской ССР// Проблемы совершенствования и прогнозирования территориальной организации общества и среды, Е., 1988
71. Матвеева Е. Н., Махалов В. И., Муравьев Е. П. и др., Планирование экономического и социального развития регионов. Методология территориального планирования. Межотраслевые комплексы. Социальное развитие, М., 1987.

72. Матрусов Н. Д. Региональное прогнозирование и региональное развитие России. М., 1995.
73. Машбиц Я. Г., Основы комплексного странноведения. Теория и методика, М., 1995
74. Мел Томпсон, Философия науки. Перевод с английского, М., 2003
75. Меняющийся мир: географический подход к изучению, Советско-американский проект, М., 1991.
76. Методологические проблемы взаимодействия общественных, естественных и технических наук. Сб. Статей. М., 1984.
77. Модели в географии. Сб. Статей под ред. Р.Чорли и П. Хаггета. Сокращенный перевод с английского, М., 1971.
78. Моделирование формирования территориально-производственных комплексов. Отв. ред. М. К. Рандман. Новосибирск, 1976
79. Моделирование элементарных геосистем. Сб. Статей. Иркутск, 1975
80. Назаретян А. П., Модели самоорганизации в науках о человеке и природе. Интернет-ресурс: www.russiaglobalclub.com
81. Оганян С. Е. Проблемы совершенствования и прогнозирования территориальной структуры агропроизводственных систем// Проблемы совершенствования и прогнозирования территориальной организации общества и среды, Е., 1988
82. Основные понятия, модели и методы общегеографических исследований (сборник научных статей), М., 1984
83. Основы конструктивной географии. Отв. ред. Герасимов И.П., Преображенский В. С., М., 1986
84. Перцик Е. Н., Районная планировка. Территориальное планирование, М., 2006
85. Петров К. М., Жиров А. И.. География. Экология. Культура. Введение в геоэкология. СПб., 1995.
86. Планирование экономического и социального развития регионов. Методология территориального планирования. Межотраслевые комплексы. Социальное развитие. Под ред. В. И. Махалова, Е. Н. Матвеевой, М., "Высшая школа", 1987
87. Полян П. М., Трейвиш А. И. Территориальные структуры в теории и практике. М., 1988.
88. Поппер К. Логика и рост научного знания. М., 1983.

89. Преображенский В. С., Поиск в географии, М., 1986
90. Преображенский В. С. и др. География в меняющемся мире. Век XX. М., 1997
91. Пригожин И., Стенгерс И. Порядок из хаоса. Новый диалог человека с природой. М., 1986
92. Проблемы регионального географического прогноза (Состояние, теория, методы). Ответ. редакторы Капица А. П., Симонов Э. Г., М., 1982
93. Проблемы совершенствования и прогнозирования территориальной организации общества и среды. Отв. ред.: Валесян Л. А., Хорев Б. С. Ереван, 1988
94. Проблемы теории географического познания: общенаучные и философские предпосылки. Сб. статей. Тверь, 1994
95. Пуанкаре А. О науке. М., 1990
96. Пуанкаре Ж., Наука и гипотеза, С.-П., 1906
97. Пуанкаре Ж., Ценность науки, С.-П., 1906
98. Пуанкаре Ж., Математика и логика, С.-П., 1915.
99. Пуляркин В. А. Локальные цивилизации во времени и пространстве (взгляд географа). М., 2005.
100. Рабочая книга по прогнозированию (под ред. Бестужева-Лады), М., 1982
101. Райсберг Б. А., Лозовский Л. Ш., Стародубцева Е.Б., Современный экономический словарь, М., ИНФРА-М., 1997
102. Региональный географический прогноз. Современное состояние и тенденции изменения природной среды. М., 1977
103. Региональный экономико-географический анализ и прогнозы равнине (сборник статей), Фрунзе, "Кыргызстан", 1980
104. Родоман Б. Б. Территориальные ареалы и сети. Очерк теоретической географии. Смоленск, 1999
105. Родоман Б. Б., Уроки географии. "Вопросы философии", 1990, N4
106. Родоман Б. Б., Шупер В. А. Конструктивное значение теоретической географии. Известия ВГО, 1980, N 4.
107. Саркисян С. А. и др. Анализ и прогноз развития больших технических систем, М., 1983
108. Саркисян С.А. Прогнозирование развития больших систем. М., 1975

109. Саушкин Ю. Г., Географические прогнозы, "Природа", 1968, N 7
110. Саушкин Ю. Г. Избранные труды. М., 2001
111. Саушкин Ю. Г. История и методология географической науки. М., 1976
112. Саушкин Ю. Г., Прогноз в экономической географии, "Вестник Московского университета", Серия география, N 5, 1967 (Цицун Избранные труды $\sigma\eta\eta\iota\psi\omega\sigma\eta\iota\mu\iota$, Смоленск, 2001)
113. Саушкин Ю. Г., Этапы и методы экономико-географического прогнозирования, "Вестник Московского университета", 1972, N 3
114. Сдасюк Г. В., Тишков А. А. Пространственная организация устойчивого развития. "География в школе", N3, 1998
115. Симомов Ю. Г. Язык географии и система терминов в географических науках. "Изв. АН. Серия география", 2005, N 5
116. Современный экономический словарь, М.ИНФРА-М., 1997
117. Сочава В. Б. Введение в учение о геосистемах. Новосибирск, 1978
118. Стихийные природные процессы: географические, экологические и социально-экономические аспекты. Отв. ред. Котляков В. М., М., 2002.
119. Теория организаций. Под ред. В. Г. Алиева, М., "Экономика", 2005
120. Тикунов В. С. Классификация в географии: ренессанс или увядание? (опыт формальной классификации). Смоленск, 1997.
121. Тикунов А. В. Планетарные потенциалы социально-экономических явлений. "Изв. АН. Серия география". 2003, N6
122. Тоффлер О. Наука и изменение. Предисловие к книге: Пригожин И., Стенгерс И. Порядок из хаоса. Новый диалог человека с природой. М., 1986
123. Трейвиш А., Шупер В. Теоретическая география, геополитика и будущее России. "Свободная мысль", 1992, N12
124. Трофимов А. М. и др., Прогнозирование в экономической географии, Казань, 1990
125. Трофимов А. М., Шарыгин М.Д., Экономико-географическое прогнозирование, Пермь, 1988
126. Трофимов А. М., Панасюк М. В., Математико-географическое моделирование и автоматизация географических исследований, География в системе наук, Л-д, 1987
127. Туровский Р. Ф. Политическая география. М.-Смоленск, 1999.

128. Уилсон Дэвид, История будущего. М., 2007.
129. Уколов В. Ф., Масс А. М., Быстряков И. К., Теория управления, 3-е издание, М., Изд-во "Экономика", 2007
130. Философический энциклопедический словарь, М., ИНФР-М., 1998
131. Хаггет П. География: синтез современных знаний. М., 1979
132. Хаггет П. Пространственный анализ в экономической географии. М., 1968
133. Хакен Г. Синергетика. Иерархия неустойчивостей в самоорганизующихся системах и устройствах. М., 1985
134. Харвей Д., Научное объяснение в географии, М., 1974
135. Хорев Б. С. Территориальная организация общества. М., 1981
136. Четыркин Е. М. Статистические методы прогнозирования. М., 1977
137. Шабалин Л. И. Самоорганизация природы, Новосибирск, 2006.
138. Шишов С. С. Экономическая география и регионалистика. М., 1999
139. Шупер В. А. Влияние синергетики на географическое мировоззрение. "Изв. АН. Серия география", 2001, N 4
140. Шупер В. А., Инварианты пространственной самоорганизации соц.-географических явлений. "Проблемы совершенствования и прогнозирования территориальной организации общества и среды", Е., 1988
141. Шупер В. А. Методология географии на переломе эпох. "Изв. АН. Серия география", 2003, N 4
142. Экономико-географическое прогнозирование в капиталистических и развивающихся странах. М., 1978
143. Эткинс П. Порядок и беспорядок в природе. М., 1987
144. Harvey D. Explanation In Geography. London, 1969
145. Hoyle B. S. Integrated human geography-London: Longman. 1994
146. Johnston R. J. Philosophy and human geography: and introduction to contemporary approach. 2 ed.-London: Arnold, 1986
147. Models in Geography. Edited by Richard J. Chorley, Peter Hagget, London, 1967.
148. Rediscovering geography. New relevance for science and society. Natioanal Academy Press, Washington, D.C., 1997

149. Valesyan L. A. Comprehensive territorial planning: the experience of soviet republic// Regional development and planning in India and Soviet Union. Satvahan, 1988, p.123-134.
150. Walesian L. A. Grundzuge der geographischen Struktur der materiellen Produktiom in der Armenischen SSR. Un: Geographische Berichte. 1972, N63.

ԼԵՍՎԵԼ ՎԱԼԵՍՅԱՆ

**ԱՇԽԱՐՀԱԳՐԱԿԱՆ
ԿԱՆԽԱՏԵՍՈՒՄ**

**Մեթոդաբանական հիմունքները
Կիրառական և կառուցողական նշանակությունը**

**ГЕОГРАФИЧЕСКОЕ ПРОГНОЗИРОВАНИЕ
Методологические основы
Практическое и конструктивное значение**

**GEOGRAPHICAL PROGNOSIS
Methodological fundamentals
Practical and constructive significance**

Ստորագրված է տպագրության՝ 24.11.2008 թ.:
Չափս՝ 60x84 1/16: Թուղթ՝ օֆսեթ: Տպագրություն՝ օֆսեթ:
Տպագր. 16.5 մանուլ: Տպաքանակ՝ 250: Պատվեր՝ 94:

ԵՊՀ հրատարակչություն, Ալ. Մանուկյան 1

ԵՊՀ տպագրատուն, Երևան, Արվյան 52